Процес

Розділ 1

Арешт. Розмова з фрау Ґрубах, потім із панною Бюрстнер

Напевне, хтось обмовив Йозефа К., бо одного ранку, дарма що він не скоїв жодного злочину, його заарештували. Куховарка фрау Ґрубах, його хатньої господині, щодня на восьму годину ранку носила йому сніданок, але цього разу вона не прийшла. Такого ще ніколи не траплялося. К. зачекав якусь мить, подивився, не підводячи голови з подушки, на стару, що жила на тому боці вулиці і тепер з не баченою досі цікавістю приглядалась до нього, а тоді, водночас здивований і голодний, погукав куховарку. В двері нараз постукали й зайшов чоловік, дотепер К. ще не бачив його у цій квартирі. Він був стрункий, а проте кремезний, його чорне, прилегле до тіла вбрання, схоже на дорожні костюми, мало всілякі складки, кишеньки, пряжки, ґудзики та ще й пояс і тому, хоч годі було второпати, навіщо те все, видавалося дуже практичним.

– Хто ви? – запитав К. і підвівся на ліжку.

Чоловік, проте, не звернув уваги на ці слова, немов з його появою треба було змиритись, і натомість запитав сам:

– Ви гукали?

– Анна мала принести мені сніданок, – мовив К. і спробував, не вдаючись до слів, уважно придивитись до незнайомця, поміркувати й визначити, хто він, власне, такий. Але той не дав йому цієї змоги, бо підійшов до дверей, прочинив їх і сказав комусь, хто, здається, стояв біля самого порога: "Він хоче, щоб Анна принесла йому сніданок". У сусідній кімнаті розлігся регіт, проте годі було визначити, сміється одна людина чи декілька. Хоча така відповідь не сповістила незнайомцеві нічого, чого

б він не знав уже давніше, цей непроханий гість обернувся до К. і немов наказав йому:

– Неможливо.

"Дивна річ, – подумки мовив К., зіскочив з ліжка і притьмом надягнув штани. – Зараз подивлюся, що там за люди в тій кімнаті і як фрау Ґрубах пояснить мені цю ситуацію". К. одразу звернув увагу, що він не наважився заговорити вголос, – отже, певною мірою визнав за незнайомцем право бути присутнім у кімнаті, – але така несміливість видалася йому незначущою. Та чужинець, здається, прочитав його думку, бо сказав:

– Може, вам краще залишатися тут?

– Я й тут не залишусь, і не дозволю вам розпитувати мене, поки я не почую, хто ви.

– Та я хотів як краще, – промовив чужинець і тепер уже сам відчинив двері.

К., як і намірявся, повільно ступив до сусідньої кімнати, і попервах йому видалось, ніби з учорашнього вечора там нічогісінько не змінилось. То була вітальня фрау Ґрубах, і, можливо, ця захаращена меблями, килимками, порцеляною та фотографіями кімната стала трохи просторіша, ніж звичайно, проте одразу помітити таке збільшення простору було годі, тим паче, що головна зміна полягала в присутності чоловіка, який сидів із книжкою коло відчиненого вікна і тепер відірвав від неї очі.

– Чого ви вийшли з кімнати? Хіба Франц нічого не казав?

– Казав, але чого вам від мене треба? – відповів К. і озирнувся, на мить перевівши погляд з нового незнайомця на того, що звався Франц і

тепер став у дверях. Потім глянув у вікно і знову побачив, як у будинку навпроти стара з суто старечою пожадливою цікавістю підступила до вікна, щоб і далі приглядатися геть до всього. – Я хочу бачити фрау Ґрубах, – проказав К. і, наміряючись іти, вдав, немов виривається від обох чоловіків, хоча ті були далеченько від нього.

– Ні, – заперечив чоловік біля вікна, кидаючи книжку на стіл і підводячись. – Вам нікуди не можна, ви заарештовані.

– Я вже бачу, – кивнув головою К. – А за що?

– Ми тут не для пояснень. Зайдіть до своєї кімнати і чекайте. Ваш процес тільки-но на початку, тож про все ви дізнаєтесь слушного часу. А от я, коли отак по-дружньому розмовляю з вами, виходжу за межі своїх обов'язків. Але, сподіваюсь, нас ніхто не чує, крім Франца, а він і сам усупереч інструкціям занадто приязний з вами. Якщо вам і далі так щаститиме, як пощастило з вартою, то й боятись нема чого.

К. захотів сісти, але аж тепер побачив, що в кімнаті є тільки отой стілець біля вікна.

– Ви ще пересвідчитесь, що з вами тут ніхто не жартує, – сказав Франц і водночас з іншим чоловіком підступив до К. Вони обидва помацали нічну сорочку К. і додали, що відтепер йому доведеться вдягати куди грубшу білизну, але оцю сорочку, так само як і решту одягу, вони зберігатимуть, і якщо вирок суду буде для нього сприятливий, речі йому повернуть. "Це навіть краще, ніж просто віддавати їх на збереження, – переконували вони, – бо там не раз трапляються крадіжки, крім того, як мине певний час, там продають геть усе, не зважаючи, чи вже скінчився процес тієї особи, яка здавала речі. А які довжелезні тепер процеси, надто останнім часом! Хай там як, зрештою вам повертають виторг за продані речі, але, по-перше, той виторг украй мізерний, бо під час розпродажу все вирішує не запропонована ціна, а розмір хабара, до того ж, як показує досвід, сума

виторгу, переходячи з рук до рук, з роками дедалі меншає". – К. навряд чи й дослухався до цих слів, право користуватись власними речами, які начебто ще належали йому, він поціновував невисоко; набагато важливіше, гадав він, з'ясувати своє становище, але в присутності тих людей ні на мить не спромагався зосередитись; другий вартовий – так, це безперечно варта – всякчас ніби по-дружньому припирав його черевом, та, придивившись, К. побачив, що до того гладкого тіла аж ніяк не пасує сухе, кістляве обличчя з довгим, скрученим набік носом, побачив, як понад його головою вартові очима порозуміваються між собою. Що це за люди? Про що вони говорять? Чиї накази виконують? Адже К. живе в правовій державі, де всюди панує мир і шанують закон, – хто ж наважиться принизити його у власному помешканні? К. завжди був схильний якомога менше всім перейматися, згадував про лихо тільки тоді, як воно ставалося, нітрохи не дбав про майбутнє, навіть коли навколо вчувалася загроза. К. здавалося, ніби тут щось не так, ніби до цієї пригоди можна поставитись як до жарту, щоправда, грубого, і цей жарт з якихсь незбагненних причин, можливо, тому, що сьогодні йому виповнюється тридцять років, надумали утнути з ним його колеги з банку, – чом би й ні? Може, треба знайти якийсь привід і розреготатись вартовим в обличчя, і тоді вони теж засміються, може, це просто посильні, що стовбичать на розі вулиці, – а вони наче й скидаються на них, – проте цього разу К., відколи він уперше відчув на собі погляд вартового Франца, не хотілося випускати з рук бодай найменшої своєї переваги, – напевне ж, він має їх! – над оцими людьми. В тому, що згодом казатимуть, мовляв, він не розуміє жартів, К. не вбачав великої для себе небезпеки, добре пам'ятаючи, дарма що не мав звички вчитись на власному досвіді, про одну, власне, незначущу пригоду, коли він, на відміну від своїх куди стриманіших товаришів, повівся, навіть не здогадуючись про можливі наслідки, так необережно, що стягнув на себе кару. Такого більше не станеться, принаймні цього разу; якщо це комедія, він підграватиме.

К. іще тішився свободою. "Дозвольте", – кинув він і поквапно пройшов між вартовими до своєї кімнати. "Здається, він поводиться розважливо", – почувся голос позаду. В кімнаті К. одразу повисував шухляди письмового

столу, там усе було складене дуже охайно, але, розхвилювавшись, він ніяк не міг знайти такого потрібного тепер посвідчення особи. Нарешті К. пощастило знайти документ про право водити велосипед, і він хотів був податись із ним до вартових, як раптом той папір видався йому безвартісним, і бідолаха заходився шукати далі, аж поки знайшов довідку про народження. Коли К. знову ступив до сусідньої кімнати, якраз відчинились протилежні двері і в кімнату намірялася зайти фрау Ґрубах. Вона показалась лише на мить, бо, заледве його впізнавши, так збентежилась, що, навіть не вибачившись, зникла й украй обережно причинила двері. "Та заходьте!" – ще встиг гукнути їй К. А тепер він стояв серед кімнати зі своїми паперами, дивився на двері, які вже не відчинялись, і аж злякався, коли його погукав вартовий, що сидів за столиком біля відчиненого вікна і, як тільки тепер побачив К., доїдав його сніданок.

– Чому вона не зайшла? – запитав К.

– Їй не можна, – відповів гладун. – Адже ви заарештовані.

– Та як я можу бути заарештованим? І то ще так дивно?

– Бачу, ви знову починаєте, – відказав вартовий, мочаючи намащену маслом скибку в тарілочку з медом. – На такі запитання ми не відповідаємо.

– Ви повинні відповісти, – наполягав К. – Ось моє посвідчення особи, покажіть тепер ваші, а насамперед – ордер на арешт.

– Господи! – скрикнув вартовий. – Ви ніяк не годні змиритися зі своїм становищем і через те, здається, схильні без усякої причини дратувати нас, людей, які тепер вочевидь вам найближчі!

– Повірте, це й справді так, – докинув Франц, проте не підніс до рота чашку кави, яку тримав у руці, а подививсь на К. довгим і, напевне,

значущим, але однаково незрозумілим поглядом. К. мимоволі став очима перемовлятись із Францом, але потім розгорнув свої папери й проказав:

– Ось мої документи.

– Навіщо вони нам? – знову гримнув на нього черевань. – Ви поводитесь гірше, ніж дитина. Чого вам треба? Невже ви хочете, щоб той проклятий довжелезний судовий процес над вами отак зразу й скінчився, якщо сперечаєтесь із нами, вашою вартою, про документи та ордер на арешт? Ми прості виконавці, в тих посвідченнях ми навряд чи й тямимо до ладу, а з вашою справою пов'язані лише тим, що маємо щодня сторожити вас по десять годин і діставати за те платню. Оце й уся наша робота, а проте ми таки розуміємо, що високе начальство, якому ми служимо, докладно з'ясувало підстави арешту й довідалось про особу підозрюваного, перше ніж віддавати наказ про арешт. Помилки тут не може бути. Наскільки я знаю, наше начальство, – щоправда, я знаю тільки найнижчі ланки, – саме не шукає злочинів серед народу, бо, як проголошує закон, тоді й від начальства тхнутиме злочином, і тому змушене посилати нас, вартових. Такий закон. Де б тут узялася помилка?

– Я такого закону не знаю, – сказав К.

– Тим гірше для вас, – мовив вартовий.

– Цей закон, певне, тільки у ваших головах, – говорив далі К., прагнучи хоч як-небудь дізнатися, що на думці у вартових, якщо не вдасться прихилити їх до себе. Але вартовий ухильно відказав йому:

– Ви й самі в усьому пересвідчитесь.

– Слухай, Вілеме, – втрутився до розмови й Франц, – він каже, що не знає законів, і водночас заявляє про свою невинність.

– Маєш слушність, – погодився гладун, – але як йому це втовкмачити?

К. уже мовчав. Чи треба, думав він, іще більше заплутуватись, розмовляючи з цими, як вони самі попризнавались, найнижчими ланками? Адже, хай там як, вони торочать про те, чого й нітрохи не тямлять. Вони такі самовпевнені, бо дурні. Кілька слів із людиною, що буде мені рівня, з'ясують мою ситуацію куди краще, ніж нескінченні балачки з цими телепнями. К. пройшовся кілька разів по кімнаті й бачив стару навпроти у вікні, що притягла до шибки ще й старезного діда, підтримуючи його за тулуб. Ні, треба скінчити цю виставу!

– Поведіть мене до вашого начальства, – попросив К.

– Тільки тоді, як воно накаже, не раніше, – відповів вартовий, що звався Вілем. – А зараз я б вам порадив, – додав він, – піти до своєї кімнати, сісти й тихенько почекати дальших розпоряджень. Ми вам радимо не забивати собі голову дурницями, а зосередитись, попереду ще великі випробування. Ви поставились до нас не так, як заслуговує наша зичливість та прихильність. Ви забули, що ми, принаймні щодо вас, завжди можемо почуватися вільними людьми, а це величезна перевага. А проте ми ладні, якщо у вас є гроші, принести вам сніданок із кав'ярні навпроти.

Навіть не відповівши на цю пропозицію, К. із хвилинку постояв. Можливо, вартові, коли він відчинить двері наступної кімнати або навіть двері передпокою, не наважаться йому перешкодити, можливо, найпростіший розв'язок полягає в тому, щоб довести ситуацію до крайності. А можливо, його таки схоплять і тоді, повалений ниць, він утратить усю перевагу, яку в певному розумінні він і досі має над ними. Отже, так і не позбувшись непевності, К. надумав чекати природного розвитку подій і знову пішов до своєї кімнати, навіть нічого не сказавши вартовим, ті теж не озивалися до нього.

К. простерся на ліжку й дістав з умивальника стигле червоне яблуко, яке приготував учора до сніданку. А тепер тільки й можна поснідати, що цим яблуком, але такий сніданок, думав він, відкушуючи перший, якомога більший шматок, набагато кращий за харчі з брудної нічної кав'ярні, що їх мали принести йому з ласки вартових. К. почувався тепер добре й упевнено, він, щоправда, сьогодні до полудня не прийде на роботу, але з огляду на більш-менш високу посаду, яку він займає в банку, йому таке легко вибачать. А чи справді треба щось пояснювати на роботі? Либонь, треба. А якщо йому не йнятимуть віри, – а в теперішній ситуації така недовіра буде цілком зрозумілою, – він зможе привести як свідка фрау Ґрубах, а то й тих обох старих, що тепер, мабуть, переходять до вікна навпроти його кімнати. Лиш одне дивувало, ба просто спантеличувало К.: що собі думає та варта, дозволивши йому зайти до кімнати й залишатися тут на самоті, де він має не одну нагоду накласти на себе руки? А водночас він уже дивувався своїм думкам: які в нього можуть бути причини вкорочувати собі віку? Тільки тому, що ті двоє сидять за дверима і з'їли його сніданок? Накладати на себе руки буде таким безглуздям, що він, навіть якби мав те бажання, через оту безглуздість не зміг би собі нічого заподіяти. Якби розумова обмеженість вартових не була така очевидна, можна було б припустити, ніби й вони, дотримуючись цієї самої думки, не вбачали жодної небезпеки в тому, щоб залишити його на самоті. Якби хотіли, вони б могли тепер бачити, як К. підійшов до стінної шафки, де в нього стояла добра горілка, і випив спершу одну чарчину, що мала заступати сніданок, потім другу, аби набратися духу, і нарешті третю – з огляду лише на той неймовірний випадок, коли вона стане в пригоді.

Крик із сусідньої кімнати налякав його так, що він ударився зубами об склянку. "Вас кличе інспектор!" – гукнули йому. Отже, К. налякав тільки крик, коротка, наче рубана військова фраза: від вартового Франца він такого й не сподівався. Але сам наказ йому сподобався. "Нарешті!" – гукнув К. у двері, замкнув шафку й похапцем вийшов до сусідньої кімнати. Там стояли обидва вартові і, немов виконуючи очевидний для всіх ритуал, знову загнали його до кімнати.

– Що ви собі думаєте? – запитали вони. – До інспектора – і в сорочці? Та він нас відшмагає разом з вами!

– Ідіть ви до біса! – закричав К., уже припертий до шафи з одягом. – Піднявши мене з ліжка, вам годі сподіватись, що я буду вбраний у фрак!

– Нічого не вдієш, – відказав вартовий, що, поки К. кричав, був спокійний, ба майже засмучений, і цим спокоєм ще дужче спантеличив К. або ж певною мірою навернув його до розважливості.

– Сміховинні церемонії! – бурчав К., але взяв зі стільця піджак і з хвилину потримав його в руках, немов чекаючи, що скажуть вартові. Ті лише похитали головою.

– Піджак має бути чорний, – проказали вони. К. кинув піджак на бильце і сказав, навіть сам не знаючи, що, власне, він мав на увазі:

– Хіба це визначна судова справа?

Вартові розсміялись, але наполягали на своєму:

– Піджак одягайте чорний.

– Якщо це прискорить процес, нехай буде й так, – кивнув К., сам відчинив шафу, довго порпався серед численних костюмів і нарешті вибрав свого найкращого чорного піджака, який так увиразнював талію, що йому чудувались усі знайомі, потім зняв іншу сорочку й заходився ретельно одягатись. Він потай плекав надію, що швидшому з'ясуванню ситуації сприятиме ще одна обставина: вартові забули примусити його вмитися. К. чекав, чи вартові часом не згадають про вмивання, але тим, звичайно, такого на думку не спало, зате Вілем не забув послати Франца до інспектора з рапортом, що К. вже одягається.

Розправивши останню складку, К. мусив пройти через порожню сусідню кімнату до наступної кімнати, її двостулкові двері були вже відчинені, Вілем мало не наступав йому на п'яти. В тій кімнаті, як достоту знав К., віднедавна жила така собі панна Бюрстнер, друкарка, що вдосвіта вибиралась на роботу, поночі поверталась, і К. мав змогу хіба що коли-не-коли привітатися з нею. А тепер її тумбочка біля ліжка обернулась на робочий стіл і стояла серед кімнати, за нею примостився інспектор. Він схрестив ноги й зіперся однією рукою на спинку стільця.

У кутку стояли три молодики й розглядали фотографії панни Бюрстнер, причеплені до сплетеного з соломи килимка на стіні. На защіпці розчахнутого вікна висіла біла блузка. У вікні навпроти знову стовбичили старі, але тепер їх стало більше, позаду першої пари й неначе нависаючи над нею, стояв чоловік у розхристаній на грудях сорочці, що м'яв і крутив пальцями рудувату загострену борідку.

– Йозеф К.? – запитав інспектор, можливо, тільки на те, аби привернути до себе неуважливий погляд заарештованого. К. кивнув головою. – Вас, певне, приголомшили події сьогоднішнього ранку? – провадив далі інспектор, присуваючи обома руками кілька дрібничок, що лежали на тумбочці: свічку та сірники, книжку й подушечку на голки, неначе вони були йому потрібні для роботи.

– Авжеж, – відповів К., зрадівши, що нарешті він стоїть перед розумною людиною й може поговорити з нею про свою справу. – Авжеж, я був приголомшений, але не так щоб дуже.

– Не дуже приголомшені? – перепитав інспектор, ставлячи свічку посеред тумбочки й розкладаючи навколо неї решту предметів.

– Ви, певне, неправильно зрозуміли мене, – поквапився додати К. – Я мав на увазі… – тут він замовк і став розглядатись, чи нема стільця. – А можна мені сісти?

– Такого не заведено, – відрубав інспектор.

– Я мав на увазі, – знову, вже не зупиняючись, заговорив К., – що я таки був приголомшений, але людина, проживши на світі тридцять років і мусивши сама пробивати собі дорогу, як-от мені довелося, вже готова до всіляких несподіванок, і її годі збити з пантелику. Надто сьогоднішніми подіями.

– Чого це "надто сьогоднішніми"?

– Я аж ніяк не хотів сказати, ніби добачаю в них жарт, бо ті заходи, яких ви вжили, видаються мені надто поважними. В них, певне, беруть участь усі квартиранти фрау Ґрубах, та й ви всі на додачу, а це вже виходить за межі жарту. Отже, я не хотів сказати, ніби це лише жарт.

– Правильно, – похвалив інспектор і став придивлятися, скільки сірників у сірниковій коробці.

– З іншого боку, – знову озвався К., звертаючись тепер уже до всіх і навіть до тих трьох, що розглядали фотографії, – з іншого боку, ця справа навряд чи може бути й дуже важливою. З усього я висновую, що мене в чомусь звинувачено, але не бачу за собою найменшої провини, за яку можна звинуватити. Але й це – річ другорядна, головне питання таке: хто мене звинувачує? Хто саме провадить цей процес? Ви з поліції? Але на жодному з вас нема мундира, якщо не називати мундиром, – тут К. повернувся до Франца, – ваш одяг, але ж це скорше якийсь дорожній костюм. Я вимагаю ясності в цих питаннях і певен, що після такого з'ясування ми зможемо по-дружньому розпрощатися з вами.

Інспектор кинув коробку з сірниками на стіл.

– Ви жертва величезного непорозуміння, – промовив він. – Оці добродії і я майже не причетні до вашої справи, ми навіть майже нічогісінько не знаємо про вас. Ми, звісно, могли б одягнути наші

справжні мундири, і ваше становище від того не погіршилося б. Я, крім того, зовсім не знаю, що ви звинувачені, чи, радше, не знаю, чи ви справді звинувачені. Ви заарештовані, це правда, але більше я не знаю нічого. Може, вартові бовкнули вам що іншого, але то однаково самі балачки. Якщо я тепер і не відповів на ваше запитання, я все ж можу порадити вам менше думати про нас і про те, що спіткає вас, – подумайте краще про себе. І не зчиняйте несамовитого галасу з приводу своєї невинності, він псує не таке вже й погане враження, яке у нас склалося про вас. Вам узагалі треба бути стриманішим у розмовах, бо майже з усього, що ви казали перед цим, навіть якби ви зронили лише кілька слів, можна зробити висновок про вашу поведінку, що вже й так не дуже сприятливий для вас.

К. втулився очима в інспектора. То це його виховує чоловік, що, може, ще й молодший від нього? Йому вичитують за щирість і відвертість? А про причини арешту і про те, хто видавав наказ заарештувати його, він нічого не довідався? К. охопив неспокій, він заходив по кімнаті, правда, йому ніхто й не заважав, підкотив манжети, випнув груди, зачесав волосся на правий бік, а проходячи повз трьох молодиків, проказав: "Яке безглуздя!" – ті обернулись, зичливо, але з повагою дивлячись на нього; зрештою К. знову зупинився перед столиком інспектора.

– Прокурор Гастерер – мій добрий приятель, – сказав він. – Можна йому зателефонувати?

– Звичайно, – відповів інспектор, – але я не знаю, який сенс йому дзвонити, мабуть, вам треба обговорити з ним якісь приватні справи.

– Який сенс? – скрикнув К., дужче вражений, ніж розгніваний. – Хто ви в такому разі? Ви хочете, щоб був сенс, але більшого безглуздя, ніж ви коїте, годі уявити! Де ж тут сенс? Та це курям на сміх! Ви, панове, спершу приголомшили мене, а тепер собі сидите чи стоїте і ще й напучуєте мене? Який сенс телефонувати до прокурора, коли мене, як ви кажете, заарештовано? Гаразд, я не дзвонитиму йому.

– Чого ж, – заперечив інспектор, простягаючи руку до передпокою, де стояв телефон, – будь ласка, телефонуйте.

– Ні, я вже не хочу, – відмовився К. і підступив до вікна. За вікном по той бік вулиці ще й досі витріщалися люди, і, здається, саме через те, що К. притулився до самої шибки, їх опанував неспокій. Старі хотіли були підвестись, але чоловік, що стояв позаду, заспокоював їх.

– Он там іще й глядачі! – щосили закричав К. інспекторові, показуючи пальцем у вікно. – Геть звідти! – крикнув він просто у вікно.

Усі троє нараз відступили на кілька кроків, старі навіть заховалися за чоловіка, що прикрив їх широкими грудьми і, як можна було виснувати з рухів його вуст, напевне, казав, що треба відійти від вікна. Але глядачі не подалися геть, вони, здається, чекали слушної миті, щоб непомітно знову підкрастись до вікна.

– Набридливі, безсоромні люди! – обурювався К., знову вийшовши на середину кімнати, кутиком ока він помітив, що інспектор начебто схвалює його слова. Але водночас могло б виявитись, що він і не чув нічого, бо твердо вмостив одну долоню на столі і, здається, порівнював довжину пальців. Обидва вартові посідали на прикриту килимочком валізу й розтирали собі коліна. Троє молодиків уперлись руками в боки і блукали очима по кімнаті. Було тихо, мов у забутій конторі.

– Ну, панове, – заговорив К., бо йому раптом здалося, ніби тепер усе залежить тільки від нього, – як можна прочитати на ваших обличчях, настала пора закрити мою справу. Гадаю, найкраще вже не зосереджуватись на тому, виправдані чи ні ваші дії, а примиритись, забути про цю пригоду, потиснути один одному руки й розійтись. Якщо й ви такої самої думки, як я, тоді, будь ласка… – і він підійшов до столу інспектора й простяг йому руку. Інспектор підвів очі, куснув собі губи й зиркнув на простягнену руку; К. і досі здавалося, що інспектор погодиться й потисне йому руку. Але інспектор підвівся, взяв твердого

круглого капелюха, що лежав на ліжку панни Бюрстнер, і обережно обома руками вдягнув його на голову, немов міряючи в крамниці обновку.

– Як, по-вашому, все просто! – обізвався він при цьому до К. – Тож нам треба примиритись і закрити справу? Ні, такого не станеться нізащо! Бо інакше чого б я вам одразу не сказав, що вам можна сумніватись? Ну, скажіть мені? Ви просто заарештовані, більш нічого. Я вам сповістив про це, заарештував вас і побачив, як ви сприйняли цей арешт. Тож на сьогодні досить і нам уже можна попрощатися, щоправда, ненадовго. Ви, напевне, захочете тепер піти до банку?

– До банку? – здивувався К. – А я гадав, що я заарештований. – К. тепер навмисне суперечив, бо, хоч йому й не потисли руки, почувався, надто відколи підвівся інспектор, дедалі незалежнішим від усіх тих людей. Він грався з ними. К. мав намір, якщо вони таки надумають піти, податись услід за ними аж до дверей на вулицю і пропонувати, щоб його заарештували. Через те він знову став запитувати: – Як я можу піти до банку, якщо я заарештований?

– Ось воно що, – протяг інспектор, уже підійшовши до дверей, – ви не зрозуміли мене. Ви, звісно, заарештовані, але арешт не повинен заважати вам виконувати службові обов'язки. Крім того, вам нема потреби змінювати свій звичний спосіб життя.

– Ну, такий арешт – не така вже й погана річ, – мовив К. і підступив до інспектора.

– А я інакше й не думав, – відказав той.

– Тепер, здається, мені вже й не треба повідомляти про арешт, – сказав К., підступаючи ще ближче. Але підступили й решта людей, і тепер усі зібралися на невеличкому тісному клаптику біля дверей.

– Це був мій обов'язок, – мовив інспектор.

– Дурний обов'язок, – не поступався К.

– Можливо, – відповів інспектор, – але на такі балачки ми тільки марнуємо час. Я зрозумів, ніби ви хочете йти до банку. Оскільки ви прискіпуєтесь до кожного слова, я додам: я вас аж ніяк не силую йти до банку, я лише припустив, що ви хочете йти до банку. А щоб полегшити вам цей крок і зробити ваше прибуття до банку якомога непомітнішим, я тримав тут для вас цих трьох добродіїв, ваших колеґ.

– Як? – закричав К., здивовано придивляючись до тих трьох. Ті невиразні, недокрівні молодики, яких він завжди пам'ятав лише як групу на фотографіях, справді працювали в його банку, але це не колеґи, називати їх так було б занадто, і саме це слово виказувало прогалину в інспекторовій усеобізнаності; але, хай там як, вони таки обіймали якісь дрібні банківські посади. Як це К. не помітив їх? Як він, напевне, переймався інспектором і вартою, що навіть не пізнав цих молодиків! Незграбного Рабенштайнера, що все вимахував руками, білявого Кюліха з запалими очима і Камінера, чиє обличчя внаслідок хронічного скорочення м'язів завжди сяяло нестерпною посмішкою.

– Доброго ранку! – привітався перегодом К., простягаючи руку шанобливо схиленим молодикам. – Я навіть не впізнав вас. Що ж, ходімо тепер на роботу?

Хлопці, сміючись, кивнули головами й запопадливо, немов тільки й чекали миті, коли К. згадає про залишений у своїй кімнаті капелюх, усім гуртом, виявивши саме цим свою збентеженість, побігли по капелюха. К. спокійно стояв і дивився на них крізь двоє розчинених настіж дверей, останнім, звичайно, плентався незворушний Рабенштайнер, що лише вдавав якийсь елеґантний клус. Камінер приніс капелюха, і К. мусив, як, зрештою, не раз доводилось і в банку, зауважити, що Камінер сміється без причини, він узагалі завжди сміється без усякої причини. В передпокої фрау Ґрубах, що мов і не чула за собою жодної провини, відчинила всьому товариству квартирні двері, і К., як не раз і давніше, подивився на пояс її фартуха, що без усякої потреби глибоко врізався в її

опасисте тіло. На вулиці, поглянувши на годинника, К. надумав найняти автомобіль, щоб не збільшувати даремно вже й так півгодинне запізнення. Камінер вибіг на ріг, щоб узяти машину, службовці, що залишились біля К., вочевидь намагалися розважити його, аж тут Кюліх зненацька показав пальцем на двері будинку навпроти, там щойно показався той ґевал з русявою гострою борідкою, попервах трохи збентежившись, що тепер йому довелося показатись в усій своїй величі; він позадкував і сперся на стіну. Старі ще спускалися сходами. К. розсердився, що Кюліх звернув його увагу на чоловіка, якого він уже бачив перед тим і навіть чекав на нього. "Не дивіться на нього!" – гукнув він, навіть не помічаючи, що таким тоном не годилося б розмовляти з дорослим і самостійним чоловіком. А проте пояснень не знадобилось, якраз нагодився автомобіль, усі сіли й поїхали. В машині К. пригадав, що не бачив, як вийшли з будинку інспектор та вартові, інспектор приховав від нього трьох банківських службовців, а тепер уже вони приховали інспектора. Незворушність службовців ні про що тут не свідчила, і К. подумав, що йому самому треба до всього докладно придивитись. Він майже несамохіть обернувсь і нахилився, зазираючи в задню шибку, аби, якщо є змога, таки побачити, куди поділись інспектор та вартові. Проте нараз відвернувся й затишно вмостився в кутку автомобіля, не вдаючись уже до спроб когось шукати. Саме тепер, хоча зовні це прагнення нічим не виявлялось, йому закортіло з кимсь поговорити, але супутники видавалися йому змучені, Рабенштайнер дививсь на правий бік дороги, Кюліх – на лівий, і тільки Камінер, осміхаючись, здавалося, був ладен поглузувати геть з усього, і тільки звичайна людяність стримувала його.

Цієї весни К. узяв собі звичай щовечора після роботи, – коли була змога, бо він часто засиджувавсь у банку аж до дев'ятої години, – ходити самому, а то й з колеґами на невеличку прогулянку; потім він подавався до пиварні, де здебільшого із старшими за себе чоловіками сидів за столом завсідників звичайно до одинадцятої години. Часом, проте, К. відступав від такого розпорядку, коли, наприклад, директор банку, вельми цінуючи роботящість, чесність та сумлінність свого службовця, запрошував його на автомобільну прогулянку або на вечерю до своєї заміської вілли. Крім того, раз на тиждень К. вибирався до дівчини на

ймення Ельза, що цілу ніч аж до пізнього ранку працювала подавальницею в корчмі, а вдень приймала відвідувачів тільки в ліжку.

Проте цього вечора, – а за напруженою роботою і багатьма шанобливими та дружніми привітаннями з днем народження час проминув дуже швидко, – К. захотілось одразу піти додому. Коли під час роботи траплялися невеличкі перерви, йому не раз спадало на гадку, дарма що він до пуття й не знав, що саме непокоїть його, ніби вранішні події спричинили великий розгардіяш в усій квартирі фрау Ґрубах і тому потрібно всюди відновити лад. Коли знову запанує лад, зникнуть усі сліди тих подій і все знову піде по-давньому. Зокрема отих трьох службовців йому навіть нема чого боятися, вони знову розчинилися серед численного банківського персоналу, К. не помітив у них жодної зміни. Він не раз поодинці, а то й гуртом закликав їх до свого кабінету, і то тільки на те, аби придивитися до них; щоразу він відпускав їх задоволений.

Коли о пів на десяту вечора К. підійшов до свого будинку, на порозі він побачив парубка, що стояв, широко розставивши ноги, й попахкував люлькою.

– Хто ви? – одразу запитав К., зблизька придивляючись до хлопця, бо в напівсутіні за дверима важко було щось добачити.

– Ласкавий пане, я син домовласника, – відповів хлопець, виймаючи люльку з рота й відступаючи вбік.

– Син домовласника? – перепитав К., нетерпляче вдаривши ціпком по долівці.

– Може, ласкавому панові щось треба? Може, гукнути батька?

– Ні-ні, – заперечив К., і голос у нього був такий, неначе хлопець скоїв щось лихе, а він тепер вибачав йому. – Все гаразд, – проказав К. і пішов собі далі, але, перше ніж братися сходами вгору, ще раз озирнувся.

К. міг піти просто до своєї кімнати, але йому хотілось поговорити з фрау Ґрубах, і він одразу тихенько постукав у її двері. Господиня сиділа за столом і плела панчоху, на столі видніла ще ціла купка старих панчіх. К. недбало вибачився за свій пізній прихід, але фрау Ґрубах була дуже приязна і навіть чути не хотіла жодних вибачень: адже з ним вона завжди балакає залюбки, хіба він не знає, хто саме її найкращий і найулюбленіший квартирант? К. розглянувся, але в кімнаті все було точнісінько так, як і давніше, посуд із сніданком, що вранці стояв на столику біля вікна, уже прибрали. Жіночі руки, думалось К., завжди непомітно наводять лад, він, напевне, потрощив би той посуд на місці, але навряд чи зміг би кудись його винести. К. з удячністю подивився на фрау Ґрубах.

– Чого ви працюєте так пізно? – запитав він. Тепер вони вже обоє сиділи за столом і К. від часу до часу обмацував рукою панчохи.

– Бо багато роботи, – відповіла господиня. – Вдень треба дбати про пожильців, а на мої власні справи залишається тільки вечір.

– Певне, сьогодні я завдав вам ще й чимало додаткового клопоту?

– А це ж чого? – трохи жвавіше запитала фрау Ґрубах, опустивши роботу на коліна.

– Я кажу про тих чоловіків, що приходили сюди вранці.

– А, ось воно що, – проказала, знову заспокоївшись, господиня. – Та ні, який же від них клопіт.

К. мовчки дививсь, як господиня знову взялася за плетиво. Йому здалося, ніби вона дивується, що він запитує про таке, ніби вона не схвалює цих згадок про вранішні події. Тим краще, що я таки заговорив про них, думав К. Адже про таке я можу поговорити тільки з цією старою жінкою.

– А все ж вам довелося попрацювати, – вимовив він урешті, – але такого більше ніколи не трапиться.

– Ні, такого вже не трапиться, – мов підтверджуючи, повторила господиня і майже сумовито всміхнулася К.

– Ви справді такої думки? – запитав К.

– Атож, – відповіла вона тихо, – але передусім вам не слід так перейматися. На світі ще й не таке буває! Пане К., якщо ви вшанували мене такою довірою, я признаюся вам, що я трохи підслухала під дверима, та й вартові розповіли мені дещо. Тут ідеться про ваше щастя, і я справді дуже за вас переживаю, більше, ніж, напевне, годилося б, бо я ж просто ваша квартирна господиня. Отже, я дещо чула, але не можу сказати, ніби йдеться про щось погане. Ні. Ви, правда, заарештовані, але не так, як заарештовують якого-небудь злодія. Якби вас заарештували як злодія, було б дуже погано, але цей арешт… Мені здається, тут щось мудроване, даруйте, якщо мелю дурниці, але тут ніби й справді щось мудроване, чого я навіть не розумію, чого, напевне, й ніхто не розуміє.

– Фрау Ґрубах, ваші слова – аж ніяк не дурниці, бо принаймні і я почасти поділяю вашу думку, але я суджу про все куди категоричніше, ніж ви, і вважаю, що тут не якісь мудрування, а взагалі ніщо. Звичайно, я був приголомшений. Якби я, прокинувшись, не дивувався, чого це немає Анни, а одразу встав і пішов до вас, не зважаючи ні на кого, хто заступив би мені дорогу, якби я сьогодні вранці зробив виняток і поснідав на кухні, якби ви повиносили одяг з моєї кімнати, – одне слово, якби я поводився розважливіше, то нічого не сталося б, усе, що мало трапитись, можна було б задушити в зародку. Але людина ніколи не готова до несподіванок. Скажімо, в банку я підготувався б, там такого не сталося б, там у мене власний служник, на моєму столі стоять міський і внутрішній телефони, там весь час сновигають люди, як клієнти, так і наші працівники, а насамперед – робота в банку вимагає ненастанної уважності, і через те моя пильність не знає відпочинку, там для мене було б справжньою втіхою зіткнутися з такою несподіваною оказією.

Гаразд, уже минулося, і я, власне, вже й не хочу розмовляти про це, просто мені хотілося почути вашу думку, думку розважливої жінки, і я дуже втішений, що ми дійшли з вами згоди. Тепер ви повинні подати мені руку, таку згоду треба скріпити ручканням.

А чи вона подасть мені руку? Інспектор не подав мені руки, думав К. і вже по-іншому, допитливо приглядавсь до господині. Та підвелася, бо й К. на той час уже підвівся, і трохи збентежилась, оскільки не все зрозуміла з того, що наговорив їй пожилець. Через оцю збентеженість вона сказала зовсім не те, що намірялась, а до того ж і геть недоречне:

– І все ж не переймайтеся так, пане К., – благала вона сльозливим голосом, забувши, звичайно, подати руку.

– А я не бачу, чим тут можна перейматися, – промовив К., раптом відчувши втому і зрозумівши марність своїх спроб дійти порозуміння з цією жінкою.

Біля дверей К. іще запитав:

– А панна Бюрстнер уже вдома?

– Ні, – відказала фрау Ґрубах і засміялася, додавши до куцої відповіді запізніле змовницьке підморгування. – Вона в театрі. Вона вам потрібна? Може, їй щось переказати?

– Та я хотів тільки словом перекинутись із нею.

– На жаль, не знаю, коли вона повернеться; коли вона в театрі, то приходить звичайно пізно.

– Та мені, зрештою, байдуже, – мовив К. і повернув опущену голову до дверей, наміряючись іти далі, – я просто хотів перед нею вибачитись, бо сьогодні вранці я заходив до її кімнати.

– Пане К., у цьому нема потреби, ви надміру запобігливі, а панна нічогісінько й не знає, вона вийшла з дому вдосвіта, і я там уже прибрала, ось самі подивіться, – і господиня відчинила двері до кімнати панни Бюрстнер.

– Дякую, я вам вірю, – відмовився К., але таки підійшов до дверей. Місяць лагідним сяєвом затоплював темну кімнату. Скільки можна було побачити, все й справді стояло на місці, навіть блузка вже не висіла на віконній защіпці. Тільки на ліжку привертала око подушка з плямою місячного світла.

– Панна часто поночі вертається додому, – сказав К. і подивився на фрау Ґрубах, немов дорікав їй за те.

– І ми були молодими! – відповіла господиня, виправдовуючи дівчину.

– Авжеж, авжеж, – погодився К., – але так може зайти задалеко.

– Може, – кивнула фрау Ґрубах. – Ви, пане К., завжди маєте слушність і, певне, навіть тепер. Звичайно, я не хочу обмовляти панну Бюрстнер, це добра й мила дівчина, приязна, охайна, пунктуальна й роботяща, і за це я її дуже ціную, але правда й те, що їй годилося б мати більше самоповаги і стриманості. Цього місяця я вже двічі бачила її на далеких від центру вуличках, і щоразу з іншим чоловіком. Для мене це дуже прикра річ, і, Господом присягаюсь, я розповідаю про це лише вам, хоча вже видається неминучим, що треба поговорити про це з самою панною. Зрештою, це не єдине, що схиляє мене до певних підозр.

– Ви дуже і дуже помиляєтесь! – розсердився К., майже неспроможний приховати свого гніву. – А втім, ви, напевне, хибно зрозуміли мої зауваження про панну, бо я такого і в гадці не мав. Я прямо застерігаю вас, щоб ви нічого не казали панні, ви в полоні хибних уявлень, я дуже добре її знаю, вона зовсім не така, як ви кажете. Але,

напевне, я собі дозволяю забагато, я аж ніяк не хочу командувати вами, кажіть їй, що хочете. На добраніч.

– Пане К., – благально заговорила фрау Ґрубах, підбігаючи вслід за К. аж до його вже відчинених дверей, – я й не збираюсь розмовляти з панною, я, звичайно, як і до цього, далі наглядатиму за нею, але я тільки з вами поділилася тим, що знаю. Зрештою, кожен пожилець зацікавлений, щоб у пансіоні був порядок, і я присвячую цій меті всі свої зусилля.

– Порядок! – гукнув наостанок К. у прочинені двері. – Коли хочете підтримувати в пансіоні порядок, виженіть спершу мене. – К. зачинився в кімнаті і вже не зважав на легенький стукіт у двері.

Натомість К., оскільки йому зовсім не хотілося спати, надумав ще трохи посидіти і, скориставшись цією нагодою, дізнатися достеменно, коли повертається додому панна Бюрстнер. Може, тоді йому таки пощастить, хоч година буде вже пізня, поговорити з нею. К. сів біля вікна, притулив до шибки втомлені очі і якусь хвилину навіть думав про те, щоб покарати господиню й намовити панну Бюрстнер разом з ним розірвати угоду з фрау Ґрубах. Тієї ж миті цей намір видався К. страшенною дурницею, і він навіть запідозрив, що йому заманулося міняти квартиру через події сьогоднішнього ранку. Такий безглуздий, нікчемний учинок був би гідний усілякої зневаги.

Коли К. набридло споглядати безлюдну вулицю, він приліг на канапу, але спершу прочинив двері до передпокою, щоб, не встаючи з канапи, бачити кожного, хто зайде до квартири. Він ліг близько одинадцятої години і спокійно курив сигару. Докуривши, підвівся й вийшов до передпокою, неначе міг тим прискорити прихід панни Бюрстнер. К. не дуже кортіло її бачити, він навіть до ладу й не пригадував, яка вона з лиця, – просто прагнув поговорити з нею, і його дратувало, що своїм пізнім поверненням панна Бюрстнер ще й кінець цього дня затьмарює неспокоєм і неладом. Вона завинила ще й тим, що він сьогодні не вечеряв і не пішов, хоч і мав такий намір, до Ельзи. Але і те, і те можна

ще надолужити, якби К. пішов тепер до корчми, де працювала Ельза. Зрештою, до Ельзи можна піти й пізніше, після розмови з панною Бюрстнер.

Була вже половина дванадцятої, як на сходах почулися чиїсь кроки. К., що, замислившись, походжав, не стишуючи ходи, по передпокою, мов у власній кімнаті, заховався за свої двері. Прийшла панна Бюрстнер. Замикаючи двері, дівчина мерзлякувато накинула шовковий шарф на вузенькі плечики. Вона от-от зайде до своєї кімнати, і К., звичайно, не має права вдиратись туди опівночі; йому слід заговорити до неї тепер, але, як на лихо, він забув запалити в своїй кімнаті електричне світло, тож, як вийде зненацька з темної кімнати, його поява скидатиметься на напад, і панна Бюрстнер, напевне, дуже перелякається. Становище було безпорадне, і К., не можучи гаяти часу, прошепотів у прочинені двері:

– Панно Бюрстнер! – здавалося, він не гукав, а благав її.

– Хто тут? – запитала панна Бюрстнер і, широко розплющивши очі, стала роздивлятися навколо.

– Це я, – ступив наперед К.

– Ах, пан К.! – засміялася панна Бюрстнер. – Добрий вечір! – і вона простягла йому руку.

– Я хотів би сказати вам кілька слів, ви мені дозволите?

– Тепер? – здивувалася панна Бюрстнер. – Невже це треба робити саме тепер? Здається, пора непідходяща, га?

– Я чекав вас із дев'ятої години.

– Бачите, я була в театрі і не знала про вас.

– Те, що спонукало мене звернутися до вас, сталося тільки сьогодні вранці.

– Що ж, я в принципі не заперечую, от тільки втомилася так, що аж падаю. Зайдіть на кілька хвилин до моєї кімнати. Тут нам аж ніяк не можна залишатись, ми всіх побудимо, а для мене це буде ще прикріша річ, ніж для навколишніх. Зачекайте, поки я запалю світло в своїй кімнаті, а потім вимкніть тут.

К. вимкнув, але чекав, поки панна Бюрстнер з кімнати знову запросила його зайти.

– Сідайте, – проказала дівчина, показуючи на отоманку, а сама, випроставшись, стала коло ліжка, незважаючи на щойно згадану втому; вона навіть не скинула неширокого, проте прикрашеного надміром квітів капелюшка. – Тож чого ви хочете? Мені справді дуже цікаво. – Дівчина трохи схрестила ноги.

– Ви, певне, скажете, – почав К., – що справа не така вже й важлива, щоб говорити про неї цієї пізньої пори, але…

– Самі вступи та передмови, – нетерпеливилась панна Бюрстнер.

– Ваші слова полегшують моє завдання, – зітхнув К. – Певною мірою через мене сьогодні вранці у вашій кімнаті стався розгардіяш, його спричинили чужі люди всупереч моїй волі, але, як я вже казав, провина тут моя; за це я й хочу вибачитись перед вами.

– У моїй кімнаті? – перепитала панна Бюрстнер і замість обдивитися кімнату стала пильно приглядатись до К.

– Атож, – кивнув К., і вони вперше подивились одне одному у вічі, – а що саме тут відбувалось – про те й згадувати не варто.

– Таж це якраз найцікавіше, – заперечила панна Бюрстнер.

– Ні, – боронився К.

– Що ж, – наче змирилася панна Бюрстнер, – якщо ви наполягаєте, що тут нема нічого цікавого, то я й не заперечую, я не прагну докопатись до таємниць. А ваше вибачення я охоче приймаю, тим паче, що в кімнаті тепер і згадки нема про нелад. – І дівчина, впершись руками в боки, так що долоні аж вгрузли в тіло, пройшлась по кімнаті. Біля килимка з фотографіями вона зупинилась. – Дивіться! – гукнула вона. – Мої фотографії справді висять не так. Оце вже прикро. Отже, хтось-таки, не маючи на те права, побував у моїй кімнаті!

К. кивнув головою і мовчки прокляв Камінера, що ніколи не спромагався приборкати свою огидну, недолугу проворність.

– Дивно, – мовила панна Бюрстнер, – я змушена забороняти вам те, чого ви й самі не повинні були робити: заходити до моєї кімнати, коли мене нема вдома.

– Панно, я зараз поясню вам, – сказав К. і теж підійшов до фотографій, – це не я брав без дозволу ваші фотографії, та оскільки ви мені не вірите, я ще мушу признатися, що слідча комісія привела трьох банківських службовців, і один з них, котрого я при першій нагоді викину з банку, справді чіпав ваші фото. Так, тут була слідча комісія, – додав К., коли панна очима запитала його, що за комісія.

– Та комісія приходила до вас? – нарешті озвалася вона.

– Так, – підтвердив К.

– Не може бути! – засміялася панна.

– Отож ви вірите, – запитав К., – що я невинний?

– Ну, невинний… – збентежилась панна Бюрстнер. – Я б не хотіла так похапцем висловлювати думку, що може мати дуже важливі наслідки, до того ж я вас не знаю, це, певне, мав бути якийсь тяжкий злочин, якщо до вас прислано відразу слідчу комісію. Але, одначе, ви ще на волі, – принаймні з вашого спокою я висновую, що ви не втекли з в'язниці, – тож такий злочин ви аж ніяк не могли скоїти.

– Авжеж, – притакнув К. – але саме слідча комісія має визначити, що я невинний або винний не такою мірою, як вона гадала перед тим.

– Атож, звичайно, – якимсь дивним голосом погодилась панна Бюрстнер.

– Бачите, – пояснював їй К., – ви не дуже обізнані з судовими процедурами.

– Справді, я таки необізнана, – визнала панна Бюрстнер, – і не раз шкодувала про це, бо мені хочеться знати все, а судові процедури цікавлять мене надзвичайно. Правосуддя має якусь дивовижну вабливу силу, хіба не так? Але я безперечно поповню свої знання в цій галузі, бо наступного місяця йду працювати секретаркою до адвокатської контори.

– Чудово, – зрадів К., – ви тоді зможете трохи допомогти мені в моєму процесі!

– Авжеж, – погодилась панна Бюрстнер, – чом би й ні? Я з радістю застосую свої знання.

– А моя пропозиція теж поважна, – не вгавав К., – чи принаймні наполовину така поважна, як ваша. Ця справа занадто дріб'язкова, аби наймати адвоката, але порадник мені придасться.

– Так, але якщо бути порадником, то я повинна знати, про що йдеться, – нагадала панна Бюрстнер.

– Ось тут і заковика, – зітхнув К., – бо я й сам нічого не знаю.

– Тоді ви просто пожартували зі мною, – страшенно розчарувалась панна Бюрстнер. – І навіщо було вибирати для цього таку пізню нічну годину? – І дівчина подалась геть від фотографій, де вони так довго стояли разом.

– Панно, ні, – заперечив К., – я не жартував. Ви просто не хочете мені вірити! Все, що знаю, я вже розповів вам. Навіть більше, ніж знаю, бо тут не було слідчої комісії, я назвав її так, бо не міг дібрати якоїсь іншої назви. Тут ніхто нічого не розслідував, мене заарештовано, та й годі, але арешт провадила комісія.

Панна Бюрстнер сіла на отоманку і знову засміялася.

– Як це відбувалося? – запитала вона.

– Жахливо, – відповів К., але не думав тепер про те, прикипівши очима до панни Бюрстнер, що однією рукою підперла голову, – лікоть спирався на подушки отоманки, – а другою повільно погладжувала стегна.

– Це звичайна річ, – мовила панна Бюрстнер.

– Що звичайна річ? – похопився К., але, пригадавши, запитав: – Може, вам показати, як усе відбувалося? – К. хотілося руху, але не хотілось іти геть.

– Я вже втомлена, – відмагалася панна Бюрстнер.

– А не ходіть так пізно, – кинув К.

– Ну от, усе закінчується тим, що я чую докори, і так мені й треба, бо чого я, дурна, пустила вас? Тим паче, як з'ясувалось, у цьому не було жодної потреби.

– Потреба була, і я вам зараз усе покажу, – доводив К. – Можна я відсуну тумбочку від ліжка?

– Що з вами? – вразилась панна Бюрстнер. – Я, звісно, такого не дозволю!

– Тоді я не зможу нічого показати, – образився К., немов тією відмовою йому завдано непоправної кривди.

– Гаразд, коли вона потрібна вам тільки для розповіді, то, будь ласка, пересувайте, але тихо, – погодилась панна Бюрстнер і за мить іще слабшим голосом додала: – Я така втомлена, що дозволяю більше, ніж годиться.

К. поставив тумбочку серед кімнати й сів за неї.

– Ви повинні правильно уявити собі, де хто був, це дуже цікаво. Я – інспектор, он там на валізі сиділи обидва вартові, коло фотографій стояли три молодики. Я тільки побіжно згадаю, що на віконній защіпці висіла біла блузка. І тоді все почалося. Ох, я й забув, найважливіша особа, тобто я, стояла отут перед тумбочкою. Інспектор сидів дуже спокійно, заклав ногу на ногу, одна рука звисала отут з бильця, – телепень, якого й шукати годі. Ну, тепер уже справді все почалося. Інспектор гукнув мене так, неначе я ще спав, він просто загорлав, і я, на жаль, щоб ви зрозуміли так як слід, теж мушу крикнути, власне, він викрикнув тільки моє ім'я.

Панна Бюрстнер, що, сміючись, дослухалася до розповіді, приклала вказівного пальця до вуст, аби зупинити К., але запізно! К. надто ввійшов у роль і повагом закричав:

– Йозефе К.! – хоч і не так гучно, як погрожував, але досить гучно, щоб крик, зненацька пролунавши в кімнаті, мало-помалу виповнив її всю.

У двері сусідньої кімнати кілька разів постукали – твердо, коротко, через однакові проміжки часу. Панна Бюрстнер збіліла й схопилася за серце. К. через це так налякався, що якусь мить тільки й думав про події сьогоднішнього ранку та дівчину, якій він унаочнював їх. Тільки-но опанувавши себе, він підскочив до панни Бюрстнер і взяв її за руку.

– Не бійтеся, – прошепотів він, – я все залагоджу. Хто б це міг бути? Поряд з нами тільки кімната, де ніхто не спить.

– А проте, – зашепотіла панна Бюрстнер на вухо К., – від учора там спить якийсь небіж фрау Ґрубах, капітан. Бо решта кімнат зайняті. Я й забула про нього. Це ж ви так голосно крикнули! Яка я нещаслива!

– Нема чого хвилюватись, – заспокоював К. і поцілував її, бо тепер вона відхилилась на подушки, в чоло.

– Геть, геть! – обурилась панна і притьмом випросталась на ліжку, – забирайтеся геть, ідіть звідси, чого вам треба, таж він слухає під дверима і все чує. Як ви мене мучите!

– Я піду тільки тоді, – сказав К., – як ви трохи заспокоїтесь. Ходімо в інший куток кімнати, там нас ніхто не почує. – Панна дозволила повести себе. – Подумайте, лишень, – переконував К., – тут ідеться лише про невеличку прикрість для вас, а небезпеки нема ніякої. Ви ж знаєте, як шанує мене фрау Ґрубах і вірить усьому, що я скажу, і саме їй тут належить вирішальне слово, надто якщо капітан її небіж. Зрештою, вона ще й залежна від мене, бо я позичив їй чималеньку суму. Я відповім, якщо буде доцільним, на кожну її вимогу пояснити, що ми робили тут удвох, і, обіцяю, фрау Ґрубах не тільки про людське око погодиться з моїми поясненнями, а й справді щиро повірить їм. А ви при цьому нітрохи мене не покривайте. Якщо захочете заявити, буцімто я напав на вас, то

так і кажіть їй, і вона, хоч і повірить вам, однаково не втратить довіри до мене, – така-бо сила її прихильності. – Панна Бюрстнер, похнюпившись, мовчки дивилась на підлогу перед собою. – Чого б це фрау Ґрубах не повірила, що я напав на вас? – додав К. Перед очима в нього було її волосся – зачесане в проділ, трохи розпушене знизу й міцно перев'язане рудувате волосся. К. сподівався, що панна подивиться на нього, але вона заговорила, не підводячи голови:

– Вибачте, але мене злякав скорше несподіваний стукіт, ніж ті наслідки, які може мати капітанова присутність. Як ви крикнули, стало тихо, а тут раптом постукали, й через те я злякалась, я сиділа майже коло самих дверей, мені здалося, ніби стукають десь поряд. Я дякую за вашу пропозицію, але не приймаю її. Я й сама можу відповісти за все, що сталось у моїй кімнаті, і то байдуже перед ким. Мені дивно, що ви не помічаєте, яка образа криється для мене у вашій пропозиції – поряд, звичайно, з добрими намірами, яких я не заперечую. А тепер ідіть, залишіть мене саму, тепер мені це ще потрібніше, ніж раніше. Ті кілька хвилин, про які ви просили, обернулись на півгодини, а то й більше.

К. узяв її за руку, а потім за зап'ясток.

– Ви вже не гніваєтесь на мене? – запитав він.

Панна Бюрстнер висмикнула руку:

– Ні-ні, я ніколи й ні на кого не гніваюсь.

К. знову схопив дівчину за зап'ясток, цього разу вона вже не пручалась, і повів її до дверей. Він твердо постановив вийти нарешті з кімнати. Але перед дверима К., немов не сподівався побачити тут двері, зупинився, і цією миттю скористалася панна Бюрстнер, що вивільнилась, відчинила двері, прослизнула в передпокій і звідти тихо сказала:

– Будь ласка, виходьте. Подивіться, – і вона показала на капітанові двері, біля самої підлоги з-під них пробивалося світло, – він запалив лампу і тепер підслухає нас.

– Уже йду, – кивнув К., вибіг у передпокій, схопив панну Бюрстнер, поцілував її у вуста, а потім став цілувати все обличчя, допавшись до дівчини, наче спраглий звір до нарешті знайденої води. Врешті решт він поцілував її спереду в шию, а потім довгим цілунком приклався до її вуст. У капітановій кімнаті щось зашаруділо, і К. підвів очі.

– А тепер я піду, – сказав він і хотів назвати панну Бюрстнер на ім'я, але згадав, що не знає його. Вона втомлено кивнула головою, подала, вже майже відвернувшись, мовби нічого й не знаючи про те, руку для поцілунку і, згорбившись, пішла до своєї кімнати. Невдовзі по тому К. ліг спати. Він заснув дуже швидко, але перед тим якусь мить думав про свою поведінку і був дуже задоволений нею, дивуючись тільки, чому його задоволення не ще більше: адже через нього й завдяки капітановій присутності панну Бюрстнер може спіткати чималенький клопіт.

Розділ 2

Перше розслідування

К. сповістили по телефону, що наступної неділі проведуть невелике розслідування з приводу його справи. Причому наголосили, що такі розслідування провадитимуть регулярно, хай, може, не щотижня, але якомога частіше. З одного боку, швидке закінчення процесу відповідає загальним інтересам, але, з другого боку, розслідування має бути докладним у щонайменших подробицях, проте не забирати надто багато часу з огляду на пов'язані з ним величезні зусилля. Через те й вибрано таку форму, як короткі розслідування, що йдуть одне за одним невпинною чередою. А вибір неділі як слідчого дня зумовлений тим, щоб К. ніщо не заважало виконувати професійні обов'язки. К. повідомили, що коли раптом він захоче вибрати якийсь інший час, то, як буде така змога,

йому йтимуть назустріч. Розслідування, наприклад, можна провадити й уночі, але тоді вдень К. був би змарнілий і невиспаний. Одне слово, поки К. не заперечує, нехай усе відбувається в неділю. Зрозуміло, що він безперечно має з'являтись на розслідування, інакше б йому не нагадували про це. Йому назвали вулицю й номер будинку, куди він мав з'явитися, то був будинок у далекому передмісті, де К. ще ніколи не бував.

Вислухавши цей наказ, К., нічого не відповівши, повісив слухавку. Він одразу вирішив пожертвувати неділею, звісно, така жертва доконечна, процес уже почався, і він мусить як слід підготуватись, щоб це перше розслідування стало водночас і останнім. К., замислившись, стояв біля апарата, аж раптом почув позаду голос директорового заступника, що йшов до телефону, але К. заступав йому дорогу.

– Кепські новини? – мимохідь запитав заступник, прагнучи не дізнатися що-небудь, а відвести К. від апарата.

– Ні, ні, – заперечив К. і дав дорогу, проте нікуди не пішов. Заступник директора підступив до телефону і, чекаючи, поки йому налагодять зв'язок, сказав понад трубкою:

– Пане К., одне запитання: може, ви мені зробите таку ласку і в неділю вранці покатаєтеся зі мною на моїй яхті? Там буде чимале товариство, серед них, звичайно, і ваші знайомі. Зокрема прокурор Гастерер. Ну, приїдете? Приїжджайте!

К. спробував зосередитись на словах директорового заступника. Вони чимало для нього важили, бо таке запрошення від заступника, що з ним він ніколи не жив у злагоді, означало спробу примирення й показувало, якої ваги набув К. у банку, якою потрібною видається його приязнь або принаймні безсторонність найвищому після директора працівникові банку. Таке запрошення було для заступника приниженням,

дарма що він зробив його перед телефонним апаратом, чекаючи зв'язку. Але К. мусив завдати йому ще дошкульнішого удару:

– Дуже дякую! Але, на жаль, у неділю я не маю часу, в мене є певні зобов'язання.

– Шкода, – зітхнув заступник і став розмовляти по телефону, бо якраз забезпечили зв'язок. То була коротенька розмова, але К., не можучи зосередитись, увесь час стояв біля апарата. Аж коли заступник договорив, К. перелякався й сказав, аби бодай трохи виправдати свою непотрібну присутність:

– Мені щойно телефонували, я вже хотів був піти, але мені забули зазначити годину.

– А ви запитайте ще раз, – порадив заступник директора.

– Та це не має значення, – махнув рукою К., хоча така відповідь ще більше знецінила його вже й так незадовільне виправдання. Заступник, відходячи, говорив уже про щось інше. К. присилував себе відповісти, а сам думав здебільшого про те, що в неділю йому найкраще прийти на дев'яту годину ранку, бо саме такої пори починають працювати всі суди.

У неділю надворі була негода. К. почувався дуже змученим, напередодні завсідники справляли в пиварні якесь свято, він засидівся до пізньої ночі і вранці мало не заспав. Похапцем, не маючи часу зосередитись і зібрати докупи розмаїті плани, які снувались у голові протягом тижня, К. одягнувся й, навіть не поснідавши, побіг до вказаного йому передмістя. Дивно, по дорозі К., хоч і не мав часу розглядатися, побачив усіх трьох причетних до його справи банківських службовців – Рабенштайнера, Кюліха та Камінера. Перші два їхали в трамваї, перетнувши дорогу К., натомість Камінер сидів на терасі кав'ярні і з цікавості перехилився через балюстраду, коли він проходив поряд. Усі троє проводжали його очима, дивом дивуючись, куди це біжить їхній

начальник. У тому, що К. відмовився найняти автомобіль, проступала своєрідна впертість: він боявся будь-чиєї, навіть щонайменшої допомоги в цій своїй особистій справі, йому нікого не хотілося обтяжувати, до того ж він волів якомога менше втаємничувати людей у свій клопіт. І нарешті, К. аж ніяк не хотів принизитись перед слідчою комісією своєю завеликою пунктуальністю. Хай там як, а тепер К. мчав щодуху, намагаючись устигнути на дев'яту годину, дарма що точного часу йому не призначили.

К. здавалося, ніби він уже здалеку впізнає той будинок – за певними ознаками, яких він сам навіть не годен був уявити, або за жвавим рухом перед дверима. Але на мить зупинившись на початку вулиці Юліуса, на якій стояв указаний будинок, К. побачив, що по обидва боки тягнуться майже однаковісінькі високі сірі будинки, де жила в найманих помешканнях біднота. Сьогодні, в неділю, майже в кожному вікні хтось стояв. Чоловіки в самих сорочках повихилялись і курили або обережно і ніжно садовили на підвіконня малечу. В інших вікнах майже до самого верху лежали ковдри та подушки і понад ними іноді показувалась на мить скуйовджена жіноча голова. Люди гукали щось одне одному через вулицю, одна з таких вуличних розмов скінчилась якраз над головою К. гучним реготом. Уздовж довгої вулиці раз по раз траплялися невеличкі напівпідвальні крамнички з різноманітним харчем, до них провадило кілька сходинок. Жінки заходили до крамничок і виходили з них або стояли на сходах і теревенили. Зеленяр, такий самий неуважний, як і К., пропонував овочі, задираючи голову до відчинених вікон, і разом із своїм візком мало не впав в одну з таких сходових заглибин. Десь навіть огидно заскавучав грамофон, що вже відслужив своє в багатших міських кварталах.

К. неквапом ішов вулицею, неначе він мав доволі часу або з якогось вікна на нього дивився слідчий і знав, що К. нарешті з'явився. Було вже по дев'ятій. Будинок стояв далеченько, він був напрочуд довгий, а найдужче вражала висока й широка в'їзна брама. Крізь неї вочевидь мали їздити навантажені хури, які належали різним складам, що, тепер замкнені, тяглись навколо подвір'я, над кожним видніла назва фірми, деякі назви К. не раз уже бачив на банківських документах. Усупереч

своїй тодішній звичці К. надумав пильніше до всього придивитись і трохи постояв коло в'їзду на подвір'я. Неподалік сидів на скрині босоногий чолов'яга й читав газету. На візочку гойдалися два хлопчики. Біля крана стояла хирлява дівчинка в спальній піжамі і, поки дзюрчала вода в глечик, дивилась на К. У закутку подвір'я з вікна до вікна натягнули мотузку і вже чіпляли на неї білизну. Один чоловік стояв унизу і криком керував тією роботою.

К. попрямував був до сходів, щоб піднятися до кімнати слідчого, але знову застиг на місці, бо, крім цих сходів, побачив на подвір'ї ще три під'їзди зі сходами, до того ж у кінці подвір'я виднів вузенький прохід до ще одного, дальшого подвір'я. К. розсердився, що йому докладно не пояснили, де міститься потрібна кімната, до нього ставляться з просто дивовижною недбалістю чи байдужістю, і К. наміривсь на повен голос недвозначно заявити про це. Зрештою він ступив на сходи, подумки втішено пригадуючи слова вартового Вілема, мовляв, від правосуддя тхне злочином, з чого, власне, випливало, що кімната слідчого має бути в тому під'їзді, який випадково обрав К.

Ідучи нагору, К. усякчас мусив обминати купи дітлахів, що гралися на сходах і, пропускаючи його повз себе, дивилися на нього лихим оком. Коли мені доведеться сюди йти наступного разу, говорив він подумки, то я або цукерок наберу, щоб прихилити дітей до себе, або візьму різку, щоб добре їх відшмагати. Перед майданчиком другого поверху К. був змушений навіть зупинитися на мить, поки пролетить повітряна кулька, тим часом два малюки з лукавими личками дорослих волоцюг схопили його за холоші. К., може, й струсив би їх, дав би їм кілька тумаків, але злякався їхнього крику.

На другому поверсі, власне, й почалися його пошуки. Оскільки К. не зважився запитувати про слідчу комісію, він вигадав такого собі столяра Ланца, – йому сподобалося це прізвище, бо воно належало капітанові, небожеві фрау Ґрубах, – і намірявся запитувати в кожній квартирі, чи тут живе столяр Ланц: таким чином він мав би нагоду зазирнути до кімнати. Виявилося, що здебільшого зазирнути в кімнати дуже просто, майже всі

двері були відчинені, з квартир на сходи і навпаки без упину сновигали діти. Як правило, то були комірчини з одним вікном, усередині ще й готували страву. Чимало жінок держали однією рукою немовля, а другою порались на плиті. Найпрудкіше бігали в різні боки дівчатка-недолітки, вбрані, здається, в самі фартушки. В кожній кімнаті ще й досі лежав хтось у ліжку: спочивали хворі, спали або валялись, не роздягнувшись, утомлені й ледачі. К. стукав у двері зачинених кімнат і запитував, чи тут живе столяр Ланц. Здебільшого відчиняли жінки, слухали запитання і зверталися до когось у кімнаті, що підводився з ліжка:

– Пан запитує, чи тут живе столяр Ланц.

– Столяр Ланц? – перепитували з ліжка.

– Так, – кивав К., хоч там безперечно не було слідчої комісії, і на тому його завдання закінчувалось.

Чимало людей гадали, ніби столяр Ланц украй потрібний К., вони надовго замислювались, згадували якогось столяра, що мав інше прізвище, або називали прізвище, дуже віддалено схоже на Ланц, розпитували сусідів чи водили К. до якихсь далеких дверей, де, на їхню думку, той чоловік міг жити, піднаймаючи квартиру, або жила людина, що могла дати куди докладнішу інформацію, ніж вони самі. Зрештою К. сам майже нічого й не запитував, тепер уже пожильці водили його за собою з поверха на поверх. К. став нарікати на свій план, що попервах видавався йому таким практичним. Перед шостим поверхом він надумав припинити пошуки, розпрощався з приязним молодим робітником, що намірявся вести його далі, й пішов униз. Там його знову розгнівила марність уже витрачених зусиль, він іще раз піднявся нагору й постукав у найближчі двері на шостому поверсі. Перше, що він побачив у тісній кімнаті, – великі настінні дзиґарі, що показували вже десяту годину.

– Тут живе столяр Ланц? – запитав К.

– Заходьте, – запросила його молода жінка з чорними палахкими очима, що саме прала пелюшки в шаплику, й показала мокрою рукою на відчинені двері суміжної кімнати.

К. здалося, ніби він потрапив на якісь збори. Строката людська юрба, – ніхто навіть уваги не звернув на прибульця, – тиснулась у не дуже великій залі з двома вікнами, яка мала під самою стелею навкружну галерею, теж ущерть заповнену народом; люди могли там стояти лише зігнувшись, упираючись головою та плечима в стелю. К., що з задухи аж відсахнувся, вийшов назад і знову заговорив до молодиці, яка, напевне, зрозуміла його неправильно:

– Я запитував, чи тут живе столяр Ланц.

– Авжеж, заходьте, будь ласка, всередину, – промовила жінка.

К., може, й не пішов би, якби жінка не підійшла до нього, не взялася за дверну ручку й не сказала:

– Після вас я мушу замкнути двері, більше нікому вже не можна заходити.

– Слушно, – зауважив К., – там і так забагато люду, – і знову зайшов усередину.

Поміж двома чоловіками, що стояли коло самих дверей, – один, простягши руки вперед, неначе перераховував гроші, а другий пильно дивився йому у вічі, – К. побачив, як до нього простяглась чиясь рука. То був невисокий рум'яний хлопець.

– Заходьте, заходьте, – запрошував він.

К. пішов за хлопцем, з'ясувалося, що серед тієї ворушкої тісноти все ж є вузенький прохід, який, можливо, розділяв два гурти; цей здогад

потверджувало те, що і праворуч і ліворуч К. майже не бачив людських облич, видніли самі спини, присутні і голосом, і жестами зверталися тільки до свого гурту. Люди здебільшого були вбрані в чорне, в якісь старомодні довгополі фраки, що звисали позаду. Тільки цей одяг пантеличив К., інакше б він подумав, що це окружні збори якоїсь політичної партії.

На іншому краї зали, куди вели К., на низенькому і теж переповненому людьми помості виднів невеличкий, поставлений упоперек стіл, за ним, майже на самому краї помосту, – невисокий гладкий чолов'яга, що гучно сапав і реготав, обертаючись до ще одного чоловіка, той стояв позаду, схрестивши ноги й зіпершись ліктями на бильце стільця. Інколи чоловік за столом здіймав руку в повітря, немов карикатурно зображуючи когось. Хлопець, привівши К., насилу спромігся доповісти про гостя. Він уже двічі, стаючи навшпиньки, намагався заговорити, але його ніхто не помічав. Лише тоді, коли хтось із тих, що стояли на помості, показав на хлопця, чолов'яга повернувся на стільці й, нахилившись, вислухав ледве чутну доповідь. Потім узяв годинника й метнув очима на К.:

– Ви спізнилися на цілу годину й п'ять хвилин.

К. збирався щось відповісти, але не мав часу, бо, тільки-но чолов'яга проказав ці слова, права половина залу заремствувала.

– Ви спізнилися на цілу годину й п'ять хвилин, – повторив чоловік уже гучніше і швидким оком зиркнув на залу. Миттю знявся обурений галас і, оскільки чоловік далі мовчав, мало-помалу таки вщух. У залі тепер стало набагато тихіше, ніж тоді, як заходив К. Тільки люди на галереї ще ділилися враженнями. Вони, хоч їх і важко було роздивитися в напівсутіні, серед пороху й випарів, мали гірший одяг, ніж ті, що стояли внизу. Чимало з них поприносили подушки й поклали їх між головою та стелею, щоб не набити ґуль.

К. вирішив більше спостерігати, ніж говорити, й через те передумав виправдовуватися за своє нібито спізнення і просто сказав:

– Може, я й справді спізнився, але тепер я тут.

Його слова були схвалені оплесками – знов-таки правої половини зали. Таких людей неважко прихилити, подумав К., але його прикро вразило мовчання лівої половини; він стояв до неї плечима і звідти долинули лише поодинокі оплески. К. намагався придумати, що можна сказати, аби остаточно чи принаймні на якийсь час здобути прихильність і решти зали.

– Так, – погодився чоловік, – але тепер я вже не зобов'язаний вислуховувати вас. – Знову почувся буркіт, цього разу незрозумілий, бо чоловік, махнувши людям рукою, провадив далі: – Проте як виняток я ще послухаю вас. Таких запізнень надалі вже не повинно бути. А тепер підійдіть сюди!

Хтось зіскочив з помосту, звільняючи місце К., і він піднявся нагору. К. стояв біля самого столу, але на нього так тиснули ззаду, що він був змушений щосили впиратися, аби не скинути з помосту стіл, а то й самого слідчого.

Зате слідчий нітрохи не переймався таким дріб'язком, сидів собі спокійно на стільці і, коли чоловік, що стояв позаду, попрощався, взяв до рук невеликого нотатника, єдину річ, що лежала на столі. То був пошарпаний, схожий на шкільний зошит блокнот, чимало аркушів уже були мов обгризені.

– Отже, – заговорив слідчий, гортаючи зошита і немов стверджуючи кожне слово, – ви маляр?

– Ні, – відповів К., – я перший прокурист великого банку.

Цю відповідь зустрів такий щирий сміх правої половини зали, що К. несамохіть і сам засміявся. Люди хапалися руками за коліна і аж трусилися від несамовитих нападів реготу. Сміявся навіть дехто на галереї. Розгніваний слідчий, що, напевне, не мав жодної влади над людьми, які стояли внизу, спробував надолужити своє на галереї, скочив на рівні ноги й махнув кулаком у її бік, а його загалом нічим не примітні брови чорними крислатими кущами зійшлись над очима.

Ліва половина зали й далі була спокійна, люди стояли рядочками, повтуплювались очима в підлогу і слухали, що діється в залі, галас другої половини нітрохи не дратував їх; оця байдужість і терпимість іще дужче виявлялась у тому, що дехто з їхніх лав навіть походжав попід руку з представниками іншої партії. Ті, хто належав до цієї лівої партії, – зрештою, їх було менше, – могли, по суті, так само не мати ніякого впливу, як і представники правої партії, але сам спокій їхнього поводження надавав їм ваги. К. знову заговорив, сподіваючись, що тепер його слова припадуть до душі вже лівій половині зали.

– Ваше запитання, пане слідчий, чи я маляр, – а скорше, навіть не запитання, а категоричне твердження, – добре характеризує весь той судовий процес, який ви почали проти мене. Ви, може, заперечите, що це взагалі не процес, – і матимете слушність, бо процес буде тільки тоді, коли я сам погоджусь його так називати. Але поки що я погоджуюсь, і одна з моїх причин – це співчуття. Адже до цього процесу, якщо взагалі на нього зважати, можна ставитись лише співчутливо. Я аж ніяк не стверджую, ніби це недбалий процес, але пропоную вам таке визначення задля самопізнання.

К. замовк і подивився на залу. Його слова були гострі, гостріші, ніж він сподівався, але правдиві. Він, певне, заслужив бодай поодиноких схвальних вигуків, але панувала тиша, люди вочевидь напружено чекали дальших слів, серед мертвого супокою, певне, готувавсь якийсь вибух, що покладе всьому край. Прикро, що саме тієї миті відчинилися двері й зайшла молода праля, що, мабуть, скінчила свою роботу; попри всю її обережність, до неї таки звернулось кілька поглядів. Тільки слідчий

зрадів, почувши слова К., вони, здається, неабияк вразили його. Досі він слухав стоячи, бо був приголомшений відповіддю К. саме тоді, як скочив на ноги, погрожуючи галереї. А тепер під час паузи він поволі сів, немов прагнучи, щоб цього ніхто не побачив. Либонь, щоб заспокоїтись, він знов узяв до рук зошита.

– Не допоможе, – не вгавав К., – навіть ваш зошит, пане слідчий, потвердить мої слова. – Задоволений, що серед цього чужого збориська лунає лише його тихий голос, К., не соромлячись, навіть зважився забрати зошит у слідчого і, мов гидуючи ним, підняти його за один середній аркуш, тож по обидва боки звисали дрібно списані засмальцьовані, пожовклі на краях сторінки. – Це акти слідчого, – пояснив К. і пустив зошит на стіл. – Пане слідчий, спокійно читайте собі далі, я й справді не боюся цієї книги провин, хоча вона мені недоступна, я можу лише торкнутися її двома пучками, але до рук не братиму.

Слідчий схопив зошита, який упав на стіл, трохи опорядив його і знову заходився читати, і така поведінка свідчила про його крайнє приниження, – принаймні саме так її можна було тлумачити.

Поприкипавши очима до К., люди в першому ряду мали такі напружені обличчя, що він якусь мить приглядався до них. Там стояли самі літні чоловіки, дехто навіть із сивою бородою. Може, саме їм належить вирішальне слово, може, вони спроможні вплинути на всі збори, що, занімівши після слів К., навіть не ворухнулися, побачивши, як принижено слідчого?

– Те, що зі мною сталося, – провадив К. далі вже трохи тихішим голосом, знову придивляючись до облич першого ряду, трохи стривожених його попередніми словами, – те, що зі мною сталося, – лише поодинокий, отже, цілком незначущий випадок, і я ним не дуже й переймаюсь, але він засвідчує, що такі процеси порушено проти багатьох людей. Ось через те я й тут, а не тому, що скоїв щось лихе.

К. мимоволі підвищив голос. Десь у залі хтось підняв руки догори, заляскав і крикнув: "Браво! А чом би й ні? Браво! Іще раз браво!" У передньому ряду старі подекуди похапалися за бороди, але ніхто не обернувсь на той крик. Навіть К. не надавав йому ваги, дарма що трохи звеселився духом: тепер він уже не вважав за доконечне, щоб усі його схвалювали; його задовольняло, що спільнота почала замислюватись над справою, а він сам уряди-годи спромагався когось переконати і обернути на свого прихильника.

– Я не хочу переконати вас своєю красномовністю, – озвався К. по цих роздумах, – бо я навряд чи й спроможусь на таке. Пан слідчий і справді говорить набагато краще за мене, ораторський хист – складова його фаху. Я прагну лише прилюдного обговорення того неладу, що з'явився серед нашого суспільства. Ось послухайте: днів десять тому мене заарештували, з того арешту я можу тільки посміятись, але тут ідеться не про це. Вранці мене заскочили ще в ліжку, можливо, – а зі слів слідчого випливає, що це річ імовірна, – й справді був наказ заарештувати якогось маляра, такого ж невинного, як і я, але ж обрали мене. У сусідній кімнаті сиділи два здоровила-вартові. Якби я навіть був небезпечний грабіжник, годі було б ужити ще суворіших заходів. До того ж ті вартові були деморалізована потолоч, вони протуркали мені вуха балачками, хотіли, аби я дав їм хабара, брехнею намагалися виманити в мене білизну та одяг, вимагали грошей, щоб нібито принести мені сніданок, а мій власний сніданок без усякого сорому з'їли перед моїми очима. Але це ще не все. Інспектор повів мене до третьої кімнати. У тій кімнаті жила дама, яку я дуже шаную, і я мусив дивитись, як через мене, але не внаслідок моєї провини та кімната стала певною мірою занечищена, бо туди вдерлися варта та інспектор. Було важко зберегти спокій у тій ситуації. Мені, проте, пощастило, і я абсолютно спокійно запитав інспектора, – якби він був тут, то потвердив би, – чому мене заарештовано. І що ж мені відповів той інспектор, – я й досі бачу, як оте втілення найбезглуздішої чванькуватості сидить на стільці тієї дами? Панове, він, власне, нічого не відповів, може, нічогісінько й не знав, а просто заарештував мене й задовольнився тим. Він навіть утнув іще одну дурницю, привівши до кімнати тієї дами трьох дрібних службовців мого

банку, які заходилися мацати й перевертати фотографії, власність тієї дами. Звісно, присутність тих службовців мала певну мету, вони, як і моя квартирна господиня та її служниця, мали рознести чутки про мій арешт, прилюдно спаплюжити мою особу, а надто – захитати моє становище в банку. Але нічого з того не вийшло, вони не доскочили свого ні на дрібку, навіть моя квартирна господиня, жінка без усяких претензій, – її їм'я я тут вимовлятиму з пошаною, її звати фрау Ґрубах, – навіть сама фрау Ґрубах спромоглася добачити, що такий арешт – не що інше, як спроба вивести на вулицю молодь, за якою нема достатнього нагляду. Кажу вам іще раз, це все завдало мені тільки прикрощів, я лише на хвилину відчув гнів, але хіба не могло тут бути ще тяжчих наслідків?

Коли К. замовк і подивився на незворушного слідчого, йому здалося, ніби той очима подав знак комусь серед натовпу. К. засміявся і сказав:

– Тут біля мене пан слідчий подає комусь із вас таємні знаки. Отже, серед вас є людці, якими можна керувати з цього помосту. Я не знаю, що мав означати цей знак – сигнал до шикання чи до оплесків, – і тому, зразу викривши цю нечесність, цілком усвідомлено зрікаюся наміру дізнатися його значення. Мені це все байдужісіньке, і я прилюдно уповноважую пана слідчого замість таємних знаків уголос віддавати накази своїм платним агентам, що стоять серед вас. Тож нехай він каже: "Шикайте!", а наступного разу: "Плещіть!"

Від збентеження або від нетерплячки слідчий зайорзав на стільці. Чоловік, який стояв позаду і з яким він розмовляв на початку, знову нахилився до нього, напевне, щоб покріпити його дух або дати неоціненну пораду. Між людьми в залі точилася тиха, проте жвава розмова. Обидві партії, що попервах начебто дотримувались абсолютно протилежних поглядів, збились докупи, дехто пальцем показував на К., дехто – на слідчого. Випари людських тіл оберталися на гнітючу, густу імлу, що не давала змоги навіть роздивитися тих, хто стояв позаду. Надто дошкуляв той туман людям на галереї, вони були змушені, проте боязко, скоса позираючи на слідчого, ледве чутно розпитувати решту

учасників зборів, аби знати, що діється, їм відповідали так само тихо, прикриваючи рота рукою.

– Я вже закінчив, – сказав К. і вгатив, оскільки не було дзвоника, кулаком по столу. Перелякавшись, слідчий та його дорадник миттю перезирнулись. – Мені ця справа чужа, отже, про неї я можу говорити спокійно, а ви, якщо оце нібито правосуддя щось та важить для вас, вислухавши мене, матимете велику користь. Але обговорення моїх слів відкладіть, будь ласка, на потім, бо тепер я не маю часу і скоро піду звідси.

Одразу залягла тиша, К. цілковито підкорив собі збори. Люди вже не перегукувались, як на початку, не чулося й схвальних оплесків, хоча, здається, публіка схилилась на його бік або принаймні от-от мала схилитись.

– Нема жодного сумніву, – тихо заговорив К., бо його тішило напружене чекання всіх зборів, хоча серед тієї тиші чувся якийсь шум, збудливий, наче радісне схвалення, – нема жодного сумніву, що за всіма словами цього слідчого, а в моєму випадку ще й за арештом та сьогоднішнім розслідуванням, криється якась широка організація. Організація, яка не тільки наймає вартових, що їх можна підкупити, дурнуватих інспекторів та слідчих, які в най-кращому разі скромні, а ще й утримує суддів високого і найвищого рангу, залучаючи необхідну їм численну юрбу слуг, писарів, жандармів та решту допоміжних сил, може, навіть, не побоюся вимовити слово, катів. І, шановні добродії, який же сенс має ця широка організація? Її створено, щоб заарештовувати невинних і порушувати проти них безглузду, а здебільшого, як і в моєму випадку, безрезультатну судову справу. Тож як можна за отакої безглуздості всіх заходів уникнути найтяжчої корупції службовців? Це неможлива річ, навіть найправедніший суддя не наведе тут ладу. Через те й прагнуть охоронці здерти з заарештованих останню одежину, через те й удирається інспектор до чужих помешкань, через те й не вислуховують невинних, а принижують їх перед усіма зборами. Вартові розводяться про якісь комори, куди складають майно заарештованих,

але я хотів би подивитись на ті комори, де гниє так тяжко зароблене добро заарештованих, якщо його ще не розікрала злодійкувата обслуга.

У кінці зали хтось зойкнув, К. замовк і прикрив очі рукою, аби роздивитися, що там, бо білуватий туманець, омитий каламутним світлом, що сіялося з вікон, сліпуче полискував. Здається, там щось сталося з пралею, її, як вона ще тільки заходила до зали, К. одразу вважав за перешкоду. Годі було дізнатися, винна вона чи невинна, К. тільки бачив, що якийсь чоловік затяг її в куток за дверима й притис до себе. Проте зойкнула не вона, а чоловік, що дивився на стелю, широко роззявивши рота. Навколо них утворилося невеличке коло, найближчі слухачі з галереї, здається, тішилися, що ту поважну тишу, яка завдяки К. запанувала на зборах, порушено таким чином. Корячись першому враженню, К. хотів підбігти туди, гадаючи, ніби всі мають бути зацікавлені, щоб відновити лад і принаймні вивести оте двійко з зали, проте перші ряди перед ним навіть не ворухнулись, ніхто не посунувся, ніхто не дав К. дороги. Навпаки, його затримали, старі вчепилися йому в руки, чиясь рука – К. не мав часу обернутись – схопила його ззаду за комір. К., власне, вже й не думав про тих двох, – адже тепер обмежують його особисту свободу, справді вірять, що він заарештований, – і він, ні на кого не зважаючи, зіскочив з помосту. Тепер він віч у віч зіткнувся з натовпом. Невже він не роздивився тих людей? Невже він приписав своїм словам завелику силу? Невже він усе переплутав, поки виголошував промову, а тепер, як дійшло до висновків, упивається тією плутаниною? Що за обличчя навколо нього! Малі чорні очиці перелякано бігають, щоки пообвисали, мов у п'яниць, довгі бороди жорсткі та ріденьки, тож як схопити за них, волосся й нема – тільки затиснутий кулак. А під бородами, – для К. то було справжнє відкриття, – полискують на комірцях різноманітні за формою та барвою нашивки. Скільки око сягало, ті нашивки мав кожен. Усі належали до одного гурту, ділячись про людське око на праву та ліву партії, а коли К. зненацька обернувся, то побачив такі самі нашивки на комірі слідчого, що, склавши руки, спокійно приглядався до зали.

– Отже, – закричав К., здіймаючи руку догори, бо несподіване відкриття потребувало розголосу, – ви всі, як я бачу, службовці, ви та скорумпована зграя, яку я критикував, вас зігнано сюди як слухачів та шпигунів, поділено начебто на партії, щоб одна плескала, аби випробувати мене, ви прагнули подивитись, як спокушають невинного! Ні, ви прийшли сюди не даремно, сподіваюсь, ви або плекали думку, що комусь із вас доручать стати на захист невинного, або, – пусти, бо вдарю! – крикнув К. котромусь стариганеві, що трусився всім тілом і надто близько підступив до нього, – або таки справді чогось навчилися. Отже, бажаю вам щастя у вашій кар'єрі! – К. притьмом схопив капелюха скраю на столі й серед загальної тиші, що, хай там як, свідчила про цілковиту несподіванку, став тиснутись до виходу. Однак слідчий виявився ще проворнішим, бо вже чекав його під дверима.

– Хвилиночку! – мовив він. К. зупинився, проте дививсь не на слідчого, а на двері, які вже тримав за ручку. – Я хочу звернути вашу увагу, – провадив далі слідчий, – що сьогодні – ви, певне, ще й не усвідомили цього – ви позбавили себе тієї переваги, яку майже завжди надає заарештованому допит.

К., не повертаючи голови, засміявся.

– Ганчірко! – гукнув він. – Я дарую вам усі допити! – Відчинив двері і збіг сходами вниз. Позаду загомоніло, неначе розкуте, зборисько, певне, обговорюючи, мов студенти, все бачене й чуте.

Розділ 3

У порожній залі засідань. Студент. Канцелярія суду

Увесь наступний тиждень К. щодня чекав нового повідомлення, він не йняв віри, що його відмову ставати на допит сприйняли так буквально, і коли у суботу ввечері йому так і не принесли сподіваної звістки, К. подумав, ніби його, припускаючи, що він здогадається, запрошено до

того самого будинку на ту саму годину. В неділю К. знову пішов туди, цього разу вже не плутаючись на сходах та в коридорах, дехто з пожильців, упізнавши його, привітався з ним біля своїх дверей, але К. не мав потреби розпитувати й хутко піднявся до потрібних дверей. На його стукіт двері одразу відчинили, і К., не дуже придивляючись до знайомої жінки, що зупинилась коло дверей, хотів іти до сусідньої кімнати.

– Сьогодні нема засідання, – сказала жінка.

– Як це нема засідання? – запитав К., не ймучи віри. Проте жінка переконала його, широко розчахнувши двері. Зала справді була порожня і через те здавалась іще злиденніша, ніж минулої неділі. На столі, що й тепер стояв на помості, лежало кілька книжок.

– Можна подивитися книжки? – запитав К., і не тому, що зацікавився, а тому, що прагнув бодай трохи виправдати свій недоречний прихід.

– Ні, – не дозволила жінка і знову зачинила двері. – Не можна, книжки належать слідчому.

– Ага, – кивнув головою К., – напевне, то кодекси законів, а природа цього правосуддя така, що судять не просто невинну людину, а ще й необізнану.

– Так і треба, – відказала жінка, не зрозумівши його як слід.

– Ну, тоді я піду, – зітхнув К.

– А слідчому щось переказати? – запитала жінка.

– Ви його знаєте? – здивувався К.

– Звісно, мій чоловік служить при суді.

Аж тепер зауважив К., що кімната, в якій минулого разу стояв тільки шаплик, тепер перетворилась на цілком обставлене помешкання. Жінка помітила його подив і пояснила:

– Так, ми тут живемо безкоштовно, проте в дні засідань мусимо звільняти кімнату. Посада мого чоловіка пов'язана з багатьма невигодами.

– Мене дивує не так кімната, – лихим оком подивився К., – як те, що ви одружені.

– Ви, певне, натякаєте на ту оказію на останньому засіданні, що урвала вашу промову? – спитала жінка.

– Авжеж, – заквапився говорити К., – сьогодні все вже минуло й майже забулось, але тоді я був страшенно розгнівався. А тепер я ще чую, що ви заміжня жінка.

– Те, що ваша промова урвалася, вам анітрохи не зашкодило. Після того про вас однаково говорили дуже неприхильно.

– Може, й так, – кивнув К., – але це не зменшує вашої провини.

– А от мені прощають геть усі, хто знайомий зі мною ближче, – пояснювала жінка, – бо той, хто обняв мене тоді, віддавна переслідує мене. Я, може, загалом і неприваблива, але він завжди мене жадає. Тут від нього нема як відборонитись, навіть мій чоловік уже змирився: якщо він не хоче втратити своєї посади, то мусить терпіти, бо той нахаба – студент і з часом може здобути велику владу. Він завжди чіпляється до мене, а перед тим, як ви прийшли, саме пішов кудись.

– Бачу, тут усюди діється казна-що, – мовив К., – я навіть не дивуюсь.

– Ви хочете змінити тут щось на краще? – повільно запитала жінка, пильно придивляючись до К., немов казала те, що могло стати небезпечним як для неї, так і для нього. – Для себе я зробила такий висновок ще з вашої промови, вона мені дуже сподобалась. Я чула, правда, тільки частину, бо початок пропустила, а під кінець лежала зі студентом на підлозі. Тут так гидко, – додала вона після паузи, беручи К. за руку. – Ви вірите, що вам пощастить змінити щось на краще?

К. засміявся і трохи поворушив рукою, відчуваючи її м'які пальці:

– Власне, я не збиравсь, як ви кажете, міняти тут щось на краще, і якби ви, скажімо, розповіли про це слідчому, вас би висміяли, а то й покарали. Звичайно, з власної волі я й справді не втручався б у ці справи, потреба вдосконалити правосуддя ніколи не заважала б мені спати. Але через те, що мене нібито заарештовано, – а мене справді заарештовано, – я був змушений говорити про такі речі, щоправда, задля себе самого. Якщо я при цьому зможу стати в пригоді ще й вам, то, звісно, робитиму це з охотою. Не з самої любові до ближнього, а й тому, що ви теж спроможні допомогти мені.

– Як я вам допоможу? – запитала жінка.

– Покажете мені, наприклад, книжки, що лежать там на столі.

– Та певне ж! – гукнула жінка і якнайшвидше потягла К. за собою. То були старі, пошарпані книжки, одна майже роздерта посередині палітурка трималась на самих нитках.

– Яке тут усе брудне, – похитав головою К., а жінка, піднявши фартух, проворним рухом бодай змела порох із книжок, перше ніж К. доступився до них. К. розгорнув верхню книжку, показався непристойний малюнок. Голі чоловік та жінка сиділи на канапі, про задум художника неважко було здогадатись, але його невправність була така разюча, що на малюнку можна було добачити лише дві надміру натуралістичні постаті,

які сиділи занадто прямо, а внаслідок порушення перспективи були обернені мало не в різні боки. К. далі й не гортав, а подививсь на титульний аркуш другої книжки, то був роман із назвою "Нещастя, яких зазнала Ґрета від свого чоловіка Ганса".

– Отакої, то оце ті кодекси законів, які мають отут вивчати? – обурився К. – І це ці люди судитимуть мене?

– Я допоможу вам, – озвалася жінка. – Хочете?

– А ви справді годні допомогти, не накликавши на себе небезпеки? Ви ж перед тим казали, що ваш чоловік дуже залежний від начальства.

– Я однаково хочу допомогти вам, – не відступала жінка. – Ходімо, нам треба поговорити. Про небезпеку не кажіть мені нічого, я боюся небезпек тільки там, де хочу їх боятися. Ходімо. – Жінка показала на поміст і попросила К. сісти поруч з нею на сходинку. – У вас дуже гарні карі очі, – зазираючи знизу в обличчя К., сказала вона йому, як вони посідали. – Мені теж казали, що в мене гарні очі, але ваші набагато гарніші. А втім, ви мені сподобались одразу, як прийшли сюди вперше. Саме через вас я потім зайшла до зали засідань, чого раніше ніколи не робила, почасти мені навіть заборонено заходити до зали.

Ось воно що, думав К., вона сама пристає до мене, вона така ж зіпсута, як і всі тут навколо. Їй, зрозуміло, вже набрид судовий службовець, і через те вона лізе зі своїми компліментами про очі до першого-ліпшого незнайомця. І К. мовчки підвівся, неначе висловив свої думки вголос, отже, й пояснив жінці свою поведінку.

– Я не вірю у вашу спроможність допомогти мені, – сказав він, – бо для справжньої допомоги треба мати зв'язки з судовиками високого ранґу. А ви, звичайно, знаєте тільки дрібних судовців, що тиняються тут цілими юрбами. Їх ви, звісно, знаєте надто добре і чималого можете добитися від них, тут я не сумніваюсь, але навіть найбільше, чого вам

пощастить досягнути, абсолютно не вплине на остаточний результат процесу. А ви при цьому втратите кількох друзів. Такого я не хочу. Тож і далі ставтесь до тих людей, як і досі, бо, як на мене, таке поводження – це ваша внутрішня потреба. Я кажу це не без певного жалю, бо, аби хоч якось відповісти на ваш комплімент, ви мені теж дуже подобаєтесь, надто тепер, коли так сумно дивитесь на мене, дарма що журитись у вас немає причини. Ви належите до суспільства, з яким я мушу боротися, проте добре почуваєтесь у ньому, ви навіть кохаєте студента, а якщо не кохаєте, то принаймні він вам миліший за чоловіка. З ваших слів здогадатись про це не важко.

– Ні, – скрикнула жінка, – посидьте! – і схопила К. за руку, якої він не встиг швиденько відсмикнути. – Вам не можна отак тікати, ви не повинні йти з хибною думкою про мене! Навіть якщо я справді така безвартісна, невже ви не зласкавитесь і не побудете зі мною ще хвилинку?

– Ви не так зрозуміли мене, – мовив, знову сідаючи, К., – якщо ви справді прагнете, щоб я залишивсь, я охоче побуду з вами, я маю час: адже прийшов сюди, сподіваючись, що буде слухання справи. А щодо того, що я казав, то я тільки попрошу вас не втручатися задля мене в мій процес. А якщо вам раптом спаде на гадку, ніби мені байдужісінько, чим скінчиться процес, і я лише поглузую з вироку, то й тоді ви не повинні ображатися. Це, звісно, якщо процес узагалі матиме якийсь кінець, у чому я дуже сумніваюсь. Я скорше вірю, що через ледачість та забудькуватість судовців, а то й унаслідок їхнього страху процес уже припинився або припиниться десь найближчим часом. А проте може виявитись, що, сподіваючись великого хабара, процес про людське око вестимуть далі, але, і в цьому я запевняю вже сьогодні, марно, бо хабарів я нікому не даю. Мене б дуже потішило, якби слідчому або ще комусь, хто швидко поширює важливі звістки, ви повідомили, що я ніколи, навіть коли вдадуться до хитрощів, на які та панва така вигадлива, не відступлюся й не даватиму хабарів. Усі їхні зусилля будуть марні, ви так прямо й скажіть їм. А втім, вони, певне, й самі вже збагнули, та навіть як не збагнули, мені, власне, байдуже, дізнаються вони тепер про це чи ні. Отже, ті добродії матимуть менше клопоту, щоправда, і я уникну деяких

прикрих обов'язків, але я б радо взяв їх на себе, якби знав, що кожен з них – це ще й удар по суддях. І я дбатиму, щоб і справді так було. Ви, здається, казали, ніби знаєте слідчого?

– Звичайно, – відповіла жінка, – саме про нього я й подумала спершу, пропонуючи вам допомогу. Я не знала, що він – тільки дрібний судовець, але, коли ви так кажете, може, це й правда. І все-таки я впевнена, що рапорт, який він посилає нагору, має якийсь вплив. А він пише довжелезні рапорти. Ви казали, нібито судовці ледачі, – не всі, звичайно, цей слідчий зовсім не ледар, він пише дуже багато. Скажімо, минулої неділі засідання тривало аж до вечора. Всі розійшлися, проте слідчий сидів у залі, я мусила принести йому лампу, в нас лиш одна маленька гасова лампа, але він задовольнився нею й одразу взявся писати. Тим часом повернувся й мій чоловік, що якраз тієї неділі мав вихідний, ми поперетягали меблі, знову обставили нашу кімнату, потім поприходили сусіди, ми трохи побазікали при свічці, – одне слово, геть забули про слідчого й полягали спати. Раптом серед ночі, а була, певне, вже глупа ніч, я прокидаюсь, біля ліжка стоїть слідчий і прикриває лампу рукою, щоб вона не світила на чоловіка, то була непотрібна осторога, мій чоловік так міцно спить, що його й світло не розбудить. Я так перелякалася, що мало не зойкнула, але слідчий був дуже люб'язний, нагадав, щоб я була обережна, шепнув, що вже все написав, повертає мені лампу й ніколи не забуде миті, коли побачив мене сонну в ліжку. Цим усім я хотіла тільки сказати, що слідчий справді пише багато рапортів, надто про вас, бо, зрозуміло, ваш допит становив головну частину недільного засідання. Такі довгі рапорти аж ніяк не можуть бути безвартісні. Крім того, з цього випадку ви зрозуміли, що слідчий залицяється до мене і що саме тепер, у перші хвилини, – а він, певне, взагалі тільки тієї ночі мене помітив, – я можу мати на нього великий вплив. До речі, я маю ще один доказ його великої прихильності до мене. Вчора через студента, – а він йому дуже довіряє, то його молодший колега, – слідчий подарував мені шовкові панчохи, начебто за те, що я прибираю в залі засідань, але це тільки привід, та робота – це ж мій обов'язок, і за неї мій чоловік дістає платню. Ось подивіться, які гарні панчохи, – жінка випростала ноги, підібрала до

колін сукню і теж задивилась на подарунок. – Панчохи гарні, хоч занадто тонкі й для мене вони не годяться.

Жінка раптом замовкла, поклала долоню на руку К., немов хотіла заспокоїти його, й зашепотіла:

– Тихо, на нас дивиться Бертольд.

К. поволі підвів голову. У дверях зали засідань зупинився молодик; миршавий і кривоногий, він намагався надати собі гідності куцою та ріденькою рудою борідкою і ненастанно ворушив її пальцем. К. із цікавістю придивився до студента, що вивчав таємничу юриспруденцію, він уперше бачив такого студента-правника, так би мовити, в натурі і теж подумав, що той може доскочити колись найвищих судових посад. Натомість студент, либонь, навіть уваги не звернув на К. і тільки одним пальцем, витягши його на мить з бороди, поманив жінку й пішов до вікна. Жінка нахилилась до К. й прошепотіла:

– Благаю вас, не сердьтеся і не думайте нічого поганого про мене, я мушу тепер іти до нього, до цього бридкого виродка, ви тільки подивіться, які в нього ноги криві. Але я одразу повернусь і тоді піду з вами, якщо візьмете мене, піду куди захочете, ви зможете робити зі мною що завгодно, я буду щаслива не повертатися сюди якомога довше, а найкраще – ніколи.

Жінка ще погладила К. руку, скочила на ноги й побігла до вікна. К. несамохіть іще намацував у порожнечі її руку. Жінка й справді вабила його, і, попри всі свої роздуми, він не бачив жодної поважної причини, чому йому не треба піддаватися звабі. Легеньке заперечення, мовляв, та жінка наставляє йому пастку, щоб полегшити суд над ним, К. відкинув без труднощів. Як вона може його піймати? Хіба він і досі не має такої свободи, що міг би розтрощити весь апарат правосуддя, – принаймні ту його частину, що опікується ним? Хіба він не може бодай трохи покладатись на себе самого? До того ж її пропозиція допомогти звучала

щиро, можливо, така допомога ще придасться, і, певне, нема кращого способу помститися слідчому та його поплічникам, як відібрати в нього цю жінку й самому розкошувати нею. І тоді може виявитись, що слідчий, з тяжкою мукою написавши неправдиві рапорти про К., побачить серед ночі, що ліжко цієї жінки порожнє. А порожнє тому, що вона належить К., ця пишна, зграбна, гаряча жінка, що стоїть біля вікна в темній сукні з грубої важкої тканини, взагалі належить тільки К.

Коли К. позбувся отак сумнівів щодо жінки, тиха розмова коло вікна видалася йому задовгою, він спершу щиколотками постукав по помосту, а потім ударив кулаком. Студент через плече жінки мигцем подивився на К., про те розмови не припинив, навпаки, ще тісніше пригорнувся до жінки і обняв її. Вона, начебто уважно слухаючи його, низько схилила голову, а він, майже не сповільнюючи мови, з вилясками цілував їй нахилену шию. К. добачив у цьому потвердження тиранічної влади, що її, як скаржилася жінка, має над нею цей студент, отож він підвівся й заходив по кімнаті. Скоса позираючи на студента, він метикував, як найшвидше можна спровадити його, тож, К. було тільки на руку, коли студент, вочевидь роздратований отим вештанням по кімнаті, що згодом обернулось на гучне тупотіння, зауважив:

– Якщо вам не стає терпцю, йдіть собі. Ви вже давно мали вийти звідси, тут ви нікому не потрібні. Ви мали забратися ще тоді, як я ступив до кімнати, і то якнайшвидше.

У цьому зауваженні могла б вилитись уся насилу тамована лють, проте в ньому відчувалася ще й пиха майбутнього судовця, що звертається до нелюбого йому звинуваченого. К. зупинився близько від студента й засміявся:

– Мені й справді уривається терпець, але моя нетерплячка найшвидше мине тоді, як ви заберетеся звідси. А якщо, може, ви прийшли сюди, аби вчитись, – я чув, ніби ви студент, – я вам охоче поступлюся місцем і піду з цією жінкою. А втім, вам іще довго треба вчитись, аби стати суддею. Вашого правосуддя я до пуття й не розумію,

але, гадаю, самими брутальними словами, що їх ви, до речі, навчились уживати без усякого сорому, суду вже не відбудеш.

– Не годилося залишати йому такої свободи пересувань, – сказав студент, немов прагнучи пояснити жінці, чому К. удається до образ, – то була помилка. Я вже казав про це слідчому. Треба було між допитами принаймні не випускати його з кімнати. Слідчого інколи дуже важко збагнути.

– Пусті балачки, – сказав К. і простяг руку до жінки, – ходімо.

– Ах так! – здивувався студент. – Ні, вона вам не дістанеться, – і з силою, якої годі було навіть сподіватися від нього, підхопив жінку на одну руку й, ніжно позираючи на неї, зігнувши спину, побіг до дверей. Не можна було не помітити, що студент трохи боїться К., але таки наважився ще й дратувати його, бо вільною рукою гладив і м'яв плече жінки. К. пробіг кілька ступнів поряд з ним, ладний схопити його, а якщо доведеться, то й задушити, аж тут озвалася жінка:

– Це нічого не дасть, слідчий звелів мене привести, я не можу піти з вами, цей малий виродок, – тут вона провела рукою по студентовому обличчю, – цей малий виродок мене не відпустить.

– І ви не хочете, щоб я вас визволив? – закричав К. і схопив студента за плече, той спробував зубами хапнути його руку.

– Ні! – закричала жінка, двома руками відбороняючись від К. – Ні, тільки не це, що ви собі надумали! Це стало б моєю згубою. Пустіть його, будь ласка, пустіть! Він тільки виконує наказ слідчого й веде мене до нього.

– То нехай біжить, а вас я вже не хочу бачити! – гнівно й розчаровано прокричав К., так стусонувши студента межи плечі, що той аж спіткнувся, але тієї ж миті, тішачись, що не впав, іще вище підскочив зі

своєю ношею. К. неквапом ішов за ними, збагнувши, що це його перша безперечна поразка, якої він зазнав від судовців. Не було, звичайно, причини тривожитись через це, він зазнав поразки тільки тому, що прагнув боротьби. Якби він сидів удома й жив собі, як завжди, то був би в тисячу разів вищий від цих людей і кожного розчавив би на своєму шляху. І К. став уявляти собі найкумедніші сцени, що сталися б, скажімо, якби цей нікчема-студент, цей набундючений хлопчисько, горбатий бородань, став навколішки перед ліжком Ельзи і, склавши руки, благав її ласки. К. так сподобалася ця уявна картина, що він вирішив, якщо бодай коли-небудь трапиться сприятлива нагода, повести студента до Ельзи.

Із цікавості К. підбіг до дверей, йому кортіло подивитись, куди понесуть жінку, студент навряд чи й на вулиці нестиме її на руці. Виявилось, що дорога набагато коротша. Якраз навпроти квартири починалися вузенькі дерев'яні східці, що вели, напевне, на горище, східці завертали, тож краю не було видно. Тими східцями студент поніс жінку нагору, він уже ледве ступав ногами і важко, аж стогнучи, дихав: біг таки знесилив його. Жінка рукою привітала згори К. і спробувала, зводячи та розводячи плечі, показати, що вона не винна в цьому викраденні, проте великого жалю в її рухах не відчувалося. К. дививсь незворушно, мов чужий, він не хотів виказати ні свого розчарування, ні того, що йому так легко притлумити його.

Ті двоє вже зникли, а К. і далі стояв на порозі. Тож, напевне, жінка не тільки обдурила його, а й, сказавши, що її понесли до слідчого, ще й набрехала. Хіба слідчий сидітиме й чекатиме її на горищі? Дерев'яні східці, хоч скільки дивився на них К., нічого не пояснювали. Аж тут коло першої сходинки К. помітив невеличкий папірець, підступив ближче й побачив, що на ньому дитячою невправною рукою написано: "Вхід до канцелярії суду". Тож канцелярія суду тут, на горищі зданого в оренду будинку? Виходить, це установа, до якої навряд чи можна ставитися поважно, і звинувачений міг тішитись, уявляючи, як мало грошей має у своєму розпорядженні суд, коли розмістив свою канцелярію там, де орендатори житла, що й самі становлять найзлиденніший прошарок, звалюють непотрібний мотлох. А втім, не треба відкидати й можливості,

що суд має досить грошей, але судовики розкрадають їх і не вживають на потреби судочинства. Зіпершись на свій дотеперішній досвід, К. уважав, що ця можливість дуже ймовірна; щоправда, такий занепад правосуддя принизливий для звинуваченого, хоча, звісно, меншою мірою, ніж злиденність суду. Аж тепер тільки К. зрозумів, що під час першого допиту звинуваченого соромляться запросити на горище, і через те його слухали в приватному помешканні. Тож яке становище посідає К., якщо порівняти його з суддею, що сидить на горищі: в банку К. займає великий кабінет із передпокоєм, крізь величезне вікно він може дивитися на майдан, де невпинно сновигає юрба! А втім, він не має там побічних прибутків, бо не бере хабарів і нічого не розкрадає, там служник не принесе йому до кабінету жінку на руці. Але таких вигод, принаймні в цьому житті, К. волів би зректися.

К. стояв перед клаптиком паперу, аж тут на поріг ступив якийсь чоловік, що крізь відчинені двері зазирнув до житлової кімнати, звідки можна було побачити й залу засідань, і зрештою запитав К., чи той не бачив тут недавно однієї жінки.

– Ви судовець, так? – запитав К.

– Атож, – відповів чоловік. – Ага, ви звинувачений К., тепер я впізнав вас, ласкаво прошу заходити, – і він простяг К. руку, чого той аж ніяк не сподівався. – Сьогодні, правда, засідання нема, – додав згодом судовець, побачивши, що К. мовчить.

– Знаю, – відповів К. і став придивлятись до цивільного одягу судовця: поряд із звичайними ґудзиками були пришиті два позолочені, зрізані, напевне, зі старої офіцерської шинелі: тільки вони й засвідчували належність цього чоловіка до судового прошарку.

– Десь хвилину тому я розмовляв із вашою дружиною. Тепер її тут нема. Студент забрав її до кімнати слідчого.

– Бачите, – заходився пояснювати судовець, – її завжди забирають від мене. Сьогодні неділя, мій неробочий день, але ж, щоб мене викурити звідси, мені звеліли переказати якесь геть непотрібне повідомлення. Йти, щоправда, не дуже далеко, тож я мав надію, що, як поквaплюсь, іще вчасно повернуся. Отже, я біг щодуху, прокричав урядовцеві, до якого мене послано, оте повідомлення в прочинені двері, і мені так забивало дух, що він навряд чи й зрозумів мене, потім побіг назад, але студент виявився меткіший, його дорога була, зрештою, коротша, йому досить лише збігти сходами. Якби я не був такий залежний, я б уже давно розквацяв того студента на оцій стіні. Отут, біля цього папірця. Я мріяв про це вже не раз. Ось він прибитий трохи вище від підлоги, руки розведені, пальці розчепірені, криві ноги вигинаються, немов колесо, і всюди навколо плями крові. Але досі це була тільки мрія.

– А що, більше нічим зарадити не можна? – сміючись, запитав К.

– Не знаю, – відповів судовець. – А він тепер став іще паскудніший, досі він забирав її тільки до себе, а тепер водить її, – власне, цього я давно сподівався, – ще й до слідчого.

– А ваша дружина тут зовсім невинна? – присилував себе запитати К., бо навіть йому цієї миті страшенно допікали ревнощі.

– Де там, – зітхнув службовець, – її провина якнайбільша. Вона сама чіпляється йому на шию. Ну, а той уганяє за кожною жінкою. Лиш у цьому будинку є п'ять квартир, куди він пробрався, але його звідти викинули. А втім, моя дружина найгарніша на весь будинок, проте саме я не маю права боронитися.

– Якщо така ситуація, тут і справді нічим не зарадиш, – погодився К.

– Чого ж це не зарадиш? – здивувався судовець. – Треба тому студентові, як приставатиме до моєї дружини, – а він таки боягуз, – бодай раз добряче натовкти боки, щоб він уже й не дивився на неї. Але я

не смію його бити, і ніхто не зробить мені цієї ласки, кожен боїться його влади. На це здатний тільки такий чоловік, як ви.

– Чого саме я? – вразився К.

– Бо ви звинувачені, – пояснив судовець.

– Так, – кивнув К., – але мені тим паче треба боятися, що він, навіть якщо, можливо, не вплине на результат процесу, має, напевне, вплив на попереднє розслідування.

– Звичайно, – кивнув судовець, немов слова К. збігалися з його власною думкою. – А в нас тут, як правило, безрезультатних процесів не буває.

– Я теж такої думки, – признався К., – але це аж ніяк мені не зашкодить при нагоді таки взятися за студента.

– Я був би вам дуже вдячний, – трохи офіційно сказав судовець, здається, він, власне, й не вірив у здійсненність свого найпотаємнішого бажання.

– Можливо, – говорив далі К., – годиться віддухопелити ще декого з судовців, а то й усіх гамузом.

– Так-так, – кивав головою судовець, немов ішлося про очевидні речі. Потім подивився на К. з довірою, що її попри всю його приязність досі не відчувалося, й додав: – У нас завжди виникають якісь бунти. – Але тема, либонь, трохи збентежила його, бо він урвав її словами: – А тепер мені треба подати рапорт до канцелярії. Ви підете зі мною?

– А що я там робитиму? – запитав К.

– Побачите канцелярію. Там на вас ніхто й уваги не зверне.

– А чи варто її дивитися? – завагався К., дарма що йому дуже кортіло піти туди.

– Бачите, – взявся пояснювати судовець, – я гадаю, вона вас зацікавить.

– Добре, – наважився врешті К., – я піду з вами. – І швидше за судовця збіг східцями вгору.

Заходячи, К. мало не заорав носом, бо за дверима була ще одна сходинка.

– А на відвідувачів тут не дуже зважають, – зауважив він.

– Тут на них узагалі не зважають, – поправив судовець. – Ви лиш погляньте, яка тут почекальня.

Перед очима тягся довгий коридор, неоковирні двері обабіч провадили до окремих комірчин горища. Світло не потрапляло безпосередньо в коридор, але й темряви не було, бо чимало комірчин замість суцільних дерев'яних перегородок з боку коридора мали тільки дерев'яні каркаси, що, проте, сягали аж до покрівлі. Через ці каркаси сіялось трохи світла, можна було побачити, як за столами сидять та пишуть поодинокі судовці, дехто, правда, підступив до каркаса й крізь його діри споглядав людей у коридорі. Напевне, через те, що неділя, людей прийшло небагато. Вони видавались жалюгідними й сиділи майже на однаковій відстані одне від одного на двох рядах довгих дерев'яних лав, що стояли під стінами. Мало не всі були абияк одягнені, хоч, як судити з виразу облич, постави, форми борідки та багатьох навряд чи визначуваних точно дрібних рис, належали до вищих суспільних прошарків. Оскільки вішаків для одягу не було, всі, мабуть, наслідуючи одне одного, поставили капелюхи під лави. Побачивши К. та судовця, ті,

що сиділи одразу коло дверей, посхоплювались для вітання, решта, побачивши це, подумала, що і їм треба привітати прибульців, тож коли К. і судовець ішли коридором, люди підводились. Повністю вони, правда, не випростувались, а стояли згорбивши спину й зігнувши коліна, немов вуличні жебраки. К. зачекав судовця, що йшов трохи позаду, і сказав:

– Які вони, певне, принижені!

– Атож, – кивнув головою судовець, – це звинувачені, всі, кого ви тут бачите, – звинувачені.

– Справді? – здивувався К. – Тоді це мої колеґи. – І він звернувся до найближчого з них, високого, худорлявого, майже сивого чоловіка: – Чого ви тут чекаєте? – запитав він увічливо.

Несподіване запитання збентежило відвідувача, і його безпорадність ще дужче посилювало те, що він скидався на досвідченого чоловіка, який добре знає людей та світ і в будь-якій іншій ситуації нізащо не розгубився б, не поступившись своїми здобутими в життєвій боротьбі перевагами над багатьма людьми. А тут, проте, він знітився й не знав, що відповісти на таке просте запитання, поглядав на решту чекальників, немов ті були зобов'язані підказати йому і ніхто не доб'ється від нього жодної відповіді, коли цієї підказки не буде. Проте надійшов судовець і сказав, аби заспокоїти і збадьорити того чоловіка:

– Пан лише запитав, чого ви чекаєте. Відповідайте.

Уже знайомий, напевне, голос судовця подіяв краще:

– Я чекаю… – почав був чоловік і затнувся. Він вочевидь обрав такий початок, щоб точно відповісти на запитання, але тепер не знав, що казати далі. Кілька чекальників підступили ближче, постававши навколо групи з трьох чоловіків, проте судовець наказав їм:

– Розходьтеся, відійдіть, звільніть прохід.

Люди трохи позадкували, проте на свої попередні місця не повернулись. Тим часом чоловік, що його запитали, зосередився й відповів, навіть тихо засміявшись:

– Я вже місяць, як приніс деякі свідчення, пов'язані з моєю справою, і чекаю, поки їх приймуть.

– Здається, ви дуже переживаєте? – мовив К.

– Так, – кивнув головою чоловік, – адже це моя справа.

– Але не кожен такої думки, як ви, – сказав К., – бо я, наприклад, теж звинувачений, а проте, щоб і далі залишатися щасливим, ані свідчень жодних не даю, ані взагалі нічого не роблю для цього правосуддя. А по-вашому, це необхідна річ?

– Я точно не знаю, – збентежився знову чоловік; певне, йому здавалося, ніби К. з ним жартує, і через те, мабуть, він найрадніше, аби не скоїти нової помилки, слово в слово повторив би свою попередню відповідь, проте нетерплячий погляд К. змусив його висловитись коротше: – Щодо мене, то я приніс свідчення.

– То ви не вірите, що я звинувачений? – запитав К.

– Звичайно, вірю, – відповів чоловік і відступив трохи вбік, але його відповідь виказувала не віру, а страх.

– То ви мені не вірите? – знову запитав К. і, напевне, спровокований сумирністю чоловіка, схопив його за руку, немов намірявся силою втовкмачити йому оту віру. Він не завдав йому болю, а тільки легенько взяв за руку, але чоловік зарепетував, неначе К. хапав його не пучками, а розпеченими лещатами. Від цих сміховинних криків К. увірвався терпець:

йому не вірять, що він звинувачений, – тим краще, його, можливо, тут уважають навіть за суддю. Тож на прощання К. стиснув бідолаху таки дужче, відіпхнув на лаву й пішов далі.

– Більшість звинувачених такі вразливі, – немов вибачався судовець. Позаду них майже всі чекальники скупчились навколо чоловіка, що вже припинив кричати, і, здається, докладно розпитували його, що сталося. К. побачив, як назустріч йому ступає охоронець, він одразу його впізнав, бо той мав шаблю, і її піхви, принаймні як свідчив колір, були алюмінієві. К. здивувався і навіть помацав їх рукою. Охоронець, прийшовши на крик, запитав, що сталося. Судовець спробував кількома словами заспокоїти його, але той пояснив, що він сам має в усьому пересвідчитись, відсалютував і квапливою, проте дрібною, скутою, напевне, подагрою, ходою, подибав далі.

К. уже не переймався ні охоронцем, ні людьми, що сиділи на лавах, надто коли десь посередині коридору з'явилась нагода повернути праворуч у якийсь позбавлений дверей отвір. К. запитав судовця, чи правильна ця дорога, той кивнув головою, і тільки тоді К. повернув. Йому вже набридло, що судовець неодмінно йде на один-два кроки позаду: адже принаймні тут може створитись враження, ніби його ведуть як заарештованого. Через те він часто зупинявся й чекав судовця, але той завжди залишався позаду. Зрештою К. заговорив, аби покласти край своєму неспокоєві:

– Ну, я вже побачив, як воно тут, і тепер хочу вийти.

– Ви ще не все бачили, – безневинно сказав йому судовець.

– А я й не хочу всього бачити, – заперечив К., що, власне, таки справді відчув утому, – я тепер хочу піти, де тут вихід?

– Ви що, вже заблукали? – здивувався судовець. – Верніться до рогу, а там повертайте праворуч і йдіть аж до дверей.

– Ходіть зі мною, – попросив К., – покажіть мені дорогу, бо я туди не потраплю, там так багато всіляких переходів.

– Тут тільки одна дорога, – майже з докором відказав судовець, – а я не можу піти з вами назад, бо мені треба подати рапорт, а через вас я згаяв чимало часу.

– Ходіть зі мною, – гострішим тоном повторив К., неначе зловив нарешті судовця на брехні.

– Не кричіть так, – зашепотів судовець, – тут усюди кабінети. – Якщо не хочете вертатися самі, пройдіть ще трохи зі мною або зачекайте тут, поки я подам рапорт, і я тоді залюбки піду з вами назад.

– Ні, ні, – затявся К., – я не чекатиму, ви повинні піти зі мною тепер. – К. іще не роздививсь як слід, де він опинився, аж тут одні з багатьох навколишніх дверей прочинились, і К. скинув туди очима. Вийшла дівчина, почувши, напевне, гучну розмову, й запитала:

– Чого вам треба?

Позаду неї в напівсутіні можна було добачити, як підходить іще й чоловік. К. глянув на судовця. Адже той запевняв, що на К. ніхто не зверне уваги, а тепер вийшло аж двоє, ще трохи – і збіжаться всі, доведеться пояснювати, чому він тут. Єдиною зрозумілою й прийнятною відповіддю була б та, що він звинувачений і хоче довідатись про дату наступного допиту, але саме такого пояснення К. не хотів давати, надто тому, що й воно не відповідало правді; К. прийшов сюди тільки з цікавості, але на таку причину тим паче не можна покликатись, бо ж як йому признаватися, що всередині ця судова установа така сама гидка, як і зовні? Виявляється, він не дурно пропонував зупинитися, йому не хотілося йти далі, бо й так остогидло все побачене; саме тепер у нього нема настрою розмовляти з високими судовиками, що можуть визирнути

з кожних дверей; він хоче піти геть, щоправда, зі своїм судовцем, а як доведеться, то й самому.

Але безглузде мовчання К., певне, привернуло до себе увагу, бо і дівчина, і судовець дивились на нього так, немов от-от з ним станеться якесь велике перетворення, чого їм аж ніяк не можна проґавити. А в дверях уже стояв чоловік, К. бачив перед тим його здалеку, він міцно тримався за верхню частину одвірка низеньких дверей і, ставши навшпиньки, погойдувавсь, мов нетерплячий глядач. Дівчині попервах здалося, ніби причина такої дивної поведінки К. – невеличка кволість, тож вона принесла стільця й запитала:

– Може, сядете? – К. одразу сів і, аби краще триматись, ліктями зіперся на бильце. – Вам, певне, голова запаморочилась? – знову запитала дівчина.

К. бачив перед собою тільки її обличчя, де проступав той відбиток сили, що властивий багатьом жінкам у розквіті юної краси.

– Не переживайте, – заспокоювала К. дівчина, – тут немає нічого незвичайного, майже з кожним трапляються такі напади, коли він приходить сюди вперше. Ви тут уперше? Ну, тоді нема чого дивуватись. Сонце розпікає дах, нагріває крокви й бантини, а від нагрітого дерева повітря стає важке і задушливе. Тож для канцелярії це місце не дуже й добре, проте воно має і неабиякі переваги. Ну, а повітря, коли напливає багато люду, а таке трапляється майже щодня, стає просто нестерпним. А як узяти до уваги, що пожильці ще й білизну отут вивішують, – ніякі заборони не зараджують, – то вже й не дивно, чого це ви раптом мало не зомліли. Але, зрештою, до такого повітря звикають, і то швидко. Прийшовши сюди вдруге чи втретє, ви навряд чи й відчуєте, яке воно гнітюче. Ну, вам уже краще?

К. нічого не відповів, йому було надто прикро, що через цю несподівану кволість до нього позбігалися люди, крім того, довідавшись

про причину свого кепського стану, він почувався не краще, а навіть гірше. Дівчина одразу помітила таку зміну і, аби впустити свіжого повітря, взяла притулену до стіни ключку й відкрила нею невеличкий люк, що був якраз над головою К. і виходив у небо. Щоправда, з люка посипалося стільки сажі, що вона мусила миттю зачинити його і своєю хусточкою протерти К. руки, сам він був надто знесилений, щоб подбати про себе. К. б охоче посидів на стільці, щоб набратися сили й піти собі, і, безперечно, швидше б оклигав, якби ним менше клопоталися. Аж тут дівчина пояснила йому:

– Тут вам не можна залишатися, ви заважаєте рухові. – К. очима запитав її, якому рухові тут можна заважати. – Я проведу вас, як хочете, до кімнати для недужих. Допоможіть мені, будь ласка, – звернулася вона до чоловіка в дверях, що відразу підступив ближче.

Проте К. не хотілося до кімнати недужих, він якраз щосили намагався уникнути, щоб його вели далі, бо що далі його поведуть, то гірше йому ставатиме, і тому сказав:

– Ні, я вже можу йти, – і, розслаблений спокійним відпочинком на стільці, тремтячи звівся на ноги. Але стояти було несила. – Ноги не йдуть, – зітхнув він і, похитавши головою, знову сів. К. згадав про судовця, що міг би легко вивести його звідти, але той, здавалося, давно вже подався геть. К. дивився повз дівчину й чоловіка, що поставали перед ним, і ніде не бачив свого судовця.

– Гадаю, – сказав чоловік, що, до речі, був елеґантно вбраний, надто впадав у вічі його сірий жилет із двома довгими загостреними полами, – панові недобре, бо на нього подіяло тутешнє повітря, отже, найкраще, – і йому самому це сподобається найдужче, – не вести його до кімнати для недужих, а просто вивести з канцелярії.

– Щира правда! – закричав К., з великих радощів майже урвавши чоловіка на слові. – Звісно, мені одразу стане краще, я, зрештою, не дуже

й кволий, треба тільки підтримати мене попід руки, я великого клопоту не завдам, та тут і дорога недовга, доведіть мене до дверей, я там ще посиджу трохи на сходах і миттю зберуся на силі, я, власне, на такі напади не страждаю, ця кволість і мені самому несподіванка. Адже я теж службовець і звик до конторної задухи, але тут вона вже надто дошкульна, ви й самі казали про це. Тож, будь ласка, виявіть люб'язність, проведіть мене трохи, мені, власне, голова паморочиться і тому стане зле, як я підведуся сам. – І К. підняв плечі, аби помічникам було легше взяти його під руки.

Та чоловік не послухав його, а спокійнісінько сунув руки в кишені штанів і розреготався.

– Дивіться, – сказав він дівчині, – я, отже, не помилився. Панові тільки тут так погано, а не всюди.

Дівчина теж засміялась, але легенько вдарила чоловіка пучками по руці, немов він дозволив собі з К. занадто сміливий жарт.

– Але ви собі нічого не думайте, – сказав їй чоловік, сміючись і далі, – я справді виведу звідси цього добродія.

– Тоді добре, – і дівчина схилила на мить свою гарненьку голівку. – Ви не зважайте на його сміх, – звернулась вона до К., що, знову спохмурнівши, втупився в простір перед собою і, здається, не потребував жодних пояснень, – цей добродій, – можна я вас представлю? (Чоловік рукою дав дозвіл.) – Цей добродій дає довідки. Нашим клієнтам він дає всі потрібні їм довідки: адже населення не дуже обізнане з нашим правосуддям і багато хто вимагає довідок. Він знає відповідь на всі запитання, можете, якщо коли з'явиться бажання, випробувати його. Але це не єдина перевага, друга його перевага – елеґантне вбрання. Ми, судовці, якось собі подумали, що той, хто дає довідки і неодмінно перший розмовляє з клієнтами, повинен, аби справляти гідне перше враження, вишукано вдягатись. Натомість ми, решта, як уже й на мені

можна бачити, вдягаємось, на жаль, поганенько і старомодно, а проте нема й жодного сенсу щось витрачати на одяг, бо ми майже завжди сидимо в канцелярії, навіть ночуємо тут. Але, як я вже казала, вважаємо, що подавач довідок має бути ошатний. Та оскільки від нашого начальства, яке в цьому питанні трохи дивне, годі чогось домогтися, ми склали гроші – нам допомагали навіть притягнені до суду – і купили йому оце гарне вбрання, а також інші костюми. Тепер усе було б готове, аби справляти добре враження, але оцей його сміх знову псує геть усе, і люди лякаються.

– Справді, – глузливо потвердив чоловік, – але, панно, я не розумію, навіщо ви розповідаєте чужому про наші внутрішні справи, або, радше, мало не силою втовкмачуєте йому те, про що він і слухати не хоче? Ви ж подивіться, він хоч сидить отут, а міркує про щось своє!

К. не мав бажання заперечувати, намір дівчини був, може, й добрий, вона, можливо, прагнула трохи розважити його або дати йому змогу зосередитись, але її зусилля виявились марні.

– Я мушу пояснити йому, чому ви смієтесь, – мовила дівчина. – Ваш сміх ображає його.

– Гадаю, він мені вибачить іще й не таку образу, якщо зрештою я таки виведу його звідси.

К. не казав нічого, не піднімав очей і терпляче слухав, як ті двоє говорять про нього, мов про річ, такий стан був йому найлюбіший. Але раптом на одній руці він відчув руку довідковця, а на другій – дівочу.

– Ану, немічний, уставай, – проказав довідковець.

– Щиро вам дякую, – белькнув К., заскочений цією радісною несподіванкою, поволі підвівся й сам направив руки помічників туди, де найбільше потребував підтримки.

– Може видатись, – зашепотіла дівчина на вухо К., поки вони ступали до головного коридору, – ніби я дуже переймаюсь тим, щоб про довідковця склалася добра думка, але, повірте, я вам казала щиру правду. Серце його не жорстоке. Він не зобов'язаний виводити недужих клієнтів, але, як бачите, виводить. Можливо, серед нас узагалі нема жорстокосердих, ми б, певне, усі з радим серцем допомагали людям, але ж ми судовці, і про нас дуже швидко йде слава, ніби ми жорстокі серцем і нікому не хочемо допомогти. Я так мучуся через це.

– Може, трохи посидите? – запитав довідковець, коли всі троє вийшли в коридор і якраз проминали звинуваченого, що з ним К. недавно розмовляв. К. майже засоромивсь: якщо перше він гордо випростувавсь перед тим чоловіком, то тепер спирався на двох помічників, його капелюх хитався на відстовбурченому пальці довідковця, волосся було скуйовджене і спадало на спітніле чоло. Але звинувачений немов нічого й не помітив, смиренно підвівся перед довідковцем, що дивився кудись над його головою, і лише спробував пояснити свою присутність:

– Я знаю, – заговорив він, – що моїх свідчень сьогодні аж ніяк не можуть прийняти. Але я все-таки прийшов, бо гадав, що зможу тут почекати, сьогодні ж неділя, я маю дозвілля і тут нікому не заважаю.

– Вам нема потреби виправдовуватись, – заспокоював клієнта довідковець. – Ваша ревність гідна всілякої хвали, хоч ви тільки дурно займаєте тут місце, але я вам, аж поки мені остогидне, взагалі не заважатиму пильно стежити за розглядом вашої справи. Надивившись на тих, хто злочинно занедбує свій обов'язок, навчаєшся виявляти терпіння до таких, як ви. Сідайте.

– Як він тямить розмовляти з клієнтами! – зашепотіла дівчина.

К. кивнув головою, та коли довідковець знову запитав його, чи не хоче він сісти, одразу заперечив:

– Ні, мені відпочинок не потрібний. – К. вимовив ці слова якомога твердіше, а насправді дуже б утішивсь, якби міг посидіти. К. почувався так, наче в нього морська хвороба. Йому здавалось, ніби він на кораблі, що долає розбурхані хвилі, причувалось, як б'є вода в дерев'яний борт, як з глибин коридору долинає шипіння води, що котиться через палубу, ввижалось, як хитається впоперек коридор і як відвідувачі обабіч то опускаються, то зринають угору. Через те К. просто приголомшував спокій дівчини й чоловіка, що вели його. К. довірився їм і, якби вони кинули його, впав би, наче колода. Маленькі, гострі очі помагачів нишпорили навколо, К. відчував їхню розміряну ходу, а сам, здавалось, навіть не переступав ногами, його мало не волочили. Нарешті він помітив, ніби йому щось кажуть, але нічого не розумів, чув лише якийсь гамір, що виповнював увесь простір, один незмінно високий тон, що лунав, мов сирена.

– Голосніше, – прошепотів він, не підводячи голови, й засоромився, знаючи, що вони й так говорять досить гучно, дарма що він нічого не годен розібрати. Нарешті перед ним наче розступилася стіна, в обличчя війнуло свіже повітря, і він почув, як хтось поруч каже:

– Він спершу хотів вийти, а тепер йому хоч сотню разів товчи, що тут вихід, він навіть не ворушиться.

К. зауважив, що стоїть перед дверима на сходи, їх відчинила дівчина. До нього неначе враз повернулась уся втрачена сила, аби повніше відчути наново здобуту свободу, він ступив на першу сходинку й розпрощався зі своїми проводирями, що схилились над ним.

– Щиро дякую, – раз по раз приказував К., потискав обом руки й пішов тільки тоді, коли йому здалося, що більш-менш свіже повітря зі сходів нестерпне для тих, хто звик до канцелярської задухи. Помічники навряд чи мали змогу відповісти йому, а дівчина напевне б упала, якби К. не зачинив якомога швидше двері. Ще якусь мить К. постояв, дістав кишенькове люстерко і пригладив волосся, підняв капелюха, що лежав на нижчій сходинці, – туди його жбурнув довідковець, – і помчав сходами

вниз, так жваво і такими величезними стрибками, що аж злякавсь, як швидко минула недавня кволість. Здоров'я К. мав загалом міцне, але до таких несподіванок він готовий не був. Може, в його тілі революція, і воно готує йому якийсь новий процес, бо старий процес для нього такий прикрий? К. не відкинув остаточно думки навідатись при першій нагоді до лікаря, проте вирішив, – тут він і сам міг собі зарадити, – надалі збавляти час у неділю краще, ніж сьогодні.

Розділ 4

Подруга панни Бюрстнер

Минав час, а К. уже не траплялося жодної нагоди навіть перекинутися словом із панною Бюрстнер. Він усіляко намагався підступитись до неї, але вона завжди тямила, як вислизнути й уникнути зустрічі. К. одразу після роботи приходив додому, сідав, не запалюючи світла, на канапі у своїй кімнаті й нічого не робив, а тільки стежив за передпокоєм. Коли поряд проходила служниця й причиняла двері начебто порожньої кімнати, К. підводився трохи згодом і знову прочиняв двері. Вранці він уставав на годину раніше, ніж звичайно, щоб мати змогу перестріти панну Бюрстнер на самоті, перше ніж вона подасться до контори. Але всі ті спроби були марні. Тоді К. послав їй листи, одного на роботу, а другого додому, в них він іще раз намагався виправдати свою поведінку, пропонував яке завгодно відшкодування, обіцяв ніколи не переступати меж, які вона йому визначить, і просив лише дати йому нагоду поговорити з нею, надто тому, що він нічого не може сказати й фрау Ґрубах, не порадившись попередньо з самою панною, а наприкінці листа К. написав панні Бюрстнер, що наступної неділі він цілісінький день чекатиме у своїй кімнаті на якийсь знак, якусь вістку від неї: згоди, що вона зглянеться на його прохання, або принаймні пояснення, чому вона не може виконати його, дарма що К. пообіцяв у всьому їй коритися. Листи назад не повернулись, але й відповіді не було. Натомість у неділю К. дочекався знаку, зрозумілого без усяких тлумачень. Іще вдосвіта крізь замкову шпарину К. помітив якийсь незвичайний рух у передпокої, і причина з'ясувалася дуже скоро. Вчителька французької мови, що була,

зрештою, німкеня з прізвищем Монтаґ, "понеділок", хирлява, бліда і трохи крива на ногу дівчина, що досі жила окремо, перебиралася до кімнати панни Бюрстнер. Нескінченні години можна було бачити, як вона човгає в передпокої. Вона все забувала якусь одежину, покривальце або книжку, що їх треба брати поодинці й нести до нового помешкання.

Коли фрау Ґрубах принесла сніданок, – відколи К. був дуже розгнівався, вона вже й найменших послуг не довіряла своїй служниці, – К. не міг стриматись, аби вперше за п'ять днів не заговорити до господині.

– Чого це сьогодні такий шум у передпокої? – запитав він, надливаючи каву. – Може, ще який пожилець приїде? Невже саме в неділю треба прибирати? – Хоча К. не дивився на фрау Ґрубах, він почув, як вона неначе полегшено зітхнула. Навіть таке гостре запитання К. вона витлумачила як примирення або початок примирення.

– Пане К., ніхто не прибирає, – відповіла господиня. – Панна Монтаґ переселяється до кімнати панни Бюрстнер і переносить свої речі. – Пояснивши, вона замовкла, чекаючи, як сприйме цю звістку К., і дивилась, чи можна розповідати далі. К. витримав це випробування і, замислившись, мовчки колотив ложкою каву. Зрештою він підвів очі й запитав:

– А ви вже позбулися своїх підозр щодо панни Бюрстнер?

– Пане К.! – скрикнула фрау Ґрубах, що чекала саме цього запитання, і простягла до К. товсті руки зі складками сала. – Останнього разу ви дуже близько взяли до серця моє принагідне зауваження. Та я й думки не мала ображати вас або когось іншого. Пане К., ви мене знаєте досить довго, щоб уже пересвідчитись у цьому. Ви й не знаєте, як я намучилася за останні дні! Щоб я та обмовила свого пожильця! І ви, пане К., повірили! Скажіть, невже я хочу вигнати вас із квартири? Вигнати вас? –

Останній викрик здушили сльози, господиня піднесла фартух до обличчя й заридала.

– Не плачте, фрау Ґрубах, – намагався втішити її К. і підступив до вікна, на думці в нього була тільки панна Бюрстнер і те, що вона впустила до своєї кімнати чужу дівчину. – Не плачте, – сказав він знову, коли повернувся обличчям до кімнати й побачив, що господиня ще не заспокоїлась. – Тоді я теж і в гадці не мав чогось лихого. Ми обоє просто не зрозуміли одне одного. Таке інколи трапляється й між давніми друзями. – Фрау Ґрубах опустила фартух нижче очей, аби пересвідчитись, що К. справді примирився з нею. – Авжеж, буває і таке, – переконував далі К. і наважився, виснувавши з поведінки фрау Ґрубах, що капітан не виказав його, ще додати: – Невже ви справді повірили, ніби через якусь чужу дівчину я міг посваритися з вами?

– Так, пане К., повірила, – відповіла фрау Ґрубах; на жаль, тільки-но їй ставало трохи легше, вона одразу верзла щось недоречне. – Я завжди себе запитувала: чого це пан К. так перейнявся панною Бюрстнер? Чого він через неї гнівається на мене, хоча знає, що кожне його лихе слово відбере мені сон? Таж я про панну сказала тільки те, що бачила сама на власні очі.

К. нічого не відказав, він мав би її вигнати з кімнати вже після першого слова, але йому не хотілося. Він обмежився тим, що допив каву і дав фрау Ґрубах утямки, що вона тут непотрібна. За дверима й далі чулось, як через увесь передпокій човгає панна Монтаґ.

– Ви чуєте? – запитав К. і показав рукою на двері.

– Так, – зітхнула фрау Ґрубах, – я хотіла їй допомогти і навіть прислати на поміч іще служницю, але вона така вперта, що хоче сама все перенести. Мене тільки дивує панна Бюрстнер. Я не раз була бідкалась, що в мене квартирує панна Монтаґ, а панна Бюрстнер бере її навіть до своєї кімнати!

– А вам чого перейматися? – запитав К., роздушивши в чашці рештки цукру. – Невже вам від цього збитки?

– Ні, – відповіла господиня, – це, власне, мені на руку, звільниться одна кімната, і я зможу переселити туди капітана, свого небожа. Я вже давно боялася, що останнім часом, відколи я була змушена оселити його тут поряд, у вітальні, він міг заважати вам. Він такий, що не дуже зважає на людей.

– Та що ви! – підвівся К. – Про це не варто й балакати! Ви, здається, вважаєте мене за надміру вразливого, і тільки тому, що оці переходи панни Монтаґ – ось вона знову повертається – мені вже нестерпні!

Фрау Ґрубах мало не зомліла.

– Пане К., може, сказати їй, щоб решту речей вона перенесла колись потім? Якщо ваша ласка, я їй одразу скажу.

– Але ж вона перебирається до панни Бюрстнер! – закричав К.

– Атож, – промовила фрау Ґрубах, не розуміючи, що мав на увазі К.

– Отже, – провадив далі К., – ви теж повинні носити її речі.

Фрау Ґрубах тільки кивнула головою. Ця німа безпорадність, що зовні видавалась лиш упертістю, ще дужче роздратувала К. Він став походжати по кімнаті від вікна до дверей, даючи господині змогу вийти з кімнати, хоч вона, мабуть, вийшла б і без цього.

Саме тоді, коли К. знову підійшов до дверей, хтось постукав. То була служниця, яка повідомила, що панна Монтаґ охоче поговорила б із паном К. і тому просить його зайти до їдальні, де вона чекає на нього. К. замислено слухав служницю, а потім майже глузливим поглядом окинув перелякану фрау Ґрубах. Цей погляд, певне, мав показати, що К. давно

вже передбачав таке запрошення панни Монтаґ і що воно – теж частина тих мук, яких він мусив зазнати цього недільного ранку від пожильців фрау Ґрубах. К. відіслав служницю, переказавши, що вже йде, проте підійшов до шафи переодягнутись, а фрау Ґрубах, що нишком нарікала на ту набридливу Монтаґ, тільки наказав прибрати посуд.

– Таж ви навіть нічого не чіпали! – скрикнула фрау Ґрубах.

– Ах, забирайте геть! – гаркнув К., йому здавалося, ніби панна Монтаґ упхала свого носа куди тільки можна й загидила геть усе.

Ідучи передпокоєм, К. подивився на зачинені двері панни Бюрстнер. Але ж його запросили не туди, а до їдальні, тож він відчинив двері, навіть не стукнувши. То була дуже довга, але вузька кімната з одним вікном. Місця в ній вистачало лише для двох шаф у кутках обабіч дверей та довжезного обіднього столу, що починався біля дверей і тягнувся до підвіконня, тож до широкого вікна і не доступишся. Стіл був уже накритий, і то на багатьох осіб, бо в неділю майже всі пожильці обідали вдома.

Коли К. зайшов, панна Монтаґ пішла від вікна йому назустріч уздовж столу. Вони мовчки привітались, і тоді панна Монтаґ, несподівано високо, як завжди, задираючи голову, проказала:

– Я не певна, чи ви знаєте мене.

– Звісно, знаю, – мовив К., насуплено дивлячись на неї. – Ви у фрау Ґрубах уже давненько.

– Але, як на мене, – провадила далі дівчина, – вас не дуже обходить, хто живе в цій квартирі.

– Атож.

– Ви не хочете сісти? – запитала панна Монтаґ.

Обоє мовчки витягли стільці на протилежних краях столу і сіли навпроти одне одного. Проте панна Монтаґ ту ж мить підвелася знову, бо забула на підвіконні ридикюль, і пройшла через усю кімнату. Повертаючись і легенько вимахуючи сумкою, вона заговорила:

– Я лише хочу сказати вам кілька слів за дорученням моєї подруги. Вона й сама збиралася прийти, але сьогодні в неї негаразд із здоров'ям. Тож вона вибачається і просить послухати замість неї мене. Вона б сказала вам те саме, що ви почуєте й від мене. Навпаки, я скажу вам навіть більше, бо я певною мірою цілком безстороння. Ви мені вірите чи ні?

– І що ж ви мені скажете? – запитав К., бо йому остогидло бачити, як очі панни Монтаґ незмінно прикуті до його вуст. Завдяки цьому поглядові вона немов уже панувала над тим, що він лише намірявся висловити. – Мабуть, панна Бюрстнер відмовилась особисто поговорити зі мною, про що я просив її.

– Саме так, – потвердила панна Монтаґ, – чи, радше, зовсім не так. На цьому вона ще й як гостро наголосила. Загалом можна відмовитись від розмови, а можна навіть і цього не робити. Адже розмову можна вважати й за безвартісну, і саме така в нас ситуація. Тепер, після вашого зауваження, я можу говорити відверто. Ви на словах і листами просили мою подругу про розмову, але тепер, як я принаймні здогадуюсь, моя подруга вже знає, про що мала бути та розмова, і через те з невідомих мені причин переконана, що нікому не буде жодної користі, якщо розмова відбудеться насправді. А втім, вона розповіла мені про це лиш учора і мимохідь додала, що, хай там як, навіть для вас ця розмова не має великої ваги, бо ви дійшли до своїх думок унаслідок суто випадкової події, тож вам не треба й пояснювати довго, щоб ви незабаром, якщо цього не сталося ще досі, зрозуміли всю безглуздість своїх заходів. Я відказала їй, що вона, може, й має слушність, але задля остаточної ясності я таки вважаю за доконечне дати вам недвозначну відповідь. Я

запропонувала їй перебрати цю місію на себе, і після певних вагань моя подруга погодилась. Ну, а тепер я сподіваюсь, що я старалася й задля вас, бо навіть найменша непевність у найнезначущішій справі однаково роз'ятрює душу, і якщо цю непевність, як-от у нашому випадку, дуже легко усунути, краще зробити це якнайшвидше.

– Дякую вам, – одразу вимовив К., поволі підвівся, дивлячись спершу на панну Монтаґ, потім на стіл, далі у вікно, – будинок на тому боці вулиці був осяяний сонцем, – і пішов до дверей. Панна Монтаґ ступила за ним кілька кроків, неначе не дуже повірила йому. Та перед дверима обоє були змушені відступити, бо вони відчинились і зайшов капітан Ланц. К. уперше побачив його так близько. То був дебелий, десь сорокарічний чоловік із засмаглим м'ясистим обличчям. Він легенько вклонився, – обом зразу, – потім підійшов до панни Монтаґ і шанобливо поцілував їй руку. Його рухи були напрочуд зграбні. Ґречне поводження капітана разюче контрастувало з тим, як поставивсь до панни Монтаґ К., а проте вона нітрохи не гнівалась на нього, бо навіть намірялась, як видавалося К., представити його капітанові. Але К. не хотів, щоб його представляли, йому було несила виявити бодай дрібку приязні як капітанові, так і панні Монтаґ, той поцілунок руки засвідчив, що вони обоє належать до групи, яка під машкарою безневинності й некорисливості намагалась не допустити його до панни Бюрстнер. До того ж К. подумав, – не просто здогадавсь, а впевнився, – що панна Монтаґ вибрала ефективний і, хай там як, двосічний засіб. Вона надала завеликої ваги взаєминам панни Бюрстнер і К., а передусім – тій розмові, про яку він просив, і водночас спробувала перекрутити все так, ніби саме К. надміру переймається дрібницями. Вона помиляється, К. нічого надміру не підносив, він знає, що панна Бюрстнер – звичайнісінька нікчемна друкарка, яка не повинна довго чинити йому опір. Отак міркуючи, К. зумисне не зважав на те, що він почув про панну Бюрстнер від фрау Ґрубах. З отакими думками К., тільки-но привітавшись, вийшов з їдальні. Він хотів був одразу піти до своєї кімнати, але тихенький сміх панни Монтаґ, долинувши крізь двері їдальні, навернув його на думку, що він, напевне, їм обом, капітанові й панні Монтаґ, може приготувати несподіванку. К. озирнувся і прислухався, чи не може в навколишніх кімнатах йому щось завадити,

але всюди панувала тиша, тільки в їдальні чулася розмова і в коридорі, що вів до кухні, відлунював голос фрау Ґрубах. Нагода видавалася сприятлива, К. підійшов до дверей панни Бюрстнер і тихо постукав. Нічого ніде не ворухнулось, він постукав іще раз, але знову не дочекався відповіді. Може, вона спить? Чи їй справді недобре? Або ж принишкла тільки тому, бо здогадується, що лише К. може стукати так легенько? К. вирішив, що вона зачаїлась, і постукав гучніше, зрештою, оскільки на стукіт ніхто не відповів, відчинив двері, але дуже обережно, усвідомлюючи, що він робить щось нехороше, а до того ж і непотрібне. В кімнаті нікого не було. А втім, вона дуже мало скидалась на ту кімнату, яку К. пам'ятав. Біля стіни стояли поряд два ліжка, на трьох стільцях біля дверей громадився одяг, шафа була відчинена. Панна Бюрстнер, мабуть, пішла кудись, поки панна Монтаґ розмовляла в їдальні з К. Але сам К. не дуже й здивувався, він навряд чи сподівався так легко заскочити панну Бюрстнер, цю свою спробу він здійснив лиш у пику панні Монтаґ. І тим дошкульніше його допекло, коли, знову зачинивши двері, він побачив, як у відчинених дверях їдальні панна Монтаґ розмовляє з капітаном. Вони стояли там, напевне, й тоді, як К. був відчинив двері, проте не подавали знаку, ніби стежать за К., а стиха перемовлялись і тільки тоді дивились у його бік, коли їхні очі мов ненароком блукали під час розмови по кімнаті. Але К. ці погляди немов прибивали до землі, і він шмигнув попід стіну до своєї кімнати.

Розділ 5

Екзекутор

Коли котрогось із наступних вечорів К. ішов коридором від свого кабінету до головних сходів, – цього разу він виходив з банку майже останнім, лише в експедиції ще працювали два служники в невеличкому колі під абажуром електричної лампи, – йому почулося, ніби за дверима, де, як він завжди гадав, була комірчина, хоч сам ніколи не заглядав туди, хтось зітхнув. К. здивовано зупинився і став прислухатись, аби визначити напевне, чи він часом не помилився. З хвилину стояла тиша, а потім знову почулося зітхання. Спершу К. думав гукнути служника,

можливо, тут знадобиться свідок, але потім його охопила така нездоланна цікавість, що він мало не щосили шарпнув двері. То й справді, як він гадав, була комірчина. Одразу біля порога валялись паки старих негодящих бланків, перекинуті порожні керамічні каламарі. Проте в кімнаті стояли ще три чоловіки, попригинавшись під низькою стелею. Їх освітлювала приліплена на полиці свічка.

– Чого ви тут? – від збудження похапцем, але тихо запитав їх К.

Один чоловік, що вочевидь був старший над тими двома й одразу привертав до себе увагу, мав на тілі своєрідне чорне шкіряне вбрання, що оголювало шию аж до грудей і всі руки. Він нічого не відповів. Проте два інші загукали:

– Пане, нас мають відшмагати, бо в слідчого ви наскаржилися на нас!

І лише тепер К. упізнав, що то справді вартові Франц та Вілем, а третій чоловік тримає в руці різку, аби покарати їх.

– Ну, – заговорив К., приглядаючись до них, – я ні на кого не скаржився, а тільки розповів, що діялось у моєму помешканні. А бездоганною вашу поведінку теж не можна назвати.

– Пане, – озвався Вілем, тоді як Франц вочевидь намагався заховатись за нього від третього чоловіка, – якби ви знали, яка в нас мізерна платня, ви були б про нас кращої думки. Мені треба годувати родину, а от Франц хоче одружитись, нам потрібно якось заробляти, але, як виявляється, самою працею, навіть найсумліннішою, ми ні на що не стягнемось. Ваша тонка білизна привабила мене, а вартовому, звісно, чіпати її заборонено, проте згідно з традицією білизна належить вартовим, і, повірте, так було завжди. І це зрозуміла річ: адже навіщо білизна тим, котрих спіткало нещастя потрапити під арешт? Але коли про це вже заговорили, то неминуче дійшло й до покарань.

– Кажу ж вам, я нічого й не знав, я аж ніяк не вимагав покарати вас, мені йшлося про принцип.

– Франце, – звернувся Вілем до другого вартового, – хіба я не казав, що цей пан не вимагав покарати нас? Тепер ти чуєш, – він навіть не знав, що нас каратимуть.

– Ви не дуже зважайте на їхнє базікання, – обізвався до К. третій чоловік, – кари як справедливі, так і неминучі.

– Не слухайте його, – благав Вілем і урвав себе на слові, щоб притьмом піднести до вуст руку, яка шмагонула його різкою, – нас покарано тільки за те, що ви нас виказали. Якби не ви, нічого б не сталося, навіть якби вони довідалися, що ми робили. Де ж тоді справедливість? Ми обидва, а надто я, давно вже на цій службі, – от погодься, що, як для начальства, ми вартували добре, – і мали надію просунутись; невдовзі, мабуть, ми б уже теж були екзекутори, як він, хоча йому просто пощастило, його ніхто не виказав, бо нас загалом виказують дуже рідко. А тепер, пане, все втрачене, наше життя занапащене, нам ще довго доведеться гнути спину й бути на побігеньках, бо така вже доля вартових; крім того, нас зараз страшенно боляче відшмагають різкою.

– Невже різка може завдати такого болю? – запитав К. і помацав різку, якою екзекутор вимахував перед його носом.

– Нам треба роздягнутись аж до голого тіла, – пояснив Вілем.

– Ось воно що, – мовив К. і пильно подививсь на екзекутора, той був засмаглий, мов моряк, і мав грубе чисте обличчя. – Невже нема жодної змоги не давати їм різок? – запитав К.

– Нема, – сміючись, похитав головою екзекутор. – Роздягайтеся! – звелів він вартовим, а потім знову заговорив до К.: – Не треба вірити тому

всьому, що вони кажуть, зі страху перед різками їм уже трохи скаламутився розум. Те, що оцей, наприклад, – він показав на Вілема, – намолов про своє життя, – сміх, та й годі. Подивіться, який він гладкий, – перші удари різкою взагалі йому тільки сало полоскочуть. А знаєте, чому він такий гладкий? Бо взяв собі звичай поїдати сніданок усіх заарештованих. Хіба він не з'їв вашого сніданку? Тож я казав вам. Але чоловік із таким черевом нізащо й ніколи не стане екзекутором, про це й мови нема.

– А є й череваті екзекутори, – зауважив Вілем, розстібаючи пасок.

– Нема, – заперечив екзекутор і впоперек шмагонув його різкою по шиї, тож бідолаха аж присів, – і пам'ятай: тобі треба не підслухати, а роздягатись.

– Я дам тобі добру винагороду, якщо ти відпустиш їх, – запропонував К. і витяг, уже не дивлячись на екзекутора, – такі оборудки обом сторонам найкраще проводити з опущеними очима, – гаманця.

– Щоб ти потім виказав ще й мене, – відмовився екзекутор, – і я теж покуштую різок. Ні-ні!

– Та май розум, – переконував його К., – якби я хотів, щоб їх покарали, я б тепер не давав за них викуп. Я можу просто зачинити двері, більше нічого не бачити й не чути і спокійнісінько піти собі додому. Але ж я цього не роблю, радше я щиро намагаюся визволити їх; якби я здогадувавсь, що їх каратимуть або лише можуть покарати, то ніколи б не назвав їхніх прізвищ. Я, власне, навіть не вважаю, що вони винні, винна вся ваша організація, винні високі судовики.

– Щира правда! – вигукнув вартовий і одразу дістав різкою по вже оголеній спині.

– Якби над твоєю різкою тут був іще якийсь вищий суддя, – казав далі К., пригинаючи різку, що знову мала знятись у повітря, – я б і справді не заважав тобі їх бити, навпаки, ще б дав гроші, щоб ти покріпився задля доброї справи.

– Твої слова начебто скидаються на правду, – промовив екзекутор, – але мене хабарами не купиш. Мене приставили бити різками, тож я й б'ю.

Вартовий Франц, що досі майже не озивався, напевне, сподіваючись успіху від намагань К. урятувати їх, підійшов тепер, у самих штанях, до дверей, повиснув, ставши навколішки, в К. на руці й зашепотів:

– Якщо не можна домогтися рятунку для нас обох, спробуйте визволити бодай мене. Вілем старший за мене, тож, хоч як подивись, він не такий вразливий, як я; крім того, кілька років тому його вже карали різками, а я такої ганьби ще не зазнав, і тільки Вілем спонукав мене до такої непорядної поведінки, бо він мій наставник і в доброму і в злому. Там під банком чекає коло виходу моя наречена, а мені соромно, що я в такому жалюгідному стані. – І Франц полами жакета К. витер залите слізьми обличчя.

– Я більше не чекатиму, – мовив екзекутор, схопив різку обома руками і вперіщив Франца, тим часом Вілем скоцюрбивсь у кутку і нишком, не зважуючись повертати голови, приглядався до екзекуції. Знявся лемент, Франц репетував без угаву й не міняючи тону, здавалося, то навіть не людський крик, а скрегіт катованого механізму, зойки виповнили ввесь коридор, їх, певне, чути в усьому будинку.

– Не кричи! – наказав К., уже не в змозі стриматись, а потім, напружено вдивляючись у той бік, звідки мав вийти служник, ударив Франца, щоправда, легенько, проте досить сильно, щоб той без пам'яті впав на підлогу й судомно намагався схопитись за щось руками. Побоїв, проте, Франц не уник, бо різка знаходила його й на підлозі, поки він корчився, вона раз по раз хльоскала безборонне тіло. Он здалека вже

показався служник, за кілька кроків позаду ступав другий. К. швидко зачинив двері, підступив до вікна, що виходило на подвір'я, й розчахнув його. Лемент ущух. Аби не дати служникові підійти дуже близько, К. гукнув йому:

– Це я тут!

– Доброго вечора, пане прокуристе! – гукнули йому у відповідь. – Щось сталося?

– Ні-ні, – заквапився К, – якийсь пес скавучав на вулиці. – Оскільки служник зупинився й не йшов назад, К. докинув: – Ідіть і робіть свою роботу.

Щоб не втягуватись у дальшу розмову зі служниками, К. вихилився з вікна. Коли через мить він знову подивився в коридор, служники вже пішли. К., проте, залишився біля вікна, до комірчини він уже не наважувався зазирнути, додому йому не хотілося. К. дивився на чотирикутне й тісне подвір'я, з усіх боків його обступали вікна кабінетів, та вже ніде не світилося, тільки на горішніх поверхах шибки відбивали примарне місячне сяєво. К. спробував напружити зір і роздивитись, що діється в темному закутку подвір'я, куди хтось закотив тачку. Його гризло сумління, що він не спромігся відвернути кари, але хіба він винен, йому просто не пощастило; якби Франц не верещав, – звісно, йому було дуже боляче, але, коли мить вирішальна, треба себе опанувати, – якби він не верещав, К., напевне (тут можна майже не сумніватись), дібрав би способу переконати екзекутора. Якщо вся судова дрібнота – звичайнісінька потолоч, то чому саме екзекутор, виконавець такої нелюдської роботи, має становити виняток? К. добре постеріг, як йому заблищали очі, коли глянули на банкноту, він, мабуть, лише тому так наполягав на різках, щоб іще трохи збільшити хабар. І К. не пошкодував би нічого, він справді щиро намагався визволити вартових; якщо він уже взявся поборювати вади правосуддя, то, зрозуміла річ, слід нападатись і з цього боку. Та коли Франц заверещав, усе, звичайно, скінчилося. К. не міг дозволити, щоб надійшли служники, а може, ще якісь люди, і застали

його за розмовою з отим товариством у комірчині. Такої жертви і справді ніхто не посмів би вимагати від К. Якби він намірявся чимсь пожертвувати, то вчинив би набагато простіше – роздягнувся б сам і запропонував би відшмагати себе замість обох вартових. А втім, екзекутор навряд чи погодився б на таку пропозицію, бо тоді, нічого не вигравши, він би виявив величезну зневагу до свого обов'язку, а може, навіть подвійну зневагу, бо жоден з представників правосуддя не повинен заподіяти К. жодної шкоди, поки розглядають його судову справу. Тут, звісно, ще треба брати до уваги чинні розпорядження. Хай там як, К. не міг зробити інакше, як зачинити двері, дарма що й у такому разі він не спекувавсь остаточно небезпеки. А те, що К. наостанок ще й ударив Франца, гідне всілякого жалю, цей учинок можна виправдати тільки нервовим збудженням.

Десь далеко почулася служникова хода; щоб не привертати до себе уваги знову, К. зачинив вікно й пішов до головних сходів. Біля дверей комірчини він зупинився й нашорошив вуха. Там було тихо. Екзекутор, може, забив вартових на смерть, він мав право чинити з ними що завгодно. К. уже був простяг руку до ручки, але відсмикнув її. Тепер він уже нічим не зарадить, а ззаду от-от надійде служник; К., проте, пообіцяв собі коли-небудь таки заговорити про цю справу і, якщо буде змога, як слід покарати справді винних, отих високих судовиків, жоден з яких іще не наваживсь показатися йому на очі. Вийшовши з банку, К. став уважно оглядати всіх перехожих, але ніде й близько не бачив жодної дівчини, що чекає когось. Отже, слова Франца, мовляв, тут на нього чекає наречена, – звичайнісінька безневинна вигадка, якою він лише намагався пробудити до себе більше співчуття.

Навіть наступного дня вартові ніяк не виходили К. з думки, він не міг зосередитись на роботі і, щоб упоратися з нею, мусив, як і попереднього дня, знову засидітись у кабінеті. Вже йдучи додому і знову проминаючи комірчину, К., немов за звичкою, відчинив двері. Те, що постало йому перед очима замість сподіваної темряви, ніяк не вкладалось у голову. Нічого не змінилося, геть усе було таке саме, як і вчора, коли він відчинив двері. Старі бланки та каламарі коло порога, екзекутор з різкою,

напівроздягнені вартові, свічка на полиці; вартові знову застогнали й метнулися до нього: "Пане!" К. миттю захряснув двері і прибив їх іще й кулаком, щоб вони добре причинилися. Мало не плачучи, підбіг він до служників, що спокійно порались біля копіювальної машини і, здивувавшись, припинили роботу.

– Приберіть нарешті в комірчині! – загорлав К. – Ми потонемо в смітті!

Служники пообіцяли, що приберуть уже завтра. К. кивнув головою, такої пізньої вечірньої пори він уже не міг присилувати їх до роботи, хоч, власне, мав такий намір. К. трохи посидів, аби бодай кілька хвилин відчувати, що поряд є служники, відбракував кілька копій, удаючи, ніби перевіряє їх, а потім, виснажений, із порожнечою в голові, подався додому, помітивши, що служники не наважаться піти з роботи разом з ним.

Розділ 6

Дядько. Лені

Одного пополудня – К. був якраз дуже заклопотаний, готуючи пошту – між двома служниками, які несли документи, до кабінету вдерся родич К. – дядько Карл, дрібний землевласник, що жив у селі. Побачивши його, К. трохи злякався, так само як давно вже лякався на саму думку про дядьків приїзд. К. десь уже місяць знав напевне, що до нього має приїхати дядько. Відтоді йому весь час увижалось, як дядько, трохи горблячись, затиснувши лівою рукою крислатого бриля, а праву, простягнувши її вперед ще на порозі, з непотрібним поспіхом подає йому через стіл, скидаючи на підлогу все, що заважатиме йому. Дядько завжди поспішав, бо його переслідували прикрі думки, під час свого одноденного перебування в столиці він неодмінно мав зробити геть усе, що намірявся, не відмовляючись при цьому від будь-якої принагідної розмови, оборудки чи розваги, яка трапиться йому по дорозі. Через те К., дуже зобов'язаний дядькові як своєму колишньому опікунові, був

змушений в усьому йому допомагати, а до того ж іще й брати до себе на ніч. "Привид із села" – не раз був казав він про дядька.

Одразу після привітання – сідати у фотель, куди запросив його К., не було часу – дядько попросив свого небожа про коротку розмову віч-на-віч.

– Вона конче потрібна, – важко відсапувався він, – для мого спокою.

К. миттю вислав з кімнати служника, наказавши нікого не впускати.

– Йозефе, що я чую? – запитав дядько, коли вони залишились на самоті, й сів на стіл, підмостивши під себе, не дивлячись, різноманітні папери, щоб вигідніше сидіти. К. мовчав, він знав, що буде далі, але, раптом розслабившись після напруженої роботи, нараз віддався приємній утомі, дивлячись у вікно на протилежний бік вулиці, дарма що з місця, де він сидів, можна було побачити лише малий трикутник, частину глухої стіни між двома вітринами.

– Ти дивишся у вікно! – закричав дядько, здіймаючи руки. – Йозефе, ради Бога, відповідай мені! Це правда, невже це таки правда?

– Любий дядьку, – відповів К., струшуючи власну розвіяність, – я навіть не знаю, чого ти від мене хочеш.

– Йозефе, – застережливо мовив дядько, – наскільки я знаю, ти завжди казав мені правду. Тож чи треба твої останні слова розуміти тепер як лихий знак?

– Я вже здогадуюсь, чого ти хочеш, – покірливо мовив К., – ти, напевне, почув про мій процес.

– Так, – відповів дядько, поволі нахиляючи голову, – до мене дійшли чутки про твій процес.

– Від кого? – запитав К.

– Мені написала Ерна. Хоч вона й не спілкується з тобою, а ти, на жаль, не часто про неї згадуєш, але таки довідалась. Сьогодні я отримав листа від неї і, звичайно, відразу ж примчав сюди. Інших причин я не мав, але, здається, досить і цієї. Я тобі зараз прочитаю те місце, де вона пише про тебе. – Дядько витяг листа з кишені. – Ось воно. Вона пише: "Я вже давно не бачила Йозефа, на тому тижні заходила до банку, але Йозеф був такий заклопотаний, що я так і не потрапила до нього. Я прочекала майже цілу годину й була змушена йти додому, бо в мене мав починатись урок музики. Я б так хотіла з ним поговорити, але, можливо, ще колись трапиться нагода. На мої іменини він приніс мені велику коробку шоколадних цукерок, був дуже милий і люб'язний. Я тоді забула написати вам про це, а тепер, як ви запитали, пригадала. А шоколад, щоб ви знали, зникає, коли живеш у пансіоні, дуже швидко, ледве встигаєш усвідомити, що тобі подарували шоколад, як його вже нема. Але про Йозефа я вам хочу ще дещо написати. Я вже казала вам, що в банку мене до нього не пустили, бо він саме розмовляв із якимсь добродієм. Спокійно почекавши з півгодини, я запитала служника, чи довго ще триватиме розмова. Той відповів, що, напевне, так, бо, мабуть, ідеться про процес, який провадять проти пана прокуриста. Я запитала, що це за процес і чи служник часом не помиляється, але він запевнив, що ні, процес таки тягнеться, і то дуже важкий процес, а більше йому нічого не відомо. Він і сам з радим серцем допоміг би панові прокуристові, бо то добрий і справедливий чоловік, проте не знає, з якого боку братись, і йому лише хотілося б, щоб до справи втрутились якісь впливові люди. А таке, безперечно, станеться, і процес, зрештою, матиме втішний кінець, але поки що, як можна виснувати з настрою пана прокуриста, йому доводиться сутужно. Я, звісно, не надавала цим словам великої ваги, намагалася заспокоїти простосердого служника, заборонила йому розповідати комусь про це і вважала, ніби все те – балачки. А проте було б, мабуть, добре, якби ти, таточку, приїхавши наступного разу до міста, довідався про цю справу: адже тобі неважко докладно все з'ясувати і, коли справді виникне потреба, втрутитись, спираючись на свої численні та впливові зв'язки. А якщо такої потреби не

буде, – напевне, що так, – принаймні твоя донька незабаром матиме нагоду пригорнутись до тебе і звеселити твоє серце". Добра дитина, – закінчив читати листа дядько і стер кілька сльозинок на очах. К. кивнув головою, закрутившись серед усякого дріб'язку, останнім часом він цілковито забув про Ерну, забув навіть про її день народження, а оті шоколадні цукерки вона просто вигадала, щоб захистити його перед дядьком та тіткою. Та вигадка дуже зворушлива, і навіть театральні квитки, що їх К. надумав раз у раз посилати відтепер дівчині, не зможуть винагородити її за виявлену шляхетність, але ходити до пансіону й розмовляти з малою вісімнадцятирічною гімназисткою К. не мав тепер ніякої охоти.

– Ну, а тепер що скажеш? – запитав дядько, що, прочитавши листа, забув про свій поспіх та збудження і, здавалось, узявся перечитувати його.

– Так, дядьку, це правда.

– Правда? – підскочив дядько. – Що правда? Як воно може бути правдою? Що це за процес? Сподіваюсь, не кримінальний?

– Кримінальний, – відповів К.

– І ти спокійно сидиш отут, коли в тебе на шиї кримінальний процес? – обурився дядько, ненастанно підвищуючи голос.

– Що менше я клопотатимусь, то більше шансів, що процес закінчиться добре, – втомлено відказав К., – тут не треба боятися.

– Це мене не заспокоїть! – загорлав дядько. – Йозефе, любий Йозефе, подумай про себе, про своїх родичів, про наше добре ім'я. Досі ти був честю нашої родини, і не можна, щоб ти став її ганьбою. Твоя поведінка, – він дивився на К., нахиливши голову вбік, – мені не подобається, звинувачений, якщо він невинний і ще не зневірився, так не поводиться.

Швиденько розкажи мені, про що йдеться, щоб я міг допомогти тобі. Напевне, щось пов'язане з банком?

– Ні, – відповів Йозеф і підвівся. – Любий дядьку, ти розмовляєш надто голосно, служник, напевне, стоїть під дверима і слухає. Мені це прикро. Краще ходімо куди-небудь, і я тоді відповім, як зможу, на всі твої запитання. Я дуже добре знаю, чим я зобов'язаний своїй родині.

– Правильно, – схвалив дядько, – дуже правильно, тільки поквапся, Йозефе, поквапся!

– Я ще маю дати кілька розпоряджень, – мовив К. і по телефону покликав до себе свого заступника, той майже одразу прийшов. Дядько, ще досі збуджений, показував заступникові рукою, що К. гукав його, в чому, зрештою, й так не було жодного сумніву. К., стоячи коло столу, тихим голосом, показуючи ті або ті документи, пояснив молодикові, що тут треба доробити ще сьогодні за його відсутності, заступник слухав незворушно, проте уважно. Дядько заважав їм, бо спершу, вирячивши очі й нервово покусуючи губи, стояв поряд, хоча й не слухав, – заважав уже сам його вигляд. Далі він став походжати по кімнаті, інколи зупиняючись то перед вікном, то перед картиною, і вряди-годи вигукував:

– Для мене це незбагненна річ! – Або: – А тепер скажи мені, що нам діяти далі?

Молодик удавав, ніби нічого не помічає, спокійно дослухав усі настанови К., занотував щось і пішов, уклонившись як К., так і дядькові, що, до речі, саме повернувся до нього плечима, визирав з вікна і, випроставши руки, жмакав штори. Тільки-но зачинилися двері кабінету, як дядько закричав:

– Нарешті той писарчук забрався і нам уже можна йти! Нарешті!

На жаль, ніяк не щастило вблагати дядька нічого не розпитувати про процес у вестибюлі, де ходили окремі службовці та служники і де саме тієї миті крутився й заступник директора.

– Отже, Йозефе, – заговорив дядько, – ледве помітно відповівши на шанобливі уклони навколишніх, – тепер скажи мені відверто, що це за процес.

К. зронив кілька незначущих зауважень, на мить засміявся і лише на сходах пояснив дядькові, що нічого не хотів казати перед людьми.

– Правильно, – схвалив дядько, – а от тепер кажи. – Дядько слухав, схиливши голову й квапливо попахкуючи сигарою.

– Передусім, дядьку, – мовив К., – це не такий процес, який розглядає звичайне правосуддя.

– Це вже погано, – зітхнув дядько.

– Чого? – подивився на дядька К.

– Думаю, погано, – проказав дядько знову. Тепер вони вже стояли за дверима банку на сходах, але портьє, здається, нашорошив вуха, і К. потяг дядька вниз, жвавий вуличний рух підхопив їх. Дядько, вчепившись за К., уже не розпитував так настирливо про процес, якийсь час вони йшли навіть мовчки.

– Що, власне, сталося? – спитав нарешті дядько і зупинився так раптово, що перехожі, які йшли позаду, злякано відсахнулися. – Такі речі зненацька не стаються, до них готуються дуже довго, мали бути якісь провісники, – чому ти мені нічого не писав? Ти ж знаєш, для тебе я зроблю все, певною мірою я й донині твій опікун і досі я цим тільки пишався. Я, звісно, й тепер допомагатиму тобі, та коли процес уже йде, допомагати ой як важко. Хай там як, а тобі найкраще негайно взяти

коротеньку відпустку й приїхати до нас у село. Я аж тепер побачив, що ти трохи змарнів. У селі ти наберешся сили, і це добре, бо попереду в тебе ще великі випробування. Крім того, так ти почасти уникнеш правосуддя. Тут суд має всі можливі засоби впливу і в разі потреби автоматично застосовує їх до тебе, натомість коли ти в селі, треба або делегувати туди судовий орган, або ж впливати там на тебе через листи, телеграф і телефон. Звичайно, сила правосуддя ослабне, і хоч визволення не буде, ти зможеш відітхнути.

– Вони можуть заборонити мені виїздити, – заперечив К., сприймаючи дядькові слова раніше, ніж той вимовляв їх.

– Я не вірю, що вони таке вчинять, – замислено проказав дядько, – суд не втратить дуже багато своєї влади, якщо ти від'їдеш.

– Я гадав, – мовив К. і схопив дядька під руку, щоб не дати йому зупинитись, – ніби ти надаси цим подіям ще меншої уваги, ніж я, а вони он як прикро тебе вразили.

– Йозефе, – заволав дядько, що прагнув вивільнитись і таки зупинитись, проте К. не пускав його, – ти дуже змінився, ти завжди мав такий гострий, проникливий розум, і невже саме тепер ти його відцурався? Невже ти хочеш програти процес? Ти хоч знаєш, що це означає? Означає, що тебе просто викреслять. А разом з тобою всіх родичів або ж принаймні змусять їх простертись і плазувати. Йозефе, опануй себе. Твоя байдужість незбагненна для мого розуму. Як подивитись на тебе, можна повірити й приказці: "Як отакий процес у тебе, ти вже програв, судитися не треба".

– Любий дядьку, – заспокоював К., – тут не треба хвилюватися ні тобі, ні мені. Коли людина стривожена, процес годі виграти, – повір бодай трохи моєму практичному досвідові, так само як і я завжди, навіть тепер, дуже шаную твій досвід, хоч інколи він мене приголомшував. Ти кажеш, мовляв, через процес страждатиме вся наша родина, – признаюсь, цього

вже я не годен зрозуміти, але дарма, це річ другорядна, – тож я залюбки в усьому дослухатимусь до твоїх порад. Тільки от, на відміну від тебе, я вважаю, що поїздка в село не дасть мені жодної користі, вона скидалася б на втечу і засвідчувала б провину. Крім того, там мене б іще тяжче переслідували, можливо, навіть прискорили б розгляд справи.

– Слушно, – згодився дядько таким тоном, ніби вони нарешті дійшли порозуміння, – але я пропоную, бо бачу, що, коли ти залишишся тут, справа опиниться під загрозою внаслідок твоєї байдужості, мабуть, буде найкраще, як я замість тебе сам заопікуюся нею. Та якби й ти доклав усіх зусиль і зосередився на ній, було б, звичайно, ще краще.

– Отже, бачу, що ми тепер однодушні, – сказав К. – І яка ж твоя пропозиція, що мені робити насамперед?

– Я мушу, звісно, спершу обміркувати справу, – мовив дядько. – Адже подумай: я вже мало не двадцять років майже безвиїзно прожив у селі і тому стратив нюх на такі справи. Мої різноманітні й важливі зв'язки із впливовими людьми, яких ти, напевне, знаєш уже краще, за цей час трохи ослабли. Знаєш, там, у селі, я майже самотній. А цю відірваність від людей помічаєш саме при таких-от нагодах. До того ж твоя справа – почасти несподіванка для мене, дарма що я, хоч як дивно, про щось уже здогадувавсь іще з Ерниного листа, а сьогодні, подивившись на тебе, бачу геть усе, як на долоні. Але це пусте, тепер найголовніше – не марнувати часу. – Ще говорячи, дядько став навшпиньки, махнув якійсь машині і вже тягнув К. за собою в автомобіль, водночас називаючи водієві адресу. – Ми поїдемо до адвоката Гулда, – сповіщав дядько, – це мій шкільний товариш. Ти, певне, чув його ім'я? Не чув? Дивно. Таж він як оборонець і захисник знедолених має чималу славу. Як до людини я маю до нього величезну довіру.

– Як на мене, все, що ти робитимеш, – слушне, – відказав К., хоча кваплива настирливість, із якою дядько брався до справи, трохи непокоїла його. Не дуже тішила й думка звертатись як звинувачений до

адвоката для злидарів. – Я й не знав, – провадив К. далі, – що в таких справах теж можна йти до адвоката.

– Та звичайно, – відказав йому дядько, – це ж очевидна річ. Чом би й ні? А тепер розкажи мені все, що досі з тобою трапилось, щоб я мав докладну інформацію.

К. одразу почав розповідати, нічого не замовчуючи, така відвертість і щирість становили його єдиний протест проти дядькового твердження, буцімто процес може стати великою ганьбою для родини. Ім'я панни Бюрстнер він згадав лише раз, та й то мимохідь, але ця побіжна згадка не зашкодила щирості оповіді, бо панна Бюрстнер з процесом була зовсім не пов'язана. Розповідаючи, К. дививсь у вікно й постеріг, що вони під'їжджають саме до того передмістя, де працює канцелярія суду, він звернув на те дядькову увагу, але дядько не добачив у тому збігові нічого дивного. Авто зупинилось перед похмурим будинком. Дядько смикнув за дзвоник уже на першому поверсі біля перших дверей; поки вони чекали, він вишкірював довжелезні зуби й шепотів:

– Восьма година, трохи незвичний час, щоб вести клієнта. Але Гулд не розгнівається.

У віконечку в дверях показались великі чорні очі, якусь мить дивились на обох гостей і зникли, двері, проте, не відчинились. Дядько і К. перезирнулись, мовчки потвердивши, що кожен з них бачив оті очі.

– Нова служниця, що боїться чужих, – пояснив дядько й подзвонив іще раз. Знову з'явились очі, тепер вони видавалися дуже засмучені, але, можливо, то була лиш ілюзія, породжена полум'ям відкритої газової лампи, що, майже не даючи світла, з гучним сичанням горіла поблизу їхніх голів.

– Відчиніть! – гукнув дядько і вгатив кулаком по дверях. – Я приятель пана адвоката!

– Пан адвокат хворий, – почулося десь позаду. Ті слова якнайтихіше прошепотів добродій у халаті, що стояв у дверях на іншому краї коротенького коридору. Розгніваний довгим чеканням, дядько нараз обернувся й закричав:

– Хворий? Кажете, він хворий? – і загрозливо ступив уперед, немов сам той добродій був хворобою.

– Вам уже відчинили, – проказав добродій, показуючи на адвокатові двері, підібрав поли халата і зник. Двері й справді були відчинені, молоденька дівчина – К. знову побачив темні, трохи банькаті очі – в довгому білому фартусі стояла в передпокої й держала в руці свічку.

– Наступного разу швидше відчиняйте! – звелів дядько замість привітання, тим часом як дівчина легенько вклонилася. – Йозефе, ходімо, – звернувся він потім до К., що поволі обминав дівчину.

– Пан адвокат хворий, – похопилась дівчина, бо дядько, не зупинившись, уже прямував до дверей. К. й далі розглядав дівчину, що тим часом відвернулась, замикаючи надвірні двері; в неї було кругле, мов у ляльки, обличчя, заокруглювались не тільки бліді щоки і підборіддя, а й скроні та чоло.

– Йозефе! – знову гукнув дядько, а потім запитав дівчину: – В нього серцевий напад?

– Мабуть, так, – мовила дівчина, що вже встигла вийти зі свічкою наперед і відчинити двері кімнати. В кутку, куди світло свічки ще не доходило, на ліжку підвелося чиєсь обличчя з довгою бородою.

– Лені, хто прийшов? – запитав засліплений свічкою адвокат, не роздивившись гостей.

– Альберт, твій давній приятель, – відповів дядько.

– Ах, Альберт, – протягнув адвокат і дозволив собі впасти на подушки, немов для цих відвідин уже не було потреби прикидатись.

– Невже тобі справді так погано? – запитав дядько й сів на край ліжка. – Не думаю. Це просто серцевий напад, що мине, як і всі попередні.

– Можливо, – стиха промовив адвокат, – але мені ще ніколи не було так зле. Мені важко дихати, я зовсім не сплю і щодня підупадаю на силі.

– Отже, – мовив дядько і величезною рукою міцно насадив бриля на коліно, – твої справи кепські. Тебе хоч доглядають як слід? Тут так похмуро, так темно. Ох, скільки минуло часу, як я був у тебе востаннє, але тоді здавалось, ніби тут веселіше. Та й твоя служниця, здається, не дуже привітна, – чи це вона, може, прикидається?

Дівчина й досі стояла зі свічкою біля самих дверей; як можна було визначити з її непевного погляду, вона дивилася скорше на К., ніж на дядька, дарма що той говорив тепер про неї. К. зіперся на стілець, підсунувши його ближче до дівчини.

– Коли людина така хвора, як я, – казав адвокат, – їй потрібен спокій. Для мене ця кімната не похмура. – І після невеличкої паузи додав: – А Лені дбає про мене добре, молодець.

Проте дядька ці слова не переконали, він вочевидь був упереджений проти служниці і, хоч і не заперечував хворому, суворо дививсь, як вона підійшла до ліжка, поставила свічку на тумбочку, схилилась над хворим і, поправляючи подушки, шепотілася з ним. Дядько, незважаючи на хворого, підвівся і став походжати позаду служниці, і К. не здивувався б, якби він схопив її ззаду за одяг і відтягнув від ліжка. Сам К. спокійно приглядався до всього, адвокатова неміч була йому навіть на руку: він нічого не міг протиставити тій ревності, з якою дядько взявся до його справи, зате зрадів, побачивши, як і без його зусиль ця ревність

угамувалась. Дядько знову заговорив, певне, тільки на те, щоб образити дівчину:

– Панно, будь ласка, залишіть нас на хвилину, мені треба поговорити з приятелем про особисті справи.

Дівчина, що й досі схилялася над хворим і саме розгладжувала простирадло під стіною, повернула голову і спокійнісінько відказала:

– Пане, бачите, що він хворий і не може говорити ні про які особисті справи.

Спокій дівчини становив разючий контраст із розгніваним дядьком, що йому спершу неначе аж заціпило, проте невдовзі слова знову лились розбурханим потоком. Дівчина, певне, повторила останні дядькові слова задля зручності вислову, проте неупередженому спостерігачеві вони могли видатись глумом, і дядько, звісно, підскочив, мов ужалений.

– Кляте дівчисько! – загорлав він, проте від люті та збудження його крик був досить нерозбірливий. К. перелякався, хоча й сподівався чогось такого, і підбіг до дядька з наміром обома руками затулити йому рота. На щастя, за дівчиною підвівся на ліжку хворий, дядько похмуро скривився, ніби ковтнув щось огидне, і сказав уже спокійніше: – Ми, звичайно, ще не втратили розуму; чогось неможливого я б не вимагав. А тепер, будь ласка, ідіть!

Дівчина випросталась коло ліжка, всім тілом обернувшись до дядька, і К. здалося, ніби він помітив, як вона погладила адвокатові руку.

– При Лені можна казати все, – озвався хворий, і в його голосі безперечно вчувалось наполегливе прохання.

– Ідеться не про мене, – пояснив дядько, – ця таємниця не моя. – І він обернувся, наче передумав говорити, проте часу на роздуми він, власне, й не мав.

– Про кого ж тоді йдеться? – запитав адвокат кволим голосом, знову лягаючи на подушки.

– Мого небожа, – відповів дядько, – я от привів його з собою. – І він представив: – Прокурист Йозеф К.

– Ох, – куди жвавіше вимовив хворий, простягаючи руку К., вибачте, я й не помітив вас. – Лені, вийди, – звернувся він до дівчини, що вже й не боронилась, і подав їй руку, немов у них попереду була довга розлука. – Отже, ти, – нарешті заговорив адвокат до дядька, що, вгамувавши свій норов, підступив трохи ближче, – прийшов не провідати хворого, а в справах. – Мабуть, у гостей сформувалося хибне уявлення про стан хворого, бо адвокат видавався тепер набагато дужчим, він увесь час спирався на один лікоть, що, певне, потребувало значних зусиль, і повсякчас смикав себе за пасмо посередині бороди.

– Відколи та відьма вийшла, тобі наче й здоров'я додалося, – зауважив дядько і пошепки додав: – Б'юсь об заклад, вона підслухає! – Дядько метнувсь до дверей, але там не було нікого, він повернувся, зовсім не розчарований, тільки трохи, правда, пригнічений, немов відсутність підслухачки свідчила про ще більшу підступність.

– Ти просто її не знаєш, – сказав адвокат, облишивши боронити свою доглядачку; либонь, він хотів наголосити, що їй не потрібен захист. Але потім заговорив куди люб'язнішим тоном: – Що стосується справи твого шановного небожа, то я, зрештою, був би щасливий, якби мені вистачило сили для цього надзвичайно складного завдання; я дуже й дуже боюсь, що сили мені забракне, але, хай там що, я таки спробую; якщо моєї сили не стане, можна звернутись до когось іншого. Як по щирості, я так зацікавився цією справою, що мені, певне, було б несила зректися бодай

малої участі в ній. Якби моє серце не витримало, я принаймні мав би поважну причину відмовитись.

К. навряд чи зрозумів бодай одне слово з цієї промови і подивився на дядька, наче шукаючи в нього пояснень, але той зі свічкою в руках сидів на тумбочці, з якої вже поскидав на килим пляшечки з ліками, кивав головою на кожне адвокатове слово, з усім був згоден і вряди-годи поглядав на К., очима вимагаючи такої самої згоди й від нього. Може, дядько ще раніше розповів адвокатові про процес? Але ж це неможлива річ, події сьогоднішнього вечора засвідчували якраз протилежне.

– Не розумію… – нарешті видушив К.

– А може, це я вас не розумію? – запитав адвокат, не менш здивований і збентежений, ніж К. – Я, напевне, трохи поквапився. Про що ви хочете зі мною говорити? Мабуть, про свій процес?

– Звичайно, – відповів дядько й запитав К.: – Чого ж ти тоді хочеш?

– Гаразд, але звідки ви знаєте про мене й мій процес? – не міг вийти з дива К.

– Ах, ось воно що! – засміявсь адвокат. – Я ж таки адвокат, я кручусь поміж судовців, там розмовляють про різні процеси, і найпомітніші з них, надто коли йдеться про небожа мого приятеля, залишаються в пам'яті. Тут нема чого дивуватись.

– Чого ж ти тоді хочеш? – знову запитав К. дядько. – Ти такий неспокійний.

– Ви знаєтеся з судовцями? – запитав К.

– Атож, – кивнув адвокат.

– Ти запитуєш, наче дитина, – дорікнув дядько.

– З ким же я маю знатись, як не з людьми свого фаху? – додав адвокат. Його відповідь видавалася такою неспростовною, що К. промовчав. "Таж ви працюєте в палаці правосуддя, а не в канцелярії на горищі", – хотілося сказати йому, проте він не мав сили навіть розтулити рота. – Подумайте про те, – провадив адвокат далі таким тоном, неначе він мимохідь і без усякої потреби пояснював щось очевидне, – подумайте про те, що завдяки такому спілкуванню я можу неабияк допомогти своїм клієнтам, і то багатьма способами, – про таке, власне, не варто й розводитись. Звичайно, тепер унаслідок хвороби я трохи відстав від життя, але ж мене провідують мої добрі приятелі з апарату правосуддя і про дещо я таки дізнаюся. Дізнаюся, може, навіть більше, ніж той, хто з найміцнішим здоров'ям цілий день просиджує в суді. От, скажімо, саме цієї миті мене провідує любий приятель, – дядько показав рукою в темний закуток.

– Де ж він? – з несподіванки майже брутально запитав його К. Він невпевнено озирнувся: маленька свічечка аж ніяк не спромагалась освітити протилежну стіну. А в кутку й справді щось заворушилось. Дядько високо підняв свічку, і тепер можна було добачити, як там за невеличким столиком сидить літній добродій. Він, напевне, й не дихав, якщо так довго про нього ніхто й не здогадувавсь. А тепер він повагом підвівся, вочевидь незадоволений тим, що на нього звернули увагу. Здавалося, ніби він руками, ворушачи ними, наче куцими крильцями, хоче відборонитись від будь-яких знайомств та привітань, ніби він нізащо не хоче заважати решті людей своєю присутністю й наполегливо просить, щоб його знову повернули в темряву й забули про його існування. Але цього йому вже не дозволили.

– Ваша несподівана поява трохи злякала нас, – сказав адвокат замість пояснення й підбадьорливо моргнув добродієві, щоб той підходив ближче, і незнайомець справді повільно, вагаючись, поводячи очима на всі боки, підступив до них, – пане начальнику канцелярії. Ох, даруйте, я не представив вас, це мій приятель Альберт К., це його небіж, прокурист

Йозеф К., а це пан начальник канцелярії, – він був такий люб'язний, що теж провідав мене. Власне, по-справжньому оцінити ці відвідини можуть лиш утаємничені, знаючи, який переобтяжений роботою пан начальник. Але він таки навідався до мене, ми по-дружньому розмовляли, наскільки дозволяла моя хвороба, щоправда, не заборонили Лені приймати відвідувачів, бо нікого й не сподівались, проте тримались думки, що нам треба розмовляти віч-на-віч, аж тут, Альберте, ти грюкнув у двері, пан начальник канцелярії посунувся зі стільцем та столом у закуток, а тепер, проте, виявляється, що нам, можливо, тобто якщо в нас з'явиться бажання, треба обговорити спільну справу і можна зійтися всім докупи. Прошу, пане начальнику канцелярії, – адвокат, схиляючи голову й догідливо посміхаючись, показав на фотель поблизу ліжка.

– На жаль, я ще можу побути лише кілька хвилин, – приязно відказав начальник канцелярії, недбало сідаючи у фотель і дивлячись на годинника, – мене кличуть справи. Але, хай там як, я не можу проминути нагоди познайомитись із приятелем мого приятеля. – Він легенько нахилив голову в бік дядька, що, здається, був дуже задоволений новим знайомством, проте мав таку вдачу, що ніяк не міг виявити запобігливості й покори і через те супроводив слова начальника канцелярії збентеженим, але голосним підсміюванням. Яка прикра мить! К. міг спокійно до всього приглядатися, бо на нього ніхто не звертав уваги, начальник канцелярії – напевне, то була його звичка, яку він виявив лише щойно, – взяв керування розмовою в свої руки, адвокат, чия хвороба, можливо, була тільки приводом спекатись нових відвідувачів, приклавши руку до вуха, уважно слухав, а дядько як свічконос – він утримував свічку в рівновазі на коліні, адвокат не раз занепокоєно поглядав на нього – вже оговтавсь і лише чудувався тому, як своєрідно вимовляє слова пан начальник і якими м'якими хвилястими рухами рук він супроводить їх. К. прихилився до бильця ліжка, начальник канцелярії, либонь, зумисне навіть не дивився на нього, тож К. правив старим тільки за слухача. А втім, він навряд чи й розумів, про що точиться розмова, й думав скорше про дівчину і те, як брутально поставивсь до неї дядько, згодом про те, чи йому вже не доводилось бачити начальника канцелярії – можливо, навіть на зборах під час першого розслідування. Якщо він,

може, й помиляється, то начальник канцелярії, напевне, все-таки був на зборах, ставши десь у першому ряду поміж літніх добродіїв із ріденькими бородами.

У передпокої раптом щось дзенькнуло, неначе розбилася порцеляна, кожен прислухався.

– Піду подивлюся, що там, – сказав К. і поволі вийшов з кімнати, немов даючи решті змогу затримати його. Тільки-но він ступив до передпокою і хотів зорієнтуватись у темряві, як на його руку, якою він іще тримався за двері, лягла чиясь рука, набагато менша за руку К., і легенько причинила двері. То була служниця, що чекала на нього під дверима.

– Нічого не сталося, – зашепотіла вона, – я просто жбурнула в стіну тарілку, щоб витягти вас звідти.

К., збентежившись, відповів:

– Я теж про вас думав.

– Тим ліпше, – мовила дівчина, – ходімо.

Ступивши кілька кроків, вони опинились перед дверима з матового скла, дівчина відчинила їх.

– Заходьте, – запросила вона.

То був робочий кабінет адвоката; наскільки можна було роздивитись у місячному сяєві, що заливало лише невеличкі прямокутники підлоги перед кожним з трьох широких вікон, кабінет був обставлений масивними давніми меблями.

– Сюди, – сказала дівчина, показуючи на темну скриню з різьбленою дерев'яною спинкою. Ще не сівши, К. став розглядатися довкола, – то була простора кімната з високою стелею, адвокатовим клієнтам, певне, здавалося тут, ніби вони вже пропащі. К. немов навіч бачив, як відвідувач дрібним, несміливим кроком іде до широкого столу. Та потім він забув про це все і бачив тільки очі дівчини, що сіла дуже близенько, майже притиснувши його до бильця.

– Я думала, – озвалася вона, – ви прийдете самі і мені не доведеться вас гукати. Бо ж виходить щось дивне. Спершу, тільки-но зайшовши до квартири, ви невідступно дивилися на мене, а потім я вас мусила чекати. Гаразд, називайте мене Лені, – мерщій докинула вона раптом, немов не можна було згаяти ні хвилиночки цієї розмови.

– З радістю, – мовив К. – А те, що дивує вас, Лені, можна дуже легко пояснити. По-перше, я мусив дослухатись до розмови старих і не міг без причини їх покинути, по-друге, я не зухвалий, а скорше сором'язливий, і навіть ви, Лені, аж ніяк не схожі на дівчину, яку можна завоювати одним наскоком.

– Таки справді, – кивнула Лені, поклавши руку на спинку і дивлячись на К., – але, певне, я просто не сподобалась вам і, мабуть, не подобаюсь і тепер.

– Подобатись – це ще не все, – викрутився К.

– Ох, – засміялася дівчина, і цей сміх, і зауваження К. немов піднесли її, натомість К. з хвилинку помовчав. Звикнувши до навколишньої пітьми, він уже бачив у кімнаті окремі подробиці обстави, і найдужче йому припало до вподоби велике полотно, що висіло праворуч від дверей. К. нахилився, щоб краще його бачити. Картина зображувала чоловіка в суддівській мантії, що сидів на високому позолоченому троні, золотий полиск мов заливав картину і засліплював глядача. Вражало те, що суддя не сидить спокійно та гідно, а твердо сперся лівою рукою на

спинку й бічне бильце, натомість права рука була вільна, тільки пальці легенько охоплювали бильце, і здавалось, ніби наступної миті суддя могутнім рухом здійме її вгору і обурено скаже щось дуже важливе, може, навіть оголосить вирок. Звинувачений, певне, стояв десь біля підніжжя сходів, їхню верхню сходинку, прикриту жовтим килимом, ще можна було бачити на картині.

– Може, це мій суддя, – сказав К. і показав пальцем на картину.

– Я знаю його, – озвалась Лені і теж подивилась на картину, – він часто сюди ходить. Картина зображує його замолоду, але він ніколи й близько не був схожий на свою подобизну, бо надто вже миршавий та мізерний. А проте волів, щоб на картині його зобразили саме таким, він, як і всі тут, по-дурному марнославний. Але і я марнославна, і через те дуже невдоволена, що я вам геть не подобаюсь.

На це останнє зауваження К. відповів тільки тим, що пригорнув Лені до себе, вона мовчки схилила голову йому на плече. Згодом К. запитав:

– А яка в нього посада?

– Слідчий, – відповіла дівчина і стала бавитися пальцями руки, якою К. обняв її.

– Знову лише слідчий, – розчаровано протягнув К., – вищі судовики ховаються. Але ж принаймні він сидить на троні.

– Це все вигадка, – пояснювала дівчина, схилившись обличчям до руки К., – насправді він сидить на застеленому попоною ослоні. Але невже ви завжди думаєте тільки про процес? – повільно докинула вона.

– Ні, аж ніяк, – відповів К., – насправді я дуже мало думаю про нього.

– Але ваша помилка не в цьому. Як я чула, ви дуже непоступливі.

– Хто це каже? – запитав К., відчуваючи на своїх грудях тіло дівчини й дивлячись на її пишні, чорні, туго скручені коси.

– Якщо я назву, то буду наче зрадниця, – відповіла Лені. – Не запитуйте, будь ласка, про ім'я, краще виправте свою помилку, не будьте такі непоступливі, від цього правосуддя боронитися нема змоги, треба зізнатися, розповісти про свій злочин. Отже, при першій нагоді зізнайтеся в скоєному злочині. Аж тоді замаячить надія втекти від правосуддя, тільки тоді. А втім, навіть у тому разі конче потрібна ще чиясь допомога, але за допомогу не переживайте, тут я сама стану вам у пригоді.

– Отже, ви знаєте механізм правосуддя і тямите, як його можна обдурити, – мовив К., садовлячи дівчину собі на коліна, бо вона надто тісно пригорнулася до нього.

– Як добре, – зітхнула дівчина і вмостилась зручніше на колінах, розправивши сукню й висмикнувши блузу. Потім обома руками обняла К. за шию, відхилилась і довго дивилась йому у вічі.

– А якщо я не зізнаюсь, ви не зможете мені допомогти? – несміливо запитав К. "Я собі здобуваю помічниць, – мало не чудуючись, думав він. – Спершу панна Бюрстнер, потім дружина судовця і нарешті ця мила служниця, що, здається, відчуває в мені якусь незбагненну потребу. А як вона сидить на моїх колінах, немов це її єдине законне місце!"

– Ні, – відповіла Лені, повільно хитаючи головою, – тоді я не зможу вам допомогти. Але ви моєї допомоги не хочете, ви нею не переймаєтесь, ви вперті, і вас годі переконати. А у вас є кохана? – запитала вона через хвилину.

– Нема, – відповів К.

– Невже?

– А й справді, – мовив К. – Уявіть собі, я збрехав вам, у мене є навіть її фотографія.

Дівчина попросила, і К. показав їй фотографію Ельзи; служниця, скрутившись у нього на колінах, роздивлялась зображення. То був миттєвий знімок. Ельзу зняли, як вона закрутилась у танці, бо в шинку вона не раз охоче танцювала. Складки сукні розметались довкола, Ельза вперлась руками в тугі боки і, сміючись, випроставши шию, дивилась кудись убік; кому призначався той усміх, з фото годі було зрозуміти.

– Як вона туго шнурується, – зауважила Лені, показуючи туди, де, на її думку, корсет уїдався в тіло. – Вона мені не подобається, вона незграбна і груба. Але, можливо, з вами вона приязна й мила, принаймні фото наводить на таку думку. Такі ставні, дужі дівчата часто нічого більше не вміють, як бути лагідними та приязними. Вона б пожертвувала собою задля вас?

– Ні, – відповів К., – вона і не лагідна, і не приязна і нічим не пожертвує задля мене. Але і я досі не вимагав від неї ні того, ні того. Ба, я навіть ніколи не придивлявся до фото так пильно, як ви.

– Отже, вона вам не дуже й дорога, – виснувала Лені, – і, крім того, ще й не ваша кохана.

– А я, проте, свого слова назад не забираю.

– Та навіть якщо тепер вона ваша кохана, – мовила Лені, – ви не дуже побиватиметесь, утративши її або взявши замість неї іншу дівчину, наприклад мене.

– Звісно, – засміявся К., – про це неважко здогадатись, але вона має велику перевагу перед вами: нічогісінько не знає про мій процес, а навіть якби й знала що-небудь, то не переймалася б тим. Вона б не намагалася схилити мене до поступливості.

– Хіба це перевага? – засумнівалась Лені. – Якщо жодних інших переваг вона не має, мені нема чого зневірятись. А чи є в неї якийсь фізичний ґандж?

– Фізичний ґандж? – перепитав К.

– Атож, – кивнула Лені, – я маю на увазі, скажімо, отакий невеличкий ґандж, ось подивіться. – Дівчина розчепірила середній і безіменний пальці правої руки, проте вони майже до самої пучки коротшого пальця були з'єднані сполучною шкірною перетинкою. В темряві К. не добачив зразу, що йому хочуть показати, тож дівчина взяла його руку, щоб він міг намацати.

– Яка примха природи! – здивувався К. і додав, побачивши всю кисть: – І яка мила рученька!

Лені аж запишалась, коли К., дивуючись, то розводив її два пальці, то знову зводив докупи, аж поки нарешті легенько поцілував їх і відпустив.

– Ох, – одразу скрикнула дівчина, – ви поцілували мене! – Похапцем, розтуливши вуста, вона обплела К. ногами. К. мов очманілий видивлявся на неї, тепер, коли вона була так близько, він відчув, як гостро й подразливо, наче перець, тхне її тіло, вона взяла його голову в свої руки, схилилась над ним і кусала та цілувала йому шию аж до волосся.

– Ви вже взяли собі іншу, – скрикувала вона від часу до часу, – дивіться, у вас тепер інша дівчина! – Її коліна сповзли, стиха зойкнувши, вона майже впала на килим, К. обняв її, аби втримати, і дівчина притягла його до себе. – Тепер ти вже мій! – проказала вона.

– Ось ключ від квартири, приходь, коли хочеш, – були її останні слова, і ще один, даний навмання поцілунок дістався, коли К. уже виходив, йому в спину. Опинившись на вулиці, К. побачив, що сіється дрібний дощик, він хотів був вийти на середину вулиці, щоб, можливо, ще побачити Лені у

вікні, аж наскочив на авто; машина чекала під будинком і через власну розвіяність він її не помітив, а дядько схопив його за руки і пхнув до дверей, неначе наміряючись прибити до них.

– Юначе, – загорлав він, – як ти міг скоїти таке! Ти страшенно зашкодив своїй справі, що от-от мала повернути в кращий бік. Ти втік із тією малою бруднющою потіпахою, яка до того ж, напевне, спить з адвокатом, і пропадав цілу годину. Ти навіть не вигадував причини, не ховався, ні, ти не криючись вибіг до неї і залишився там, а ми тим часом сиділи в кімнаті: дядько, що старається задля тебе, адвокат, що мав схилитись на твій бік, а надто начальник канцелярії, той величний пан, що на теперішній стадії розгляду визначає в твоїй справі геть усе. Ми хотіли порадитись, як можна допомогти тобі, я мав обережно підготувати адвоката, той – начальника канцелярії, і ти мав усі причини принаймні підтримати мене. Замість цього ти подався геть. Невдовзі твою відсутність годі було приховати, але то люди чемні та люб'язні, вони й не згадували про тебе, бо щадили мене, проте зрештою навіть їм увірвався всякий терпець, а оскільки говорити про твою справу не було змоги, вони замовкли. Ми, певне, з кільканадцять хвилин мовчки сиділи й слухали, коли ти нарешті з'явишся. Та все марно. Зрештою начальник канцелярії підвівся, бо вже й так засидівся набагато довше, ніж попервах намірявся, попрощався з нами, вочевидь поспівчував мені, хоч і не міг нічим зарадити, з хвилину, виявляючи якусь незбагненну люб'язність, іще постояв коло дверей, а потім пішов. Я, звичайно, зрадів, коли він нарешті забрався, бо в його присутності я вже не мав чим дихати. Але на хворого адвоката він вплинув іще дужче, бідолаха навіть слова не міг зронити, коли я прощався з ним. Ти, мабуть, спричинився до його цілковитої руїни, отже, й прискорив смерть чоловіка, що мав клопотатися за тебе. А я, твій дядько, стояв отут під дощем, – ось помацай, я змок до рубця, – цілу годину і моє серце аж репало з розпуки.

Розділ 7

Адвокат. Фабрикант. Художник

Одного зимового ранку – надворі сипав сніг і день видавався каламутним – К. сидів у своєму кабінеті і, попри ранню пору, почувався вже вкрай знесиленим. Аби заховатися принаймні від нижчих службовців, К. звелів служникові нікого не пускати, бо в нього дуже пильна робота. Та замість працювати К. розвернувся на стільці, неквапом повідсовував усе на столі вбік і, навіть не усвідомивши своїх дій, поклав на стіл випростану руку, схилив голову на плече й заціпенів.

Думки про процес уже ніколи не полишали К. Йому часто спадало на гадку, чи не було б для нього краще взяти й скласти захисну промову і подати її до правосуддя. До неї він збирався долучити коротенький життєпис, а після кожної більш-менш важливої події мав намір подавати докладні пояснення, чому він поводився саме так і чи схвалює він чи засуджує зі своїх теперішніх позицій свою тодішню поведінку, які в нього є підстави її засуджувати або схвалювати. Переваги такої захисної промови над звичайним судовим захистом, яким опікується, хай там що, аж ніяк не бездоганний адвокат, були безперечні. К. узагалі не розумів, що робив адвокат. А втім, робив, мабуть, небагато, бо вже місяць не викликав його до себе, та й під час жодної з попередніх розмов у К. не з'являлось враження, ніби той чоловік чогось доб'ється для нього. Передусім адвокат майже ні про що його не розпитував. А тут було про що розпитати. Запитання в цій справі – найголовніше. К. здавалося, неначе він сам може скласти всі необхідні запитання. Натомість адвокат замість запитувати щось розповідав або мовчки сидів навпроти нього, перехилявся, мабуть, трохи недочуваючи, через стіл, смикав себе за пасмо в бороді й поглядав на килим, можливо, саме на те місце, де К. лежав з Лені. Вряди-годи адвокат, немов звертаючись до дитини, виголошував якісь пусті застороги, такі ж безвартісні, як і довжелезні промови, що їх, як уявляв собі К., врешті решт не буде чим оплачувати. Після того як К., на його думку, начебто був уже досить заляканий, адвокат, звичайно, заходжувався знову трохи підносити йому дух. Таких процесів, розповідав він, на його віку траплялося чимало, і він їх повністю або почасти вигравав. Ті процеси, дарма що насправді й не були такі тяжкі, як цей, на перший погляд видавались іще безнадійніші. Список таких процесів лежить у нього в шухляді, – адвокат ляскав рукою по

якійсь шухляді, – проте їхні матеріали він, на жаль, показати не може, бо йдеться про службові таємниці. А проте, зрозуміла річ, величезний досвід, що його набув адвокат під час тих процесів, мав тепер придатися К. Адвокат, звичайно, відразу взявся до роботи і вже майже впорався зі вступною заявою. Вона була надзвичайно важлива, бо перше враження, що його справить захист, часто визначає весь хід судового процесу. На жаль, і адвокат був змушений звернути на це увагу К., інколи трапляється, що на суді взагалі не зачитують вступної заяви. Її просто підшивають до паперів і вказують, що на перших етапах допит та спостереження звинувачених набагато важливіші за будь-які писані документи. Та коли прохач надто вже настирливий, можуть докинути, що перед остаточною ухвалою, тільки-но зібрано весь матеріал, розглядатимуть, звичайно, як додаток усі документи, тобто й оцю першу заяву. На превеликий жаль, здебільшого це неправда, найчастіше ту заяву кудись запхнуть, а то й геть загублять, і навіть коли вона збережеться до самого кінця, її, – а втім, адвокат знає про це лише з чуток, – навряд чи й читають. Отже, ситуація дуже прикра, але почасти її можна виправдати. Нехай К. ніколи не забуває, що судові засідання закриті від громадськості, проте, якщо суд визнає таку необхідність, можуть бути й відкриті, – хай там як, закон не зобов'язує до відкритих слухань. Через те й судові документи, передусім обвинувальний висновок, неприступні для звинуваченого та його захисників, отже, загалом невідомо або принаймні відомо дуже мало, проти чого має бути спрямована перша заява, тому в ній, власне, лише випадково можуть міститися твердження, що мають якесь значення для справи. Справді слушні й арґументовані заяви можна успішно складати тільки згодом, коли під час допиту звинуваченого окремі пункти обвинувачення та підстави для них набувають певної ясності і про них уже можна здогадатись. Звичайно, за таких обставин сторона захисту опиняється в дуже несприятливому й важкому становищі. Але на те є певні причини. Закон, власне, про захист нічого не каже, він його лише терпить, і саме про те, чи в тих або тих рядках закону можна добачити стерпне ставлення до судового захисту, й точиться суперечка. А загалом нема й адвокатів, яких визнавало б правосуддя, всі, хто виступає на судах як адвокати, – по суті, лише нікчемні писарчуки. Таке ставлення, звичайно,

принижує всю адвокатську верству, і якби К. пішов наступного разу до канцелярії суду, то міг би, щоб бодай раз побачити все на власні очі, зазирнути й до адвокатської кімнати. Він, напевне, злякався б гурту, що збирається там. Уже сама відведена їм тісна, низька комірчина свідчила про зневагу правосуддя до тих людців. Світло потрапляло до комірчини лише через вузеньке віконечко, і воно містилось так високо, що коли хто хотів визирнути, дарма що дим від майже поряд розміщеного комина виїдав очі і кіптявою вкривав обличчя, то мусив шукати першого-ліпшого колеґу, щоб той узяв його на плечі. В підлозі тієї комірчини, – це лише ще один приклад жалюгідного становища адвокатів, – і то вже понад рік, була дірка, хоча й не така велика, щоб провалилась людина, але досить широка, щоб туди шугнула одразу ціла нога. Адвокатська комірчина містилась на другому поверсі горища, тож коли хто провалювавсь, нога звисала зі стелі першого поверху, і якраз у тому коридорі, де чекали клієнти. Сказати, що в адвокатських колах таке становище вважали за ганебне, означає нічого не сказати. Скарги на начальство не мали ані найменшого успіху, а до того ж адвокатам найсуворіше заборонено щось поправляти чи лагодити в кімнаті власним коштом. Проте навіть для такого ставлення до адвокатів були певні причини. Захисників якомога намагалися спекатись, увесь тягар судового захисту мав припадати на самих звинувачених. Це твердження, зрештою, досить слушне, але не було б тяжчої помилки, якби з нього висновували, буцімто за цієї системи правосуддя адвокати зовсім не потрібні звинуваченим. Навпаки, за жодної іншої системи в них немає такої нагальної потреби. Адже судовий процес загалом закритий не тільки від громадськості, а й від звинувачених. Закритий, звичайно, тільки можливою мірою, а можливості тут дуже й дуже широкі. Власне, звинуваченому навіть не дозволяють зазирати до судових паперів, а на основі самих судових слухань здогадатися про зміст пов'язаних із ними документів украй важко, надто для звинуваченого, що хвилюється і має в голові купу всілякого клопоту, який не дає йому зосередитись. Отут і починається робота судового захисту. Щоправда, на слуханнях адвокатам узагалі не можна бути присутніми, отже, вони змушені одразу після слухань, якщо можна, ще в дверях зали судових засідань, розпитувати звинувачених про слухання, і ті дуже часто дають їм навдивовижу плутані пояснення, з яких і треба

вибрати щось придатне для захисту. Але головне не це, таким чином однаково багато не довідаєшся, хоча, звичайно, тут, як і всюди, кмітливий дізнається більше за решту. Головне – це все-таки особисті зв'язки адвоката, саме вони визначають ефективність захисту. Проте К. вже на власному досвіді пересвідчився, що найнижчим ланкам правосуддя далеко до досконалості, наявність службовців, що нехтують свій обов'язок і беруть хабарі, пояснює, чому в суворій послідовності судових процедур інколи з'являються прогалини. В ті прогалини й намагається втиснутись більшість адвокатів, тут уже треба давати хабарі й підслухати, інколи, надто за давніших часів, траплялися навіть випадки викрадання документів. Тут годі заперечити, таким способом можна, на перший погляд, несподівано здобути напрочуд сприятливі для звинуваченого дані, через те й так пишається та адвокатська дрібнота і приваблює нову клієнтуру, проте на дальшому ході процесу такий успіх не позначається ніяк, а часом може навіть зашкодити. Справжню вартість мають лише поважні особисті взаємини, і то з високими судовиками, що під ними, звичайно, слід розуміти тільки вищих службовців найнижчих ешелонів правосуддя. Отже, тільки завдяки їм можна вплинути на хід процесу, і цей вплив, навіть якщо спершу непомітний, згодом стає дедалі більшим. На таке, звісно, спромагаються лише нечисленні адвокати, і тут К. надзвичайно пощастило з вибором. Можливо, всього один, може, два адвокати могли похвалитись такими зв'язками, як доктор Гулд. Проте ці адвокати не переймались отим гуртом колеґ в адвокатській кімнаті і не мали з ними нічого спільного. Натомість мали дуже тісні зв'язки з судовиками. Але докторові Гулду аж ніяк не було потреби самому ходити до суду, чекати в передпокоях слідчих, може, ті колись таки з'являться, і, залежно від того, який у них настрій, досягати здебільшого тільки позірного успіху, а то не мати навіть такого. Ні, К. бачив на власні очі, як судовики, і то з досить високих ешелонів, самі приходять до Гулда, охоче дають довідки, ясні й до-кладні або принаймні такі, що їх можна зрозуміти, обговорюють дальший хід процесу; інколи їх навіть можна в чомусь переконати, і вони радо засвоюють нові погляди. А втім, у цьому останньому аспекті на них не можна занадто покладатись: твердо заявивши про свій намір висловити нові, прихильні до звинуваченого міркування, вони подаються

простісінько до своїх канцелярій і наступного дня можуть оголосити в суді постанову геть протилежного змісту, трактуючи, либонь, звинуваченого з іще більшою невблаганністю, ніж намірялися ще до того, як запевнили, буцімто цілковито зреклися своїх попередніх поглядів. І на те вже нема ніякої ради, бо сказане віч-на-віч – це лише розмова віч-на-віч двох людей, від якої годі сподіватись жодних публічних наслідків, навіть коли й сам адвокат не намагався зберегти прихильність панів суддів. З другого боку, не менш слушно, що судовики підтримують стосунки з адвокатами, – звичайно, тільки з тямущими адвокатами, – аж ніяк не з гуманних чи то дружніх почуттів, – певною мірою вони змушені спілкуватися з ними. Тут якраз проступає одна з вад правосуддя, що з самого початку утверджувало таємне судочинство. Судовики нітрохи не пов'язані з народом, і хоч звичайні, пересічні процеси вони провадять добре, і ті процеси йдуть майже самі собою, лише подеколи потребуючи принагідного поштовху, – в найпростіших випадках, так само як і в найскладніших, судовики часто безпорадні: адже змушені ненастанно, день і ніч утверджувати закон, вони вже не розуміють справжнього сенсу людських взаємин і через те в таких ситуаціях ні в чому не спроможні розібратись. Отоді вони йдуть за порадою до адвокатів, а за ними плентається служник із документами, що доти були такі таємні. В цьому вікні можна було побачити не одного судовика, що його саме тут якнайменше сподівалися бачити, і він майже безтурботно споглядав собі вулицю, тим часом як адвокат за столом вивчав папери, аби дати йому якусь добру пораду. Зрештою, саме при таких-от нагодах можна пересвідчитись, із якою поважністю ставляться судовики до свого фаху і як унаслідок перешкод, природи яких вони не спромагалися збагнути, їх охоплює розпач. Становище суддів нелегке, тож не треба їх кривдити й казати, мовляв, їм зовсім неважко. Число ієрархічних щаблів та кількість інстанцій правосуддя безкінечні, і навіть утаємничені не знають їм ліку. Розгляд справи в різних судових палатах загалом зостається таємницею навіть для нижчих судовців, на певному етапі вони беруть участь у розгляді, проте за дальшим ходом процесу навіть не можуть простежити як слід, тож судова справа потрапляє до їхньої судової ланки, а вони часто й не знають, звідки вона прийшла; справа йде потім далі, а їм несила довідатись, куди саме. Отже, ця судова дрібнота навіть не має

змоги вивчити окремі стадії процесу і виснувати, яким буде остаточний вирок та його причини. Їй можна працювати лише на коротенькому етапі розгляду судової справи, закон забороняє їй знати весь хід і подробиці процесу, тож про дальший його розвиток, тобто й про результати своєї праці, вона часто знає ще менше, ніж адвокат, що, як правило, спілкується з обвинуваченим майже до кінця процесу. Отже, й у цій ситуації судовики можуть дізнатись від адвоката чимало вартісного. Але К., збагнувши цю судову машинерію, все-таки дивувався, чому судовики такі дратливі, інколи – в цьому міг пересвідчитися кожен – вони ображали й принижували підсудних. Судовики геть усі дратливі, навіть коли здається, ніби вони спокійні. І, звичайно, адвокатська дрібнота мала від цього чимало лиха. Розповідали, наприклад, таку історію, яка дуже скидається на правду. Один літній судовик, добрий і спокійний чоловік, день і ніч невідступно вивчав якусь складну судову справу, ще дужче заплутану заявами адвоката, і той судовик був справді працьовитий, у роботі він не мав собі рівні. Під ранок після цілодобової і, мабуть, не дуже плідної праці він подався до вхідних дверей, влаштував за ними засідку і кожного адвоката, що хотів зайти до канцелярії, скидав зі сходів. Адвокати зібралися внизу перед сходами й радилися, що їм робити. З одного боку, вони, власне, не мали права вимагати, щоб їх пустили, і через те навряд чи могли вдатись до законних дій проти того судовика, тож мусили, як уже сказано, стерегтись, аби не розгнівити всіх працівників апарату. З другого боку, кожен день, проведений не в суді, вони вважали за втрачений, отже, для них було дуже важливо пройти до канцелярії. Нарешті всі погодились на тому, що їм треба втомити літню людину. Раз по раз вони посилали адвоката, що збігав сходами нагору, а тоді, чинячи якнайзапекліший, але пасивний опір, давав скинути себе вниз, де його ловили колеґи. Така боротьба тривала десь годину, потім літній добродій, і так уже виснажений нічною роботою, остаточно знесилився і знову пішов до свого кабінету. Адвокати внизу спершу не йняли віри і послали одного на розвідки, він мав подивитися, чи справді немає нікого за дверима. Зрештою всі зайшли і навряд чи хто з них зважився нарікати. Бо адвокати – таке їхнє ставлення бодай почасти зрозуміла б і дитина – навіть гадки не мають хоч трохи вдосконалити роботу правосуддя і зберегти ті вдосконалення, натомість – і це вельми

прикметно – майже кожен звинувачений, навіть простакуватий й неосвічений, тільки-но ставши об'єктом судового процесу, починає думати про вдосконалення і марнує на такі думки час та силу, які можна було б використати набагато краще. Бо єдина правильна поведінка в тій ситуації – змиритися з наявними обставинами. Навіть якби була змога змінити на краще окремі елементи, – вірити в таке просто безглуздо, – то в найкращому разі можна було б досягти чогось тільки для майбутніх процесів, завдавши собі при цьому непоправної шкоди, бо підсудний став би об'єктом пильної уваги з боку мстивих судовиків. Нізащо не слід привертати до себе уваги! Треба поводитись тихо, навіть якщо це суперечить усякому глуздові! Спробуйте зрозуміти, що цей великий механізм правосуддя певною мірою завжди перебуває в стані неперервної зміни і що людина, самостійно змінивши щось у ньому, сама вибиває собі ґрунт з-під ніг і може навіть упасти, тим часом як великий механізм, реагуючи на те невеличке порушення, десь в іншому місці – адже все взаємопов'язане – дуже легко знаходить собі заміну й зостається без змін, якщо не стане – а така ймовірність дуже висока – ще закритішим, пильнішим, могутнішим і лихішим. Тож ліпше не заважати адвокатам, а полишити їм усю роботу. Докори дають небагато користі, надто коли не можна виразно показати всю важливість пов'язаних із ними причин, але все-таки не можна не згадати, якою великою мірою зашкодив собі К. своїм ставленням до начальника канцелярії. Цього впливового чоловіка вже майже можна викреслити зі списку тих, хто міг чимсь зарадити К. Навіть побіжні згадки про процес він зумисне пускав повз вуха. А в багатьох аспектах судовики мов діти. Часто від безневинних дій – шкода, що поведінку К. годі назвати безневинною – вони почувалися такими ображеними, що навіть припиняли розмовляти з найкращими друзями, відвертались від них, коли їм траплялося зустрітись, і в усьому намагалися протидіяти їм. Проте згодом цілком несподівано й без ніяких причин вони собі дозволяють засміятись, почувши невеличкий жарт, на який друзі зважились тільки тому, що все видавалося безнадійним, і примирюються. Отже, спілкуватися з ними водночас і важко, і легко, а дотримуватись певних принципів не конче. Інколи аж дивуєшся, що, розглядаючи судову справу, пересічна людина спроможна так багато розуміти і працювати з

таким незмінним успіхом. Проте настають і тяжкі часи, коли ніхто, як здається, не має щонайменшого успіху, і тоді виникає враження, що добре закінчуються лише ті процеси, яким спочатку судилося мати добрий кінець, байдуже, буде якась допомога чи ні, натомість інші зостаються програними попри всякі сприяння та намагання, всі невеличкі начебто здобутки, з приводу яких було стільки радощів. Отож зникає впевненість і вже не зважуєшся заперечувати, почувши деякі запитання, тоді як при процесах, які закінчуються добре, саме до таких запитань удаються, щоб завести слідство на манівці. Але навіть у цьому криється своєрідна самовпевненість, хоча це вже єдине, що тоді зостається. Такі оказії – звичайно, це тільки оказії, не більше, – найчастіше трапляються з адвокатами тоді, коли їх раптом не допускають до процесу, який вони досить довго й задовільно провадили. Це найприкріше, що може спіткати адвоката. Але його усувають від процесу не через звинуваченого, такого не трапляється ніколи, звинувачений, отримавши певного адвоката, мусить завжди співпрацювати з ним. Як узагалі звинувачений може захищатися сам, якщо він уже звернувся по допомогу? Такого теж ніколи не стається, зате часом трапляється, що процес повертає в той бік, куди адвокатові вже не можна. Тоді процес, звинуваченого і таке інше дуже легко відбирають у адвоката, і вже не зараджують навіть найтісніші зв'язки з судовиками, що й самі не знають нічогісінько. Процес тоді опиняється на тому етапі, коли звинуваченому вже нічим не можна допомогти, коли справу розглядають недоступні судові палати, коли навіть адвокат уже не може доступитись до свого клієнта. Одного дня адвокат може повернутися додому і побачити на своєму столі всі ті численні заяви, які він так ревно складав, маючи щонайкращі надії на успіх захисту, їх повернули назад, бо на новому етапі судового розгляду вони стали вже непотрібні, обернулись на безвартісні клаптики паперу. Але й тоді процес іще не конче вважати за програний, він не програний, принаймні для такого припущення нема жодної вагомої підстави, просто людина нічого не знає про процес і вже не дізнається ніколи. На щастя, такі випадки – винятки, і навіть якщо процесові К. судилося стати таким винятком, поки що йому ой як далеко до того останнього етапу. Отже, адвокат матиме тим часом не одну нагоду успішно провадити захист, і він таки скористається ними, тут К. може не сумніватись. Вступної заяви,

як уже сказано, адвокат іще не подав, але з нею можна не квапитись, набагато важливіше – провести попередні розмови з визначними судовиками, а вони вже відбулися. Але, слід признатись одверто, з різним ступенем успіху. Проте тепер краще не розповідати К. жодних подробиць, бо вони можуть неґативно на нього вплинути, виповнивши душу надміру радісними надіями або ж нагнавши на нього завеликого страху, треба лише сповістити, що дехто висловлювавсь дуже прихильно, виявивши бажання допомогти, натомість дехто був не такий прихильний, але й без їхньої допомоги аж ніяк не можна. Одне слово, наслідки загалом утішні, проте не слід робити далекосяжних висновків, бо всі попередні переговори починаються саме так і лише дальший розвиток подій виявляє їхню справжню вартість. В усякому разі ще нічого не втрачено, і якщо попри всі зусилля ще не пощастило прихилити начальника канцелярії, – а тут уже всіляких способів добирали, – то загалом, як кажуть хірурги, рана чиста і дальших наслідків можна чекати без тривоги.

На такі й подібні до них балачки адвокат був просто невичерпний і при кожних відвідинах знай торочив про те саме. Завжди був якийсь поступ, проте адвокат ніколи не міг пояснити, в чому ж він полягає. Він ненастанно працював над вступною заявою, але вона й досі не була готова, проте при наступній зустрічі це виявлялось величезною перевагою, бо тепер – хто б тут спромігся передбачити? – оприлюднення такої заяви завдало б великої шкоди. Коли геть знесилений читанням, К. іноді зауважував, що адвокат, навіть узявши до уваги всі труднощі та перешкоди, просувається дуже поволі, йому заперечували, що рух уперед аж ніяк не повільний, хоча можна було б просунутись набагато далі, якби К. вчасно звернувся до адвоката. На жаль, цього не зроблено, і така його помилка матиме згодом іще тяжчі наслідки, не тільки тимчасові.

Єдиною розрадою та втіхою під час візитів до адвоката була Лені, що завжди примудрялася подавати адвокатові чай у присутності К. Тоді вона ставала позаду К., удавала, начебто дивиться, як адвокат трохи пожадливо низько схилявся над чашкою й сьорбав чай, а сама потай

дозволяла К. узяти її за руку. Це діялося серед цілковитої тиші. Адвокат пив, К. стискав руку Лені, а Лені подеколи наважувалась ніжно погладити К. волосся.

– Ти ще тут? – запитував адвокат, упоравшись із чаєм.

– Я хотіла прибрати посуд, – відповідала Лені, і ось руки стискалися востаннє, адвокат витирав рота і з новим завзяттям брався напоумляти К.

Чи то адвокат хотів його потішити, чи то вправити в розпач? К. цього не знав, проте був переконаний, що його захист опинився в поганих руках. Може, те все, про що розповідає адвокат, таки правда, проте неважко добачити, що він намагається якомога випнути себе і, напевне, ще ніколи не провадив такого великого процесу, яким, на думку К., був його власний. Завжди навівало підозру, що адвокат так пишається своїми особистими зв'язками з судовиками. Невже їх можна використовувати лише на користь К.? Адвокат не забував зауважити, що йдеться тільки про нижчих судовців, тобто про підлеглу, підпорядковану дрібноту; розвиток процесу, певне, має неабияке значення для її службового просування. Може, вони якраз використовують адвокатів, щоб той розвиток був, ясна річ, завжди несприятливий для звинувачених? Можливо, вони так чинять при розгляді не кожної судової справи, бо, звичайно, ймовірність такої поведінки мала, проте є, звісно, процеси, під час яких вони віддячують адвокатам за їхні послуги, бо ж і для них самих, певне, багато важить, щоб репутація адвокатів була чиста. Якщо це все правда, то з якими намірами візьмуться вони до роботи над справою К.: адже, як пояснив адвокат, його процес – складний і дуже важливий, він із самого початку привернув пильну увагу правосуддя. Тож можна не дуже й сумніватись у тому, що вони робитимуть. Лихі прикмети можна добачити навіть у тому, що вступної промови адвоката ще досі не подано до суду, хоча процес триває вже цілий місяць і геть усе, як каже адвокат, перебуває тільки на початку; такі слова – дуже зручний засіб приспати звинуваченого і зробити його безпорадним, щоб потім зненацька приголомшити його вироком або

принаймні вісткою, що закінчене й несприятливе для нього розслідування передадуть на розгляд високого начальства.

Тож була доконечна потреба, щоб К. утрутився сам. Саме в миті найбільшої втоми, як-от цього зимового ранку, коли йому несамохіть лізло все в голову, такий намір видавався неминучим. Зневага, з якою він ставився раніше до процесу, вже зникла. Якби К. залишився на світі сам, йому було б неважко нехтувати процес, крім того, він був певен, що процес тоді взагалі не почався б. А тепер дядько вже потягнув його до адвоката, кажучи, що треба зважати на родину; його становище вже не було цілком незалежне від розвитку процесу, він сам украй необережно, з якоюсь незбагненною втіхою розказував знайомим про процес, інші знайомі бозна з яких джерел дізнавалися про нього самі, взаємини з панною Бюрстнер через процес стали якісь невизначені, – одне слово, К. уже не мав вибору – приймати процес чи відхиляти, він став його об'єктом і мусив тепер боронитись. А якщо він утомлений, то тим гірше для нього.

А втім, для надмірної тривоги підстав поки що не було. Якщо він спромігся в банку за більш-менш короткий час доробитися свого високого становища і успішно впоруватися з новими обов'язками, здобувши загальну повагу, то повинен тепер ті здібності, які допомогли йому вибитись угору, застосувати почасти до процесу, і тоді не буде жодних сумнівів, що все скінчиться гаразд. Передусім, якщо він хоче чогось досягнути, треба одразу відкинути всяку думку про можливу провину. Ніякої провини нема. Процес – не що інше, як велика оборудка, а він уже не раз, і то з вигодою для банку, залагоджував різні оборудки, а при роботі над оборудкою, як правило, чигають усілякі небезпеки, що від них треба миттю боронитись. Для досягнення цієї мети не можна бавитися думками про якусь провину, слід невідступно думати про те, що сприятиме успіхові. Отже, і з цього погляду неминуче випливало, що треба дуже скоро, найкраще – цього ж таки вечора спекатись адвоката й перебрати захист на себе. Щоправда, за його розповідями, це було б щось нечуване і, напевне, дуже образливе, але К. уже не мав снаги терпіти, не мав снаги бачити, як усі його зусилля в процесі натикаються

на перешкоди, до появи яких, можливо, спричинився його власний адвокат. Тільки-но спекавшись адвоката, треба негайно подати вступну промову і по змозі щодня нагадувати, щоб її розглянули. Задля цього, звичайно, не досить, щоб К., як і решта, сидів у коридорі і ставив під лаву капелюха. Він сам, або жінки, або якісь інші посланці повинні день у день надокучати судовикам і змушувати їх замість виглядати крізь віконечко в коридор сидіти за столом і вивчати заяву К. Цих зусиль не слід припиняти нізащо, все треба організувати, за всім наглядати, правосуддя нарешті має зіткнутися зі звинуваченим, що тямить, як боронити власних прав.

Та коли К. наміривсь утілити свої задуми, труднощі складання вступної заяви навіть йому видались попервах нездоланними. Передусім десь, мабуть, тиждень К. тільки з соромом міг подумати, що він колись буде змушений самотужки написати таку заяву; про те, що таке завдання може виявитись іще й важким, він і гадки не мав. К. пригадав, як одного разу перед полуднем, коли був просто завалений роботою, він раптом відсунув усе вбік і розкрив блокнот, аби спробувати сформулювати основні тези тієї заяви і потім, можливо, передати їх забарному адвокатові, аж саме тієї хвилини відчинилися двері директорового кабінету і з гучним сміхом до його кімнати зайшов заступник директора. Тоді К. зненацька стало дуже прикро, хоча заступник директора сміявся, звичайно, не зі вступної заяви, про яку він не знав нічого, а зі щойно почутого біржового жарту, жарту, що вимагав для свого розуміння малюнка, тож заступник перехилився через стіл К. і олівцем, узятим у К. з рук, зобразив його на сторінці блокнота, де мала бути заява.

Сьогодні К. уже забув про сором, треба неодмінно написати заяву. Якщо він не матиме для неї часу в кабінеті, – а напевне, буде саме так, – тоді мусить ночами писати її вдома. Якщо й ночей не вистачатиме, треба взяти відпустку. Тільки не зупинятись на півдорозі, бо не лиш у справах, а завжди й усюди така тактика найбезглуздіша. Щоправда, складання заяви оберталось на майже безкінечну роботу. Можна бути аж ніяк не боязливої вдачі, а все ж легко дійти висновку, що впоратись із таким завданням – неможлива річ. І не через лінощі чи підступність, риси, які

лиш адвокатам перешкоджають написати заяву, а тому, що внаслідок незнання висунених проти тебе звинувачень та чинників, можливо, пов'язаних з ними, треба пригадати, відтворити на папері та з усіх боків перевірити все своє життя аж до найменших учинків та подій. І яка жалюгідна ця робота! До неї, певне, годиться братись пенсіонерові, що вже перейшов на дитячий розум, це непоганий спосіб збавляти час. Але тепер, коли К. всі думки мав присвячувати банківській роботі, коли кожна година, оскільки його кар'єра ще йшла вгору і він становив загрозу навіть для заступника директора, пролітала, мов блискавка, а вечорами та коротенькими ночами він прагнув жити і тішитись, як парубок, – саме тепер йому треба братися до заяви! І думки К. знов оберталися на скарги. Майже несамохіть, аби нарешті був якийсь кінець, К. торкнувся пальцем ґудзика електричного дзвінка, що озивався в передпокої. Тиснучи, подивився на годинник. Уже одинадцята година, дві години, довгий, неоціненний час, він промріяв і тепер, звичайно, втома ще більша, ніж уранці. А проте цей час не змарновано, він дійшов певних висновків, які можуть виявитись важливими. Серед усякої кореспонденції служник приніс візитки двох добродіїв, що вже довгенько чекали К. А то якраз прийшли дуже важливі клієнти банку, їх аж ніяк не можна тримати під дверима. Чого вони з'явились так недоречно, і чого – так, здавалося, запитують себе ті добродії за дверима – працьовитий К. марнує найкращий для роботи час на приватні справи? Втомившись від думок і втомившись чекати, що буде далі, К. підвівся й запросив першого відвідувача.

То був невисокий жвавий чоловік, один фабрикант, К. знав його дуже добре. Він перепрошував, що відірвав К. від важливої роботи, а К. теж вибачався, що примусив його так довго чекати. Проте вибачався таким неуважливим, сухим і майже нещирим тоном, що фабрикант, не бувши геть заклопотаний своєю діловою пропозицією, неодмінно б відчув тут фальш. Та він лише похапцем повитягав з усіх кишень розрахунки й таблиці, порозкладав їх перед К., пояснив окремі пункти, виправив дрібну помилку в розрахунках, спромігшись добачити її навіть при такому побіжному перегляді паперів, нагадав К. про укладену десь рік тому угоду, подібну до теперішньої, принагідно згадав, що цього разу, йдучи

на великі жертви, її домагався ще один банк, і нарешті замовк, аби почути думку К. А К. попервах і справді уважно дослухався до фабрикантових слів, думки про важливість справи захопили і його, але, на жаль, ненадовго, незабаром він уже не слухав, ще якийсь час кивав головою на кожен гучний вигук фабриканта, а зрештою не дбав навіть про це і обмежився тим, що дивився на лису, схилену над паперами голову й запитував себе, коли фабрикант нарешті здогадається, що вся його промова безвартісна. Коли ж голос затих, К. попервах і справді повірив, ніби фабрикант замовк, щоб він мав нагоду признатися, що неспроможний слухати. І тільки з великим жалем він помітив напружений погляд фабриканта, що вочевидь готувався відповісти на всі заперечення: отже, ділову розмову треба провадити далі. К., немов почувши наказ, схилив голову і олівцем став поволі водити по паперах, уряди-годи зупиняючись на якійсь цифрі. Фабрикантові здалося, ніби він зараз почує заперечення, ніби цифри, можливо, хибні, ніби не вони тут головне, – хай там як, він прикрив папери рукою і, дуже близько присунувшись до К"знову заходився пояснювати подробиці угоди.

– Дуже важко, – промовив К., зморщив губи і схилився всім тілом на бічне бильце, бо папери, єдине, де можна було щось побачити, прикривала рука. Він тільки ледь підвів очі, коли двері з кабінету директора відчинились і там невиразно, мов у серпанку, показався заступник директора. К. далі вже й не думав ні про що, а лише скорився безпосереднім і дуже для нього втішним наслідкам тієї появи. Фабрикант миттю підскочив зі стільця й побіг назустріч заступникові, К., проте, хотілося, щоб той був разів у десять прудкіший, він боявся, що заступник може зникнути. То був даремний страх, чоловіки зустрілись, потисли один одному руки і разом підійшли до столу К. Фабрикант поскаржився, що в пана прокуриста він виявив дуже мало прихильності до справи, і показав на К., що під поглядом заступника директора знову схилився над паперами. Коли вони обидва підступили до столу і фабрикант уже взявся прихиляти на свій бік бодай заступника, К. увижалося, ніби два чоловіки, що здавалися йому мало не велетнями, розмовляють над його головою про нього самого. Не раз він намагався, обережно піднявши очі, дізнатися, що там діється нагорі, потім не дивлячись узяв зі столу

якогось папера, поклав на долоню й, підводячись і сам, поволі підніс його до фабриканта та заступника. Встаючи, К. не мав якихсь певних думок, просто відчував, що йому слід так поводитись, якщо він колись наміряється скласти вступну заяву, яка, нарешті, остаточно визволить його. Заступник, з усією уважністю стежачи за розмовою, тільки мигцем поглянув на папір і навіть не читав, що там написано, те, що прокуристові видавалося важливим, для нього не важило нічого, тож він узяв той аркуш з руки К. і сказав: "Дякую, я вже знаю", потім спокійно знову поклав його на стіл. К. ображено приглядався збоку до заступника, але той не помічав його або ж, помітивши, звеселився ще дужче, часто й гучно сміявся і навіть геть спантеличив фабриканта вигадливим запереченням, проте одразу ж і заспокоїв, зробивши якийсь закид собі самому, а зрештою запросив його перейти до свого кабінету, де можна остаточно залагодити справу.

– Це вкрай важлива угода, – говорив він фабрикантові, – і я бачу це дуже добре. А пан прокурист, – навіть кажучи ці слова, заступник, власне, звертався тільки до фабриканта, – звісно, тільки полегшено зітхне, коли ми заберемо її в нього. Справа вимагає спокійних роздумів, а пан прокурист сьогодні, здається, завалений роботою, крім того, в передпокої на нього вже з годину чекають ще якісь відвідувачі.

К. іще вистачило духу, аби відвернутись від заступника директора і приязно, проте немов силувано всміхнутися лише фабрикантові, більше він, правда, нічого не робив, а сперся, трохи зігнувшись, обома руками на стіл, немов продавець за прилавком, і дививсь, як чоловіки, не припиняючи розмови, позбирали зі столу папери і зникли за дверима директорського кабінету. На порозі фабрикант обернувся, сказав, що тим часом не прощається, бо, звичайно, розповість панові прокуристові про успіх переговорів, до того ж має сповістити йому ще одну дрібничку.

К. нарешті опинився сам. Він і в гадці не мав запросити до себе якогось іншого клієнта і лиш украй невиразно усвідомлював, як добре, що люди за дверима гадають, ніби він і досі розмовляє з фабрикантом, і саме через це ніхто, навіть служник, не наважиться зайти до кабінету. К.

підійшов до вікна, сів на підвіконня, однією рукою цупко схопився за ручку і задивився на майдан. Сніг падав і падав, небо не проясніло.

К. довго дивився вниз, не знаючи, що його, власне, непокоїть, і тільки подеколи трохи з острахом позирав через плече на двері передпокою, йому всякчас учувалось, ніби їх відчиняють. Але ніхто не заходив, і К. заспокоївся, пішов до умивальника й холодною водою змив обличчя, потім зі свіжою головою знову повернувся до вікна. Думка перебрати захист до своїх рук видавалася йому тепер іще переконливіша, ніж на початку. Поки він доручав свій захист адвокатові, процес, по суті, майже не зачіпав його, він здалеку приглядався до нього, і процес навряд чи міг підступити безпосередньо до К., він міг поцікавитись, коли заманеться, як посувається його справа, але потім коли завгодно міг знову викинути її з голови. Натомість тепер, коли він сам візьметься за свій захист, він мусить – принаймні на мить – усім єством віддатись правосуддю, бо успіх захисту означатиме згодом остаточне і цілковите визволення, але задля нього треба тим часом зіткнутися з куди грізнішою небезпекою, ніж та, що поставала перед ним досі. Якби його ще шарпали сумніви, сьогоднішнього спілкування з фабрикантом і заступником директора було б досить, аби їх позбутися. Як він іще сидів отут, коли все його єство займала думка самому захищатись на суді? Що станеться потім? Що чекає на нього попереду? Чи знайде він шлях, який через усі злигодні доведе його до щасливого кінця? Хіба ретельний захист – а будь-який інший був би безглуздям – не означає водночас необхідності якомога швидше звільнитись від усього? Чи пощастить йому триматись до кінця? І як узгодити потребу захищатись із роботою в банку? Адже йдеться не тільки про вступну заяву, для складання якої, напевне, вистачило б відпустки, хоча просити відпустку саме тепер було б завеликим ризиком, попереду в нього цілий процес, тривалість якого годі передбачити. Що за несподівані перешкоди зненацька зринули перед К. у його супокійному житті!

І невже саме тепер він має працювати на банк? К. глянув на свій стіл. Невже й тепер ще запрошувати клієнтів і розмовляти з ними? Невже він повинен клопотатися справами банку, тим часом як його процес

розгортається далі, тим часом як судовики на горищах пріють над потрібними для суду документами? Хіба це не своєрідні тортури, що до них не признається правосуддя, хоча вони пов'язані з процесом і супроводять його? І чи буде хто в банку, оцінюючи роботу К., брати до уваги його незвичайне становище? Ніхто й ніколи. Хоча, звісно, про його процес дещо вже знають, навіть коли не завжди зрозуміло, хто знає, звідки і як багато. Можна, напевне, сподіватися, що до заступника директора чутки ще не дійшли, інакше К. уже пересвідчився б навіч, як заступник, знехтувавши товариськість і людяність, скористався ними проти К. А до директора? Звичайно, він до К. дуже прихильний і, тільки-но почувши про процес, став би скількимога допомагати своєму службовцю, створюючи йому різні полегші, проте навряд чи був би дуже задоволений, бо погіршив би власне становище, оскільки противага, яку доти становив К., слабшатиме, а вплив заступника невпинно зростатиме, крім того, заступник скористається недугою директора для зміцнення власних позицій. На що ж тоді сподіватися К.? Мабуть, отакі роздуми зменшують силу його опору, але ж треба не дурити себе самого і все бачити з тією максимальною ясністю, яку дозволяє поточна мить.

Без якоїсь певної причини, скорше, щоб не вертатись якомога довше до столу, К. розчахнув вікно. Воно відчинялося дуже туго, тож К. був змушений обома руками налягати на ручку. До кімнати крізь усю широчінь досить високого вікна став заповзати змішаний із димом туман і виповнив її ледве чутним смородом згарища. Протягом занесло й поодинокі сніжинки.

– Гидотна осінь, – проказав десь позаду фабрикант, що непомітно зайшов до кімнати, розпрощавшись із заступником директора. К. кивнув головою і стривожено подививсь на теку фабриканта: це ж він зараз почне витягати з неї папери, щоб розказати К. про наслідки переговорів із заступником директора. Фабрикант, проте, простежив за очима К., тож ляснув долонею по теці і сказав, не відкриваючи її:

– Хочете почути, чим скінчилося? В моїй кишені вже лежить укладена угода. Ваш заступник директора – дуже милий і, знаєте, з ним можна

нічого не боятись. – Він засміявся й потис К. руку, намагаючись розсмішити і його. Але К. тепер видалось підозрілим, що фабрикант не захотів показати йому паперів, а в його словах він не бачив нічого кумедного. – Пане прокуристе, – запитав фабрикант, – коли надворі така негода, ви, певне, зле почуваєтесь? Ви сьогодні такі пригнічені.

– Так, – відповів К. і схопився рукою за скроню. – І голова болить, і в родині не все гаразд.

– Атож, – підтвердив фабрикант, що все робив наче похапцем і нікого не міг дослухати спокійно, – кожен несе свій хрест.

К. несамохіть ступив один крок до дверей, немов хотів провести фабриканта, але той зупинив його:

– Пане прокуристе, я маю розповісти вам про ще одну дрібничку. Боюся, що саме тепер я вас, може, обтяжу своїм повідомленням, але останнім часом я вже двічі приходив до вас і щоразу забував розповісти. Якщо я не розповім ще й сьогодні, то потім, певне, вже не буде сенсу й розказувати. А було б дуже жаль, бо те, що я наміряюсь сповістити, може стати вам у пригоді.

Перше ніж К. відповів, фабрикант підступив до нього ближче, легенько стукнув його в груди й тихо запитав:

– У вас тепер процес, правда?

К. відсахнувся і миттю закричав:

– Це вам розповів заступник директора!

– Та ні, – заспокоїв його фабрикант, – звідки йому знати про таке?

– А вам? – трохи вгамувавшись, запитав К.

– Уряди-годи до мене доходять вістки з апарату правосуддя, – пояснив фабрикант. – Дізнався я й про те, що зараз розповім вам.

– Яка сила людей пов'язана з тим правосуддям! – понурив голову К. і підвів фабриканта до свого робочого столу. Вони сіли, як і раніше, і фабрикант заговорив:

– На жаль, я можу розповісти вам дуже небагато, але в таких справах не можна нехтувати найменшої дрібниці. Крім того, мені страшенно хочеться бодай трохи допомогти вам, нехай навіть моя допомога дуже скромна. Адже досі ми з вами були непоганими діловими партнерами, еге ж? Отже, слухайте. – К. хотів був вибачитися за свою поведінку під час сьогоднішніх переговорів, але фабрикант не терпів, щоб його уривали, він засунув теку під пахву, показуючи, що дуже поспішає, і провадив далі: – Про ваш процес я знаю від такого собі Тіторелли. Він художник. Тіторелли – це мистецький псевдонім, його справжнього прізвища я ніколи й не чув. Уже не один рік він від часу до часу заходить до моєї контори і приносить який-небудь малюночок, і я йому за нього – а він майже жебрак – завжди даю своєрідну милостиню. А втім, ті малюнки гарненькі – краєвиди і таке інше. Така торгівля – ми обидва вже звикли до неї – відбувалася тихо-мирно, але потім художник став навідуватись до мене надто часто, я дорікнув йому, ми розговорились, мене дуже цікавило, як він спромагається заробляти собі на прожиття самим малярством, і на свій подив я довідався, що головне джерело його прибутків – малювання портретів. "Я працюю для правосуддя", – сказав він мені. "Якого правосуддя?" – запитав я. І тоді він розповів мені про правосуддя. Ви, напевне, здатні найкраще зрозуміти, як мене здивувала його оповідь. Відтоді при кожних його відвідинах я чув щось нове про правосуддя і з часом уже мав про нього певне уявлення. А втім, Тіторелли балакучий, і я не раз був змушений випроваджувати його, і не тому, що він інколи ще й прибріхував, а передусім через те, що така ділова людина, як я, яка мало не падає під тягарем ділового клопоту, не має змоги дуже перейматись чужими справами. Але це я так, мимохідь. І

тепер я думаю, що Тіторелли, либонь, може придатись вам, він знає багатьох суддів і хоча сам навряд чи має великий вплив, то все ж може порадити, як доступитись до різних впливових людей. Та навіть коли ті поради самі по собі не матимуть великої ваги, то, як на мене, вислухавши їх, ви здобудете велику перевагу. Адже ви майже адвокат. Я повторю вам іще раз: прокурист К. – майже готовий адвокат. Ох, мені вашим процесом, власне, нема чого клопотатись. Ну, підете до Тіторелли? Як я дам рекомендацію, він, звичайно, зробить усе, що може. Я й справді думаю, що вам треба зайти до нього. Звичайно, не конче саме сьогодні, а колись, при нагоді. А втім, наголошу ще раз: моя порада аж ніяк не зобов'язує вас неодмінно йти туди. Якщо, по-вашому, можна обійтись без Тіторелли, то, звісно, краще взагалі не вдаватись до його послуг. Можливо, ви вже маєте свій докладний план, і Тіторелли лише зашкодить вам. Що ж, тоді ні в якому разі не йдіть до нього! Бо дозволити, щоб тобі давав поради такий чолов'яга, – це вже ламати себе самого. Що ж, робіть як знаєте. Ось рекомендаційний лист, а ось адреса.

К. розчаровано взяв листа й запхав його до кишені. Навіть у найсприятливішому разі вигода, яку дасть йому ця рекомендація, незмірно менша від шкоди, пов'язаної з тим, що фабрикант знає про його процес, а художник розносить чутку. К. насилу спромігся примусити себе – фабрикант уже рушив до дверей – подякувати йому кількома словами.

– Я піду туди, – сказав він, прощаючись перед дверима з фабрикантом, – або, оскільки в мене тепер багато справ, напишу йому, щоб він коли-небудь зайшов до мене на роботу.

– Я знав, – мовив фабрикант, – що ви завжди знайдете найкращий вихід. Але я, хай там як, гадаю, що вам слід уникати запрошувати до банку таких людей, як Тіторелли, щоб тут обговорювати з ним свій процес. До того ж не завжди добре давати таким людям у руки якісь листи. Але ви, певне, вже все обміркували і знаєте, як вам діяти.

К. кивнув головою і провів фабриканта навіть через почекальню. Попри зовнішній спокій, він дуже злякався за себе: він, власне, й не

сказав, що писатиме Тіторреллі, а просто згадав про лист, щоб якось показати фабрикантові, що він цінує рекомендацію, і одразу подумав про можливу зустріч із Тіторреллі, але якби допомога цього художника видавалася йому вартісна, він тоді б не вагався справді написати листа. Проте небезпеки, що можуть бути наслідком таких дій, спали йому на гадку лише після фабрикантових слів. Невже він і справді так мало може покластися на свій розум? Якщо він недвозначним листом може запросити до банку такого сумнівного чолов'ягу і тут, тільки дверима відгороджений від заступника, просити в того маляра поради щодо свого процесу, то, може, – ще й як імовірно, – він недобачає й інших небезпек і сам накликає їх на свою голову? Адже не завжди поряд є людина, що вчасно застереже його. Як прикро, що саме тепер, коли треба докласти всіх зусиль, з'являється досі не знаний йому сумнів у власній пильності! Невже ті труднощі, з якими він зіткнувся на початку своєї роботи в банку, знову постануть перед ним під час процесу? В усякому разі К. тепер геть не розумів, як йому могло спасти на гадку писати листа Тіторреллі й запрошувати його до банку.

К. іще замислено похитував головою, коли до нього підступив служник і звернув його увагу на трьох добродіїв, що сиділи тут, у передпокої, на лаві. Вони вже довгенько чекали, поки їх запросять до К., і тепер, коли служник заговорив до нього, попідводились, кожен прагнув скористатися сприятливою миттю, аби першим доступитися до К. Оскільки в банку до них поставились так неґречно, примусивши марнувати час у почекальні, вони тепер теж не дуже церемонились.

– Пане прокуристе! – заговорив хтось із них.

Але К., звелівши служникові принести пальто, сказав усім трьом, поки служник допомагав йому вдягатись:

– Перепрошую, я, шановні добродії, цієї миті, на жаль, не маю часу приймати вас. Я дуже прошу вибачити мене, але мені треба закінчити одну нагальну справу і я мушу негайно виходити. Ви й самі пересвідчились, як надовго мене затримують. Може б, ви були такі

ласкаві прийти завтра або якогось іншого дня?" А може, ми обговоримо справи по телефону? Або, як хочете, розкажіть мені стисло, про що йдеться, і я дам вам докладну письмову відповідь. А все-таки найкраще, якщо ви прийдете іншим разом.

Ці пропозиції К. так приголомшили відвідувачів, які, виходить, просиділи абсолютно марно, що вони тільки мовчки перезирнулись.

– Отже, ви згодні зі мною? – запитав К., повертаючись до служника, що цього разу приніс уже капелюха. Крізь відчинені двері кабінету К. можна було побачити, що сніг надворі уже густий і лапатий. К. підняв комір пальта й защіпнувся до самої шиї.

Саме тієї миті з сусідньої кімнати вийшов заступник директора, сміючись, подививсь, як К. у пальті розмовляє з клієнтами, й запитав:

– Пане прокуристе, ви вже йдете?

– Так, – відповів, випростуючись, К., – мені треба вийти у справах.

Але заступник уже обернувся до клієнтів.

– А ці добродії? – запитав він. – Здається, вони довгенько вас чекали.

– Я вже домовився з ними, – кинув К. Але клієнтів тепер годі було стримати, вони обступили К. і доводили, що не чекали б годину, а то й довше, якби їхні справи були неважливі, їх неодмінно треба докладно обговорити саме сьогодні, і то віч-на-віч. Заступник директора послухав їх якусь мить, потім глянув на К., що крутив у руках капелюха і подекуди струшував з нього порох, і проказав:

– Панове, тут є дуже простий вихід. Якщо ваша ласка покластися на мене, я з радою душею проведу з вами переговори замість пана прокуриста. Ваші справи безперечно треба розглянути якнайшвидше. Ми

такі ж ділові люди, як і ви, і як слід уміємо цінувати час ділової людини. Ну що, заходите? – І заступник відчинив двері до передпокою свого кабінету.

Як тямить отой заступник прибрати до своїх рук усе, чого змушений зрікатись припертий нуждою К.! А може, від конче потрібного К. усе-таки не відмовляється? Поки він з непевними і, як був змушений визнати, досить мізерними надіями мчить до невідомого художника, його авторитет зазнає непоправної шкоди. Либонь, було б краще скинути пальто і прихилити на свій бік принаймні тих двох добродіїв, які отут поряд мають знову чекати. К., може, б і спробував, якби не побачив у своєму кабінеті заступника директора, що шукав чогось на етажерці, немов вона була його власністю. Коли роздратований К. підступив до дверей, заступник гукнув йому:

– А, ви ще тут! – і повернувся до нього обличчям, численні суворі зморшки на ньому свідчили, здається, не про вік, а про силу, потім одразу знову взявся шукати. – Я шукаю копію угоди, – пояснив він, – що, як сказав представник фірми, має бути у вас. Може, допоможете мені? – К. ступив один крок, але заступник зупинив його: – Дякую, вже знайшов, – і повернувся до своєї кімнати з великою пакою документів, яка, звісно, містила не тільки копію угоди, а й багато інших паперів.

"Тепер мені не дорівнятися до нього, – сказав собі К., – та коли нарешті закінчаться мої особисті труднощі, він, напевне, першим відчує ту переміну, це йому так не минеться". Трохи заспокоївшись цією думкою, К. доручив служникові, який уже давно відчинив йому двері до коридору, повідомити при нагоді директора, що він вийшов у справах; потім, щасливий, що якийсь час можна цілковито присвятити процесові, К. вийшов з банку.

Він одразу подався до художника, що жив у передмісті геть на іншому краї від того передмістя, де містилась канцелярія суду. Це був іще злиденніший район з похмурими будинками, вітер поволі розмітав по вулицях сміття разом з танучим снігом. У будинку, де жив художник,

була відчинена лиш одна половинка височезних воріт, у другій половині внизу в стіні була пробита дірка, і коли К. підходив, звідти текла якась огидна жовта смердюча рідина, змусивши кількох пацюків тікати до найближчої канави. На землі перед сходами лежала долічерева мала дитина і плакала, проте її навряд чи хто чув через бахкання, яке лунало з невеличкої бляшаної майстерні на тому боці вулиці й заглушало всі звуки. Двері майстерні були настіж, троє робітників стояли півколом біля якогось виробу й гепали по ньому молотками. На стіні висів великий аркуш білої бляхи й відкидав бліде сяєво, що сіялось поміж робітників, висвітлюючи їм обличчя та робочі фартухи. К. лише мигцем поглянув на те все, бо прагнув упоратись якомога швидше, притьмом розпитати художника й одразу повернутися до банку. Якщо тут йому бодай трохи пощастить, він матиме змогу ще плідно попрацювати сьогодні в банку. На четвертому поверсі К. був змушений стишити ходу, він засапався, сходи, так само як і поверхи, були надміру високі, а художник, певне, мешкає десь там нагорі в мансарді. Пригнічувало й несвіже повітря, сходових майданчиків не було, вузькі сходи з обох боків обступали стіни, що тільки де-не-де мали аж угорі тьмяні віконечка. Саме тоді, як К. на хвилину зупинився, з однієї квартири вибігли двійко дівчат і, сміючись, побралися сходами вгору. К. поволі ступав за ними, наздогнав одну дівчину, що спіткнулася й відстала від товаришки, і запитав її, поки вони піднімалися сходами поряд:

– Тут живе художник Тіторелли?

Дівчинка, що, певне, не мала й тринадцяти років і була трохи горбата, пхнула К. ліктем у бік і подивилась на нього. Ні її юний вік, ні фізичний ґандж не заважали добачити, що вона вже розбещена. Дівчинка вже не сміялась, а тільки дивилася збоку на К. гострим, вимогливим поглядом. К. удав, ніби не помітив її поведінки, і знову запитав:

– Ти знаєш художника Тіторелли?

Дівчинка кивнула головою і теж запитала:

– Чого вам від нього треба?

К. вирішив скористатися нагодою і швиденько розпитати ще трохи про Тіторреллі.

– Я хочу, щоб він намалював мене, – сказав він.

– Намалював? – здивувалась дівчинка, надміру широко роззявивши рота, і легенько вдарила К. рукою, неначе він бовкнув щось украй несподіване або недоречне, потім підняла обома руками свою й так надто куцу сукню і чимдуж стала наздоганяти другу дівчину, чиї крики невиразним відлунням озивалися десь згори. Та за наступним поворотом сходів К. знову натрапив на дівчат. Горбата, певне, розповіла подрузі про намір К., і тепер дівчата чекали його. Вони стояли обабіч сходів, притиснувшись до стін, щоб К. спокійно міг пройти поміж ними, і гладили руками свої фартушки. І на обличчях, і в позах дівчат проступала суміш дитинності та зіпсутості. Тепер дівчата, хихикаючи, вже ступали за К., причому провід перебрала на себе горбата дівчинка. Саме завдяки їй К. одразу пішов куди треба. Він хотів і далі ступати сходами вгору, але дівчинка показала: щоб дістатись до Тіторреллі, треба вийти на бічне відгалуження сходів. Сходи, що вели до його помешкання, були вкрай вузькі, довгі й без поворотів, тож їх можна було бачити геть усі, і вгорі безпосередньо впирались у двері Тіторреллі. Ті двері на відміну від сходів були більш-менш добре освітлені завдяки навскіс прорізаному вікну над ними, на нефарбованих дошках видніло написане червоною фарбою й широкими мазками прізвище Тіторреллі. К. зі своїм почтом не піднявся й до половини сходів, як двері вгорі прочинилися і в шпарині, вочевидь зачувши тупіт багатьох ніг, показався чоловік, одягнений, здається, лиш у нічну сорочку.

– Ого! – гукнув він, побачивши такий натовп, і зник. Горбата дівчина з утіхи аж заплескала, а друга квапливо задріботіла позаду К., спонукаючи його піти швидше.

Вони ще й не піднялися нагору, як художник відчинив двері навстіж і, низько вклонившись, запросив К. до своєї господи. Дівчат, проте, він відтручував, не хотів їх пускати, хоч скільки вони просили і хоч як намагалися зайти: як нема дозволу, то всупереч його волі. Тільки горбатій пощастило проскочити під його простертою рукою, але художник погнався за нею, схопив її за одяг, обкрутив навколо себе й посадив за дверима біля другої дівчини, що, коли художник покинув варту, все ж не наважилась переступити поріг. К. не знав, що й думати, те все неначе скидалося на товариські забави. Дівчата, одна спереду, друга ззаду, стояли під дверима, повитягали шиї і обзивали художника всілякими жартівливими словами, значення яких К. не розумів, зрештою засміявся й художник, коли горбата майже скочила йому на руки. Потім художник зачинив двері, ще раз уклонився К. і простяг руку, представившись:

– Художник Тіторелли.

– А їх, здається, тут дуже люблять, – усміхнувся К., показуючи рукою на двері, за якими шепотілися дівчата.

– А, пустунки! – відказав художник, марно намагаючись защіпнути нічну сорочку на шиї. Стояв він босоніж і, крім сорочки, мав на тілі лише бахматі жовтаві полотняні штани, підв'язані паском, його довгий вільний кінець метлявся на всі боки. – Ці пустунки – справжня напасть для мене, – провадив він далі і тим часом дав спокій сорочці, що останнього ґудзика й не мала, потім присунув стільця і змусив К. сісти. – Я колись був намалював одну дівчинку, – сьогодні її тут нема, – і відтоді вони всі чіпляються до мене. Коли я тут, вони заходять тільки тоді, як я дозволю, та коли я кудись піду, котрась неодмінно зайде всередину. Вони доробили собі ключа до моїх дверей і тепер передають його одна одній. Вам навіть важко уявити, які вони набридущі. Я, скажімо, приходжу додому з дамою, яку мені треба малювати, відкриваю двері своїм ключем і бачу, як горбата отам біля столика пензлем підмальовує собі губи, а її менша сестра, за якою вона мала б наглядати, гасає по всій кімнаті й занечищує кожен закуток. Або я приходжу, як, скажімо, вчора мені

трапилось, пізно додому, – вибачте, будь ласка, за мій вигляд і нелад у кімнаті, – і хочу лягти в ліжко, аж тут мене щось щипає за ногу, я зазираю під ліжко й витягаю звідти якесь дівчисько. Чого вони так липнуть до мене, я не знаю, але ви вже, певне, помітили, що я їх до себе не принаджую. Звичайно, вони ще й заважають мені працювати. Якби цю майстерню мені не надавали безкоштовно, я б уже давно звідси вибрався.

Саме цієї миті за дверима пролунав ніжний стривожений голосок:

– Тіторелли, нам уже можна заходити?

– Ні, – відповів художник.

– І навіть мені самій не можна?

– Не можна, – буркнув художник, підійшов до дверей і замкнув їх.

К. тим часом оглянув кімнату, йому самому ніколи б не спало на гадку, що цю злиденну тісну комірчину можна назвати майстернею. І вздовж, і впоперек можна було ступити тільки по два широкі кроки. Геть усе – підлога, стіни і стеля – було дерев'яне, поміж дошками видніли маленькі шпарини. Навпроти К. під стіною стояло ліжко, завалене різнобарвною білизною. Серед кімнати на мольберті стояла прикрита сорочкою картина, рукави звисали аж до підлоги. Через туман у вікні позаду К. годі було щось побачити, крім укритого снігом даху сусіднього будинку.

Обертання ключа в замку нагадало К., що він збирався довго не засиджуватись. Він витяг з кишені рекомендаційного листа, простяг художникові й сказав:

– Я почув про вас від добродія, що написав цього листа, він ваш знайомий, і звертаюсь до вас за його порадою.

Художник мигцем переглянув лист і пожбурив його на ліжко. Якби фабрикант не розповідав із такою певністю про Тіторелли як про свого знайомого, злидаря, що живе його милостинею, то тепер і справді можна було б повірити, ніби Тіторелли не знає фабриканта або ж знає не так, щоб міг його пригадати. До того ж художник запитав:

– Ви хочете купити картину чи щоб я намалював вас?

К. вражено глянув на художника. Про що, власне, йдеться в тому листі? Адже річ очевидна, фабрикант мав писати тільки про те, що К. хоче розпитати про свій процес. Тож як він поквапно і бездумно пригнався аж сюди! Але ж художникові треба щось відповісти, і К. мовив, подививши́сь на мольберт:

– А ви працюєте тепер над картиною?

– Так, – відповів художник і жбурнув на ліжко вслід за листом сорочку, що висіла на мольберті. – Це портрет. Дуже добра робота, але ще не закінчена. – Нагода видалась К. сприятлива, йому офіційно запропоновано говорити про правосуддя, тепер уже можна, бо ж портрет вочевидь зображував якогось суддю. А втім, цей портрет був напрочуд схожий на картину в робочому кабінеті адвоката. Тут, щоправда, був зображений інший суддя, гладкий чоловік із чорною кущавою бородою, що відстовбурчувалась від щік, крім того, то було олійне полотно, а це – пастельний малюнок із блідими й невиразними барвами. Але все інше було схоже, бо й тут суддя, твердо зіпершись руками на бильця, мав от-от грізно підвестись зі свого трону. "Це суддя", – мало не бовкнув К. одразу, проте поки що стримався й підступив ближче до картини, немов прагнучи придивитись до подробиць. Він ніяк не міг роздивитись велику постать, що стояла за спинкою трону, й запитав про неї художника.

– Її треба ще трохи доопрацювати, – відповів митець, узяв зі столика пастельний олівець і густіше попідводив обриси постаті, хоч для К. вона й далі була невизначена.

– Це богиня правосуддя, – зрештою проказав художник.

– Тепер я вже бачу, – мовив К. – Ось де пов'язка на очах, а ось терези. Але чи нема в неї на п'ятах крилець і чи не біжить вона?

– Так, – кивнув майстер, – мені замовили таку картину, це, власне, богиня правосуддя і богиня перемоги в одній постаті.

– Оце так покруч! – засміявся К. – Правосуддя мусить зупинитись, бо інакше хитатимуться терези й не буде змоги визначити справедливий вирок.

– Я скорився бажанню свого замовника, – пояснив художник.

– Атож, звісно, – проказав К., що своїм зауваженням аж ніяк не хотів образити художника. – Ви так зобразили ту постать, наче вона сидить на троні.

– Ні, – відповів художник, – я не бачив ні постаті, ні трону, це все з уяви, проте мені вказали, як я повинен малювати.

– Як? – перепитав К., удаючи, наче не розуміє художника. – Хіба це не суддя в суддівському кріслі?

– Так, – відповів художник, – але це суддя невисокого ранґу і він ніколи не сидів на такому троні.

– І вам звеліли намалювати в таких святешних шатах? Він тут немов голова суду.

– Атож, ті пани марнославні, – погодився художник. – А втім, вони мають дозвіл згори, щоб їх зображали в такій подобі. Існують докладні приписи, як можна малювати того або того судовика. Проте, на жаль, саме за цим малюнком не можна точно визначити вбрання і посаду, бо пастельні фарби непридатні для такого зображення.

– Авжеж, – погодився К., – просто дивно, що цей портрет намальовано пастеллю.

– Цього забажав сам суддя, – пояснював далі художник, – малюнок призначений для дами.

Вигляд картини, здається, сповнив його бажанням працювати, він закасав рукав, узяв олівець, і К. побачив, як під тремтячим кінчиком олівця біля голови судді утворилася червоняста тінь, пускаючи на всі боки промені поза межі картини. Мало-помалу та тінь охопила всю голову, наче якась оздоба або висока відзнака. Навколо постаті Правосуддя барви були ледь-ледь світліші, і на тому ясному тлі постать тепер дуже вбирала очі, скидаючись, щоправда, вже не на богиню правосуддя і не на богиню перемоги, а на досконалу подобу богині полювання. Робота художника захопила К. дужче, ніж йому хотілося, зрештою він став собі дорікати, що вже сидить тут так довго і, по суті, ще нічого не зробив для своєї власної справи.

– Яке прізвище цього судді? – запитав він зненацька.

– Цього я сказати не можу, – відповів художник, що схилився до самої картини й вочевидь забув про свого гостя, дарма що спершу так ґречно запрошував його. К. уважав це за вибрик і сердився, що він змушений марнувати час.

– А ви, певне, тішитесь довірою правосуддя? – запитав він.

Художник одразу поклав олівці, випростався, потер руки і, осміхаючись, подивився на К.

– Аж тепер тільки добулися до правди, – сказав він. – Ви хотіли дізнатися щось про правосуддя, як і сказано у вашому рекомендаційному листі, і одразу стали розпитувати про картину, бажаючи здобути мою прихильність. Але за це я не лихий на вас, ви могли не знати, що я на таке не ловлюсь. Прошу вас, годі! – гостро докинув він, коли К. намагався щось заперечити, а потім провадив далі: – Зрештою, оте ваше зауваження абсолютно слушне: я тішуся довірою правосуддя. – Він замовк на хвилину, немов даючи К. час усвідомити цей факт. Знову стало чути, як за дверима вовтузяться дівчата. Вони, мабуть, тиснулись навколо замкової шпарини, можливо, могли зазирнути до кімнати й крізь шпарини в дверях. К. полишив спроби вибачитись перед художником, бо не хотів відвертати його уваги, водночас йому не хотілося, щоб художник надто високо задер носа і через те зробився для нього недосяжний, тож він запитав його:

– У вас є офіційно визнана посада?

– Нема, – коротко відповів художник, немов йому заціпило від цього запитання. К., проте, не хотів, щоб той замовк, і говорив далі:

– Що ж, досить часто офіційно не визнане становище набагато впливовіше за будь-яку посаду.

– Саме така ситуація зі мною, – кивнув, наморщивши лоба, художник. – Вчора я розмовляв про вас із фабрикантом, і він запитав, чи я не можу допомогти вам, я ж відповів, нехай той чоловік зайде до мене, і тепер я втішений, що ви так скоро з'явилися. Ви, здається, дуже перейнялися процесом, але це мене, звичайно, не дивує. Може, ви спершу роздягнетесь?

Хоча К. намірявся забігти лише на хвилинку, він зрадів, почувши таку пропозицію. Повітря в кімнаті мало-помалу ставало задушливим, і К. уже не раз дивувався, чим можна пояснити ту задуху, бо маленька залізна грубка в кутку була, безперечно, не розпалена. Поки він скидав пальто і навіть розстібав піджак, художник немов вибачився перед ним:

– Мені потрібне тепло. Адже тут у мене дуже затишно, правда? Просто ця кімната надзвичайно вигідно розміщена.

К. нічого не відказав, але йому дошкуляло, власне, не тепло, а скорше затхле повітря, що мало не забивало дух; кімнату давно не провітрювали. Ці прикрощі допікали йому ще дужче через те, що художник припросив його сісти на ліжко, тоді як сам сів на єдиний у кімнаті стілець перед мольбертом. Крім того, художник, здається, не розумів, чому К. примостився на самому краєчку ліжка, він наполягав, щоб К. сів зручніше, а коли той завагався, сам підійшов до нього і затяг на середину ліжка між подушок. Потім знову сів на стілець і поставив нарешті перше посутнє запитання, яке змусило К. забути геть про все:

– Ви невинні?

– Так, – мовив К. і одразу зрадів від такої відповіді, надто тому, що відповідав приватній особі, тобто його слова не матимуть жодних наслідків. Ще ніхто не запитував його так відверто. Аби натішитись цією радістю, він докинув: – Я абсолютно невинний.

– Гаразд, – відказав художник, понуривши голову і немов замислившись. Зненацька він знову підвів голову:

– Якщо ви невинні, ваша справа дуже проста.

В очах К. промайнула тривога, оця людина, що нібито тішиться довірою правосуддя, базікає, як немовля.

– Моя невинність аж ніяк не спрощує справи, – заперечив К. і немов силувано всміхнувся, спроквола похитавши головою. – Це випливає з тих численних нюансів, у яких заплуталось саме правосуддя. Під кінець воно таки з'ясовує, що скоєно тяжкий злочин, і то там, де його ніхто й не сподівався.

– Атож, звичайно, – притакував художник, немов К. тільки даремно перешкоджав його думкам. – Так, отже, ви невинні?

– Авжеж!

– Оце якраз – якнайбільше лихо, – зітхнув художник. Протилежні аргументи не впливали на нього, одначе важко було збагнути, чи та його рішучість спирається на переконаність чи просто на байдужість. К. прагнув одразу все з'ясувати, тож він запитав:

– Ви, звісно, знаєте правосуддя краще за мене, я знаю його набагато гірше, – я тільки чув про нього дещо від зовсім різних людей. Але всі в один голос кажуть, що бездумних звинувачень не висувають і що правосуддя, звинувативши кого-небудь, твердо переконане, що звинувачений скоїв злочин, і похитнути ту переконаність можна лише коштом величезних зусиль.

– Величезних? – скинув угору руку художник. – Та її ніколи не можна похитнути. Якби я отут на полотні намалював підряд усіх суддів і ви провадили свій захист перед тією картиною, то б мали більше успіху, ніж перед справжнім правосуддям.

"Атож", – подумки мовив К., геть забувши, що намірявся лише розпитати художника.

За дверима знов озвалася дівчинка:

– Тіторелли, коли він уже забереться?

– Помовч! – загорлав художник до дверей. – Хіба ти не бачиш, що я тут розмовляю?

Проте дівчина не вгамувалась і запитала знову:

– Ти малюватимеш його? – А оскільки художник мовчав, додала: – Будь ласка, не малюй такого бридкого чоловіка.

Ці слова супроводило невиразне схвальне мурмотіння. Художник метнувся до дверей, прочинив їх – там видніли благально складені, протягнені вперед руки – і нагримав на дівчат:

– Якщо ви не вгамуєтесь, я вас усіх поскидаю зі сходів. Сядьте отут на сходинки й мовчіть. – Дівчата, певне, послухались не зразу, тож художник мусив наказати: – Ану сядьте мерщій! – Лише тоді запанувала тиша.

– Перепрошую, – кинув художник, повертаючись до К. А К. тим часом навряд чи й обертався до дверей, цілковито поклавшись на художника: нехай той, як хоче, захищає його яким завгодно способом. Він, напевне, й не ворухнувся, коли художник схилився до нього й прошепотів на вухо, щоб за дверима їх ніхто не міг почути:

– Навіть ці дівчата належать до правосуддя.

– Як? – здивувався К., мотнувши вбік головою і подивившись на художника. Той, проте, знову сів на стільця і напівжартома, напівпояснюючи проказав: – Тут усе належить до правосуддя.

– А я й не помітив цього, – сказав К., кинуте мимохідь узагальнення, яке начебто натякало на дівчат, ще дужче стривожило його. А проте К. із хвилину дивився на двері, за якими дівчата тепер мовчки сиділи на сходинках. Тільки одна з них застромила соломину в шпарину між дошками й поволі водила нею вниз і вгору.

– Ви, здається, ще не маєте жодного уявлення про правосуддя, – сказав художник, широко розставляючи ноги й ляскаючи пальцями ніг по підлозі. – Ваша невинність вам нічим не зарадить, тільки я зможу вас витягти.

– Як ви це хочете зробити? – запитав К. – Адже недавно ви самі казали, що правосуддя ніколи не дослухається до будь-яких доказів.

– Не дослухається до тих доказів, які подають на розгляд правосуддя, – пояснив художник і підняв вказівного пальця, немов показуючи, що К. не помітив дуже тонкої різниці. – Геть інша ситуація, коли вдаватись до певних заходів за фасадом прилюдного правосуддя – в кімнатах для нарад, у кулуарах або, скажімо, тут, у майстерні.

Те, що сказав тепер художник, уже й нітрохи не здавалось неймовірним, навпаки, ці слова дуже добре узгоджувалися з тим, що доводилось чути К. від інших людей. Що ж, отже, є надії. Якщо завдяки особистим зв'язкам на суддів справді так легко вплинути, як розказував адвокат, тоді художникові зв'язки з тими чванькуватими суддями вкрай важливі, їх аж ніяк не можна недооцінювати. В такому разі й художника можна сміливо приєднувати до гурту помагачів, що їх поступово збирав навколо себе К. Колись у банку дуже хвалили його організаційний хист, тепер тут, де він може покластися тільки на себе, йому трапилась добра нагода остаточно випробувати себе. Художник постеріг, як вплинуло його пояснення на К., і сказав з певним острахом:

– А ви не звернули уваги, що я розмовляю з вами майже як юрист? Це наслідок мого неперервного спілкування з людьми, причетними до правосуддя. Я, звичайно, чимало від того виграв, але мистецьке натхнення великою мірою втратив.

– Як ви вперше стали спілкуватися з суддями? – поцікавився К., прагнучи спершу здобути довіру художника, а вже потім безпосередньо залучати його на свою службу.

– Дуже просто, – відповів художник, – зв'язок із ними я успадкував. Ще мій батько був художником правосуддя. Це таке становище, що його завжди передають у спадок. Адже не можна брати на роботу нових людей. Крім того, щодо змалювання судовиків різних ранґів існує стільки розмаїтих, численних, а передусім потаємних правил, що їх узагалі ніхто не знає поза межами певного вузького кола родин. Скажімо, он там у шухляді я бережу нотатки свого батька й нікому їх не показую. Тільки той, хто їх знає, має право малювати суддів. А проте, навіть якби я втратив їх, зостається ще так багато правил, які тільки я держу у своїй голові, що ніхто не зможе сперечатися зі мною за моє місце. Кожного суддю треба намалювати так, як намальовано визначних суддів давнини, а на таке спроможний тільки я.

– Тут можна й позаздрити, – мовив К., згадавши своє становище в банку. – Невже ваше становище таке непохитне?

– Атож, непохитне, – підтвердив художник і гордо розправив плечі. – Через те я вряди-годи й наважуюсь допомогти якомусь бідоласі, що має процес.

– А як ви це робите? – запитав К., неначе художник не назвав його щойно бідолахою. Проте художник не дав збити себе на манівці і тільки відповів:

– Наприклад, у вашому випадку, оскільки ви цілковито невинні, я б удався до наступних дій. – Згадка про власну невинність уже пригнічувала К. Інколи йому здавалося, ніби таким своїм твердженням художник показує, що успішне закінчення процесу – передумова його допомоги, отже, сама ця допомога певною мірою знецінювалась. Але К. притлумив ці сумніви і більше не перебивав художника. Відмовлятися від його допомоги він теж не хотів, тут він усе вже вирішив, крім того, ця допомога видавалася йому загалом не такою сумнівною, як адвокатова, К. віддавав їй перевагу ще й тому, що її запропонували простосердо і щиро.

Художник присунув свого стільця до ліжка і приглушеним голосом став розповідати далі:

– Я забув вас одразу запитати, якого саме звільнення ви хочете. Є всього три можливості, тобто справжнє виправдання, начебто виправдання і затягування справи. Справжнє виправдання, – звісно, найкращий варіант, проте на такий спосіб розв'язку я не маю найменшого впливу. Як на мене, взагалі нема жодної людини, яка б могла вплинути на справжнє виправдання. Тут, напевне, все вирішує невинність звинуваченого. Оскільки ви невинні, ви б і справді могли покластися лише на свою невинність. Тоді вам не потрібна ні моя, ні будь-чия інша допомога.

Такий послідовний виклад попервах приголомшив К., але потім він так само тихо, як і художник, проказав:

– Мені здається, ви самі собі суперечите.

– Де саме? – терпляче запитав художник і, сміючись, відхилився назад. Цей сміх породив у К. здогад, що він знайшов суперечність аж ніяк не в словах художника, а в самому процесі судочинства. Попри це К. не відступав і провадив далі:

– Трохи раніше ви казали, що суд не дослухається до жодних доказів, згодом ви обмежили це твердження тільки прилюдним правосуддям, а тепер уже кажете, що невинний перед лицем правосуддя не потребує жодного захисту. В цьому й полягає суперечність. Крім того, ви раніше казали, що на суддів можна вплинути завдяки особистим зв'язкам, а тепер стверджуєте, що справжнього виправдання, як ви його назвали, ніколи не можна досягнути, вдавшись до особистих зв'язків. Тут уже друга суперечність.

– Ці суперечності дуже легко пояснити, – озвався художник. – Тут ідеться про дві різні речі, про те, що проголошує закон, і про те, в чому я

сам пересвідчився, їх ніколи не треба сплутувати. З одного боку, закон, – а втім, я його ніколи не читав, – звісно, проголошує, що невинного виправдовують, але, з другого – там не написано, що на суддю можна вплинути. А я от зі свого досвіду знаю, що діється якраз протилежне. Я ніколи не чув про справжнє виправдання, зате про вплив на суддів – скільки завгодно. Є, щоправда, ймовірність, що серед усіх відомих мені випадків не було жодного невинного. Але хіба можна такому повірити? Щоб серед такої сили звинувачених не було жодної невинної людини? Я, пам'ятаю, був ще хлопчиком, батько розповідав удома про процеси, до того ж і судді, що ходили до його майстерні, розповідали про правосуддя, і взагалі в нашому колі про щось інше й не розмовляють. Тільки-но я сам уже мав змогу ходити до суду, я ніколи нічого не пропускав, прослухав незліченні процеси на найважливіших стадіях розгляду і, скільки міг добачити, стежив за їхнім дальшим розвитком, але, мушу признатися, ще ніколи мені не траплялося стати свідком справжнього виправдання.

– Отже, жодного виправдання, – промовив К., наче звертаючись до себе і своїх сподівань. – Це потверджує мою думку про правосуддя. Отже, і з цього боку марно до чогось братися. Одним один кат може заступити все правосуддя.

– Не треба узагальнювати, – невдоволено буркнув художник, – я тільки розповідав вам про свій досвід.

– Цього досить, – похнюпився К., – але, може, ви чули про виправдання в давніші часи?

– Такі виправдання, – відповів художник, – безперечно колись були, але з'ясувати це тепер дуже важко. Остаточних вироків суду ніколи не оприлюднювали, вони недоступні навіть суддям, і через те про давню судову практику збереглися тільки легенди. Авжеж, у багатьох легендах таки згадано про справжнє виправдання, але самі подумайте, можна їм вірити чи ні. А проте не слід зовсім не брати їх до уваги, якась частка

правди в них, безперечно, є, до того ж вони дуже гарні, я сам намалював кілька картин на основі сюжетів тих легенд.

– Самі легенди моєї думки не змінять, – заперечив К., – бо хіба можна покликатись на легенди перед лицем правосуддя?

– Ні, не можна, – засміявся художник.

– Тоді нема сенсу розмовляти про них, – виснував К., прагнучи почути геть кожну думку художника, дарма що йому самому вона видається неправдивою або суперечить іншим твердженням. У нього нема тепер часу ані перевіряти правдивість усього, що каже художник, ані спростовувати почуте, він уже й так досяг найбільшого, спонукавши художника бодай трохи йому допомагати, хоча ця допомога й не буде вирішальною, і тому К. сказав: – Ну, а якщо облишити справжнє виправдання, то ви згадували тепер іще дві можливості.

– Начебто виправдання й затягування справи. Тільки про них у нас може йти мова, – відповів художник. – Але чи не хочете ви, перше ніж починати розмову, зняти піджак? Адже вам жарко.

– Авжеж, – погодився К., бо досі був зосереджений на словах художника і аж тепер, коли той згадав про тепло, відчув на чолі рясний піт. – Тут уже майже нестерпно. – Художник кивнув головою, мовляв, він дуже добре розуміє, як кепсько зараз К. – А хіба не можна відчинити вікно? – запитав К.

– Ні, тут є лиш одна міцно вставлена шибка, відчинити її не можна.

Тільки тепер К. збагнув: він увесь час сподівався, що художник зненацька підійде до вікна й розчахне його. Він навіть уже готувався вдихати туман на всі легені. Від усвідомлення, що він цілковито відгороджений від повітря, йому запаморочилась голова. К. легенько вдарив рукою по перині і спроквола сказав:

– Але ж так незручно і нездорово.

– Таж ні, – заперечив художник, боронячи своє вікно, – через те, що його ніколи не можна відчинити, тут, дарма що там звичайна одинарна шибка, краще зберігається тепло, ніж якби вікно було подвійне. Якщо ж я хочу провітрити кімнату, – а в цьому й потреби великої нема, бо повітря всюди заходить у шпарини між дошками, я можу відчинити двері або навіть обоє дверей.

К., трохи заспокоєний цим поясненням, став роздивлятись, де ж другі двері. Художник помітив його пошуки й сказав:

– Вони позаду вас, я мусив приставити до них ліжко. – Лише тепер К. побачив у стіні вузенькі двері. – Усе тут трохи замале, як для майстерні, – провадив далі художник, немов прагнучи відвернути докір К. – Я був змушений пристосуватись до того, що є. Ліжко перед дверима – це, звичайно, дуже погане місце. Скажімо, суддя, якого я тепер малюю, завжди ходить дверима біля ліжка, і я навіть дав йому ключа від них, щоб він, коли мене нема вдома, міг зачекати в майстерні. Він звичайно приходить рано-вранці, коли я ще сплю. Якщо поряд відчиняться двері, я, звісно, прокидаюсь навіть тоді, коли сплю, як мертвий. Ви б утратили всяку повагу до суддів, почувши ті прокльони, якими я зустрічаю його, коли він удосвіта стає на моє ліжко. А втім, я міг би забрати в нього ключ, але він розсердиться. Бо ж тут без великих зусиль можна повисаджувати всі двері.

Під час цієї промови К. міркував, чи треба йому знімати піджак, зрештою він подумав, що, не знявши, він тут не всидить, тож скинув піджак і поклав його собі на коліна, щоб одягнути знову, коли скінчиться розмова. Тільки-но він роздягнувсь, як одна з дівчат закричала: "Він уже скинув піджака!" – і стало чути, як обидві дівчинки прилипли до шпарин, аби навіч побачити видовище.

– Дівчатка гадають, – взявся пояснювати художник, – що я вас малюватиму і через те ви роздягаєтесь.

– Угу, – мовив К., трохи розвеселившись, бо почувався не набагато краще, ніж доти, дарма що сидів тепер у самій сорочці. Майже незадоволено він запитав: – А як, ви кажете, називаються ще дві можливості? – К. уже забув ті терміни.

– Начебто виправдання й затягування справи, – відповів художник. – Тільки від вас залежить, що ви оберете. Завдяки моїй допомозі можна скористатись або тим, або тим способом, хоч тут, звичайно, є свої труднощі, різниця полягає лиш у тому, що начебто виправдання вимагає великих, але недовгих зусиль, а затягування справи – набагато менших, зате тривалих. Спершу я розповім про начебто виправдання. Якщо ви оберете його, я напишу на аркуші паперу підтвердження вашої невинності. Текст такого підтвердження цілком незбагненний, він дістався мені ще від батька. З цим підтвердженням я оббігаю всіх знайомих мені суддів. А почну, певне, з того, що сьогодні ввечері подам це підтвердження судді, якого тепер малюю, він має прийти на засідання. Я покажу йому підтвердження, поясню, що ви невинні, й поручуся за вашу невинність. Це буде не якась формальна порука, а справжня порука з тягарем відповідальності. – У погляді художника проступав докір, що К. хоче накинути йому цей тягар.

– Ви дуже люб'язні, – мовив К. – А суддя не може повірити вам і виправдати мене все ж по-справжньому?

– Таж я вже казав вам, – відповів художник. – Зрештою, взагалі нема певності, що мені хтось повірить, чимало суддів, скажімо, вимагатимуть, щоб я сам привів вас до них. Тоді ви повинні коли-небудь піти зі мною. А втім, у таких випадках справа наполовину вже виграна, надто тому, що перед тим я дам вам докладні настанови, як поводитись у того або того судді. Набагато гірша ситуація з суддями, що – іноді трапляється й таке – одразу проганяють мене. Якщо після численних спроб, коли я докладатиму всіх зусиль, мені нічого не вдасться, від таких суддів ми

будемо змушені відмовитись. Але тут нема чого хвилюватися, бо окремий суддя нічого не вирішує. Коли я на своєму підтвердженні зберу достатню кількість суддівських підписів, я піду з ним до того судді, що саме провадить ваш процес. Може статися, що й він підпише підтвердження, тоді все посуватиметься набагато швидше, ніж за інших обставин. Загалом тоді вже майже не буде перешкод, для звинуваченого – то пора найкращих сподівань. Хоч як дивно, а правда: люди на цьому етапі почуваються набагато впевненіше, ніж після виправдання. Великих зусиль тоді вже й не треба докладати. Суддя, маючи на руках підтвердження, завірене підписами багатьох суддів, може безтурботно оголошувати виправдальний вирок, і він, безперечно, але, звичайно, після виконання різних формальностей, таки виправдає звинуваченого, щоб догодити мені та решті своїх знайомих. Тоді правосуддя відпускає вас і ви вільні.

– Тоді я буду вільний, – протягнув, наче вагаючись, К.

– Так, – докинув художник, – але тільки начебто вільний чи, як висловитись точніше, тимчасово вільний. Адже судді найнижчого ранґу, до яких належать мої знайомі, не мають права виправдовувати остаточно, це право належить тільки вищому правосуддю, недоступному ні для вас, ні для мене, ні для будь-кого іншого. Що воно там діється, ми нічого не знаємо і, до речі, й не хочемо знати. Отже, того великого права – знімати звинувачення – наші судді не мають, зате мають право звільняти від звинувачення. Тобто якщо вас отак виправдають, вам на якусь мить полегшать тягар звинувачення, але воно й далі нависатиме над вами і може, тільки-но згори надійде наказ, миттю знову набути чинності. Оскільки в мене дуже тісні зв'язки з правосуддям, я ще можу точно сказати вам, як сформульовано різницю між справжнім виправданням і начебто виправданням у настановах для судових канцелярій. При справжньому виправданні всі документи, пов'язані з процесом, викидають, цілковито зникають з обігу не тільки звинувачення, а й матеріали процесу і навіть виправдальний присуд – усе те знищують. Зовсім інша річ при начебто виправданні. З актом звинувачення і документами, що підверджують невинність, містять

виправдальний вирок та його обґрунтування, не відбувається жодних дальших змін. Проте з обігу вони не виходять і, оскільки судові канцелярії вимагають неперервного руху паперів, потрапляють на вищі щаблі правосуддя, потім повертаються на нижчі, тож мандрують отак вгору-вниз з більшою чи меншою швидкістю, з довшими чи коротшими затримками. Каналів, якими рухаються документи, безкінечна кількість. Коли дивитися зовні, іноді може видатись, що все вже давно забуто, обвинувальний акт утрачено і виправдання остаточне. Але втаємничені ніколи такому не повірять. Правосуддя не втрачає жодного документа, судді не забувають. Одного дня, коли вже ніхто й не сподівався, який-небудь суддя пильніше придивиться до паперів, побачить, що в цьому випадку звинувачення ще чинне, і віддасть наказ про негайний арешт. Я припустив отут, що між начебто виправданням і новим арештом промине довгий час, така можливість існує й справді, і я навіть сам знаю про такі випадки, але існує не менша ймовірність, що виправданий правосуддям повернеться додому, а там на нього вже чекають уповноважені, щоб знову заарештувати. Тоді, звичайно, життю на волі настає кінець.

– І процес починається спочатку? – майже не ймучи віри, запитав К.

– В усякому разі, – пояснював художник, – навіть якщо процес почнеться спочатку, знов-таки, як і раніше, є можливість добитись начебто виправдання. Треба буде знову докласти всіх зусиль і долати зневіру. – Останні слова художник сказав, напевне, під враженням, яке справив на нього К., ураз обм'якнувши і похнюпившись.

– Але, – запитав К., наче прагнучи спонукати художника до дальших одкровень, – удруге здобути виправдання не важче, ніж першого разу?

– Про це, – відповів художник, – нічого певного сказати не можна. Невже ви гадаєте, що на суддю, який удруге заарештував вас, можна вплинути і його вирок буде сприятливий для вас? Такого не буває. Суддя, ще виправдовуючи вас, уже передбачив цей арешт. Але ця обставина навряд чи відіграє велику роль. Зате цілком може бути, що під впливом незліченної кількості інших причин настрій судді, а також його оцінка

вашого випадку з погляду права можуть змінитися, отож намагання добитись другого виправдання слід припасовувати до нових, змінених обставин, причому треба виявляти не меншу наполегливість, ніж при першому виправданні.

– Але й це друге виправдання теж не остаточне, – розчаровано покрутив головою К.

– Звичайно, ні, – погодився художник, – за другим виправданням іде третій арешт, за третім виправданням – четвертий арешт і так далі. Саме в цьому й полягає суть терміна "начебто виправдання". – К. мовчав. – Бачу, що начебто виправдання вочевидь видається вам не дуже вигідним, – повів далі художник, – то, можливо, вам більше підійде затягування справи. Чи треба вам пояснювати, що це означає? – К. кивнув головою, художник невимушено розсівся на стільці, краї нічної сорочки розійшлися, і він однією рукою потер собі бік десь під грудьми. – Затягування, – почав був художник і з хвилину подивився на К., немов шукаючи найточнішого пояснення, – затягування полягає в тому, що процес весь час утримують на найнижчих етапах розвитку. Для цього необхідно, щоб звинувачений і його помічник, надто, звичайно, помічник, перебували в неперервному особистому зв'язку з правосуддям. Повторюю, тут не треба докладати таких зусиль, як при досягненні начебто виправдання, але потрібна дуже велика пильність. Треба стежити за процесом день і ніч, треба регулярно ходити до судді, що розглядає справу, а крім того, ще й з усяких інших нагод провідувати його і, хай там що, виявляти своє дружнє ставлення до нього. Якщо звинувачений особисто не знайомий із суддею, треба впливати на нього через якогось знайомого суддю, та це аж ніяк не означає, що треба відмовлятися від нагоди безпосередньо поговорити зі своїм суддею. Ретельно дотримуючись цих приписів, можна з достатньою певністю припустити, що процес далі перших етапів не посунеться. Процес, правда, не припиняється, але звинуваченому так само далеко до вироку, як і тоді, коли б він був на волі. Порівнюючи з начебто виправданням перевага затягування справи полягає в тому, що майбутнє звинуваченого не таке непевне, він не матиме страху, що його зненацька заарештують,

і може не боятися, що саме тоді, коли решта обставин будуть якнайнесприятливіші, йому доведеться напружуватись і хвилюватись, як буває за ситуації, коли домагаються начебто виправдання. А втім, і затягування справи пов'язане з певними невигодами для звинуваченого, і їх аж ніяк не можна недооцінювати. Йдеться не про те, що звинувачений не має змоги тішитися свободою, – він, власне, не має волі й при начебто виправданні. Тут є інший прикрий аспект. Процес не може стояти на місці, якщо для того немає бодай яких-небудь причин. Отже, процес повинен засвідчувати власне існування певними зовнішніми виявами. Від часу до часу слід видавати різні накази, які має виконувати звинувачений, не припиняти розслідування тощо. Процес повинен ненастанно крутитись у тісному, штучно обмеженому колі. Звичайно, це пов'язане з певними прикрощами для звинуваченого, проте їм теж не слід надавати надмірної ваги. Усе те – суто показне, скажімо, допити провадять коротесенькі, а коли звинувачений не має часу або бажання ходити на них, він може вибачитись, із певними суддями можна наперед на дуже довгий період домовитись про судові накази, – йдеться, по суті, про те, щоб людина, оскільки її звинувачено, регулярно з'являлася до суду.

Ще слухаючи ці останні слова, К. переклав піджак на руку й підвівся. "Він уже встає!" – крикнув хтось одразу за дверима.

– Ви вже хочете йти? – запитав художник, теж підводячись. – Це, звичайно, задуха виганяє вас звідси. Що ж, мені дуже прикро, я б ще багато розповів вам. Я був змушений викладати все дуже стисло. Але, сподіваюсь, зрозуміло.

– Так, – кивнув К., під час розмови він увесь час силував себе слухати, і тепер йому заболіла голова. Попри це підтвердження, художник іще раз усе узагальнив, немов хотів додати К. на прощання ще одну тривогу:

– Спільне для обох методів те, що вони не дають негайно засудити звинуваченого.

– Але не дають і виправдати його по-справжньому, – тихо додав К., мов соромлячись визнавати цей факт.

– Ви збагнули найголовніше, – проказав швидко художник.

К. взявся рукою за пальто, проте не міг наважитись одягнути піджак. Найрадніше він склав би все докупи і отак вибіг би на свіже повітря. Навіть дівчатка не спонукали його вдягатись, хоч вони передчасно вже кричали одна одній, що він одягається. Художник, прагнучи дізнатись, який настрій у К., заговорив знову:

– Я бачу, ви ще не визначилися щодо моїх пропозицій. Я схвалюю вашу неквапність. Я б навіть не радив вам негайно щось вирішувати. Тут переваги і невигоди наймізерніші, треба все дуже точно зважити. А втім, і баритись довго не можна.

– Я незабаром прийду знову, – промовив К., що, раптом наважившись, одягнув піджак, накинув пальто на плечі й заквапився до дверей, дівчата за дверима зняли вереск. К. здалося, немов він крізь двері бачить, як вони галасують на сходах.

– Ви повинні дотримати слова, – кинув навздогін художник, не проводячи гостя, – інакше я прийду до банку і сам вас розпитаю.

– Та відчиніть двері! – гукнув К. і потягнув за ручку, бо дівчата, як зметикував, відчувши опір, К., з того боку тримали двері.

– Ви хочете, щоб вам ще й дівчата набридали? – запитав художник. – Краще скористайтесь оцим виходом, – і він показав на двері за ліжком. К. погодився з цією пропозицією і підскочив назад до ліжка. Але замість відчинити двері художник заповз під ліжко й запитав звідти:

– Хвилиночку! Може, подивитесь картину, я б її міг продати. – К. не хотів бути нечемним, художник справді перейнявся його долею й

пообіцяв допомагати далі, а сам він через забудькуватість геть забув запитати про винагороду за допомогу, тож тепер не міг відмовлятись і дозволив показати собі картину, дарма що аж трусився з нетерплячки, прагнучи покинути майстерню. Художник витяг з-під ліжка цілу купу неоправлених картин, укритих таким грубим шаром пороху, що коли художник спробував здути його з верхньої картини, порох довго крутився перед очима К., забиваючи йому віддих.

– Це краєвид, – пояснив художник і подав К. картину. Картина зображувала двоє хирних дерев, що стояли далеченько одне від одного серед темної трави. На задньому тлі барвисто заходило сонце.

– Гарна, – похвалив К., – я купую. – К., не подумавши, висловився так коротко і тому навіть зрадів, коли художник замість образитись дістав з підлоги другу картину.

– А ось пара до цієї картини, – сказав він. Художник, може, й справді намірявся намалювати диптих, але годі було помітити, щоб друга картина бодай чимсь відрізнялася від першої, тут теж були дерева, трава, а далі – захід сонця. Проте К. не зважав на такі дрібниці.

– Чудові краєвиди, – озвався він, – я купую обидва і накажу повісити їх у моєму кабінеті.

– Здається, вам сподобалась тема, – мовив художник і витягнув третю картину, – і добре, що в мене якраз є ще одне полотно, подібне до тих двох. – Картина була не те що подібна до своїх попередниць, а точнісінько така сама, як вони. Художник добре скористався нагодою поспродувати старі полотна.

– Я візьму ще й цю, – погодився К. – Скільки з мене за три картини?

– Про це ми поговоримо згодом, – сказав художник, – ви тепер спішите, зате ми з вами вже пов'язані. Зрештою, мене дуже тішить, що

картини сподобались, я віддам вам усі полотна, які лежать отут. Це все супокійні краєвиди, я дуже полюбляю малювати пейзажі. Декому ці картини не подобаються, мовляв, вони похмурі, зате інші, до них належите й ви, полюбляють саме такі.

Але К. не мав тепер настрою слухати професійні теревені жебрущого художника.

– Спакуйте мені всі картини! – гукнув він, уриваючи художника. – Завтра прийде мій служник і забере їх.

– У цьому нема потреби, – заперечив художник, – я сподіваюся знайти вам носія, що може одразу піти з вами. – І він, нарешті, перехилився через ліжко й відчинив двері. – Не бійтеся, ставайте прямо на ліжко, – казав художник, – так робить кожен, хто приходить сюди. – К. і без цих припросин не церемонився б із ліжком, він уже навіть поставив одну ногу серед перини, але, зазирнувши у відчинені двері, зняв її.

– Що там? – запитав він художника.

– Що вас так здивувало? – запитав той, і сам дивуючись. – Це канцелярія суду. Ви що, не знали, що тут канцелярія суду? Судові канцелярії містяться майже на кожному горищі, то чого б і тут їй не бути? Власне, навіть моя майстерня теж належить до канцелярії, мені просто дали її для роботи.

К. злякався не так через те, що й тут є судова канцелярія, як тому, що він так багато ще не знає про апарат правосуддя. Тож головне правило поведінки звинуваченого, виснував К., – завжди бути напоготові, щоб тебе не заскочили зненацька, не треба безтурботно дивитися праворуч, коли ліворуч коло тебе стоїть суддя, і в слушності цього правила він щоразу пересвідчувався навіч. Перед К. тягнувся довгий коридор, звідки повіяло повітря, що проти задухи в майстерні видавалося свіжим. Уздовж стін стояли лави, так само як і в почекальні канцелярії,

до якої навідувався К. Мабуть, існують докладні приписи, згідно з якими устатковують усі канцелярії. На перший погляд здавалося, ніби тут нема великого напливу клієнтів. Якийсь чоловік сидів напівлежачи, схилившись головою на руку, що спиралась ліктем на лаву, і начебто спав, ще один стояв у напівсутіні в кінці коридору. К. зрештою переступив через ліжко, за ним пішов художник з картинами. Їм назустріч одразу трапивсь якийсь судовий служник, – К. уже впізнавав тепер усіх судовців по золотому ґудзику, пришитому на цивільному вбранні нижче від звичайних ґудзиків, – і художник доручив йому супроводити К. з картинами. К. ішов заточуючись, увесь час притискаючи хусточку до рота. Вони вже підходили до виходу, як їм назустріч ринули дівчата, навіть К. не даючи жодного милосердя. Певне, вони побачили, що в майстерні відчинені другі двері, і оббігли кругом, аби заскочити їх з цього боку.

– Я далі не можу йти з вами! – засміявся художник, насилу відбиваючись від дівчат. – До побачення! Не думайте дуже довго!

К. навіть не озирнувся йому вслід. На вулиці він найняв перший екіпаж, який трапився їм по дорозі. К. прагнув спекатися служника, чий золотий ґудзик невпинно впадав йому у вічі, хоча навколишні, здається, його не помічали. Запопадливий служник намагався й собі сісти на козли, але К. зігнав його вниз. Коли К. повернувся до банку, було вже пополудні. Він залюбки лишив би картини в екіпажі, але боявся, що вони ще можуть стати в пригоді, коли до нього раптом навідається художник. К. звелів занести картини до свого кабінету і замкнув їх у найнижчій шухляді столу, щоб принаймні на кілька найближчих днів уберегти їх від метких очей директорового заступника.

Розділ 8

Купець Блок. Відмова від адвоката

Зрештою К. усе-таки наважився відмовитись від адвокатових послуг. Щоправда, сумнів, чи правильно він чинить, не щез, але переконаність у

доконечності відмови переважила. Цієї постанови К. дійшов того дня, коли мав піти до адвоката, і вона забрала чимало енергії, К. працював украй поволі і був змушений довго засидітись на роботі, коли він нарешті дійшов до адвокатових дверей, уже проминула десята година вечора. Ще не подзвонивши, К. став міркувати, чи не краще сповістити адвоката телефоном або листом, бо розмова віч-на-віч напевне буде прикрою. Проте врешті решт К. таки надумався заходити: адже письмову чи телефонну відмову сприймуть мовчки або скажуть лише кілька формальних фраз і К. ніколи, якщо не пощастить дізнатися щось від Лені, не знатиме, як адвокат сприйняв відмову і які наслідки матиме ця відмова для К. згідно з не такою вже й безвартісною думкою адвоката. Зате коли адвокат сидітиме навпроти і буде заскочений відмовою, К., навіть слова від нього не почувши, з його обличчя та поведінки без труднощів здогадається геть про все. Адже не можна відкинути й можливість, що з'явиться думка про доцільність і надалі полишати захист адвокатові, і тоді К. відкличе свою відмову.

Перший дзвоник в адвокатові двері був, як завжди, без відповіді. Лені могла б бути проворніша, подумав К. Але добре вже те, що ніхто чужий не стромляє свого носа, як здебільшого трапляється щоразу, коли чоловік у халаті або хто-небудь інший починають надокучати. Вдруге смикнувши за дзвоник, К. озирнувся на протилежні двері, але цього разу вони були зачинені. Нарешті у віконечку на адвокатових дверях показалося двоє очей, але то були очі не Лені. Потім хтось відімкнув двері, але якусь хвилину ще підпирав їх, гукнувши в глибину квартири: "Це він!" – і лише потім відчинив їх. К. уже напирав на двері, бо чув, як позаду в дверях іншої квартири квапливо обертається ключ. Коли двері перед ним відчинилися, він майже вдерся до передпокою і ще встиг побачити, як коридором поміж кімнатами, почувши від дверей засторогу, в самісінькій льолі бігла Лені. К. глянув їй услід і обернувся, шукаючи, хто ж відчинив йому двері. То був худий миршавий бородатий чоловічок із свічкою в руках.

– Ви тут на службі? – запитав К.

– Ні, – відповів незнайомець, – я тут чужий, адвокат – лише мій юридичний представник, я прийшов з приводу однієї судової справи.

– Без піджака? – запитав К., показуючи рукою, що чоловічкові бракує одежини.

– Перепрошую! – скрикнув чоловік і сам освітив себе свічкою, немов уперше побачивши, як він одягнений.

– Лені – ваша коханка? – коротко запитав К. Він ширше розставив ноги, а руки з капелюхом склав за спиною. Вже навіть через те, що він стоїть у грубому пальті, К. відчував свою вищість перед тим худим недоростком.

– Господи! – зойкнув той і перелякано закрив рукою обличчя. – Ні-ні, що ви таке надумали?

– Здається, ви кажете правду, – засміявся К., – а втім, ходімо. – Він махнув чоловічкові капелюхом і пустив його попереду. – Як вас звати? – запитав К. по дорозі.

– Блок, купець Блок, – відповів малий і повернувся, представляючись, до К., аби зупинити його, проте К. ішов далі.

– Це ваше справжнє прізвище? – запитав К.

– Звичайно, – була відповідь, – чого ви сумніваєтесь?

– Подумав, що у вас можуть бути причини приховати своє ім'я, – сказав К. Він почувався так нескуто, як почувається людина десь на чужині, розмовляючи з нижчими людьми; все, що стосувалося його, він замовчував і геть не зважав на свого співрозмовника; він, отже, вивищував себе, а його, як заманеться, міг навіть розчавити. Біля дверей

робочого кабінету адвоката К. зупинився, відчинив їх і гукнув купцеві, що слухняно йшов далі:

– Не так швидко! Посвітіть сюди! – К. думав, що Лені могла там заховатись, і звелів купцеві обійти кожен закуток, але кімната була безлюдна. Біля портрета судді К. притримав купця за шлейки.

– Ви знаєте його? – запитав він і задер угору вказівного пальця.

Купець підняв свічку, блимаючи очима, поглянув на картину й відповів:

– Це суддя.

– Суддя високого ранґу? – знову запитав К. і став збоку від купця, спостерігаючи, яке враження справляє на нього картина. Купець здивовано подивився вгору.

– Високого, – відповів він.

– Тоді у вас немає великої прозірливості, – аж скривився К. – Він найнижчий серед найнижчих слідчих.

– Тепер я вже пригадую, – мовив купець, опускаючи свічку, – я теж чув про це.

– Аякже, – крикнув К., – як це я міг забути, ви, звісно, вже чули!

– Чого ж ви тоді питаєте? – дивувався купець, поки К., розставивши руки, гнав його до дверей. Уже в коридорі К. знову взявся розпитувати:

– Ви, певне, знаєте, де заховалася Лені?

– Заховалася? – купець був приголомшений. – Ні, вона десь на кухні, варить суп адвокатові.

– Чого ж ви мені одразу не сказали? – обурився К.

– Я хотів вас туди повести, так ви гукнули мене назад, – відповів купець, спантеличений суперечливими вимогами.

– Вам, мабуть, здається, що ви дуже спритні, – проказав К. – Ведіть мене туди! – В кухні К. іще ніколи не був, вона виявилась навдивовижу великою і щедро устаткованою всіляким кухонним начинням. Сама лише плита була втричі більша за звичайну, а решту начиння та меблів годі було роздивитись, бо на кухні горіла тільки маленька лампа, повішена коло самого входу. Біля плити стояла Лені в білому, як завжди, фартусі і виливала яйце в каструлю, що грілася на спиртівці.

– Добрий вечір! – привітався К. і здалеку показав рукою на стілець, – саме туди він хотів посадовити купця. Блок сів, натомість К. підступив до Лені, перехилився їй через плече й запитав: – Хто цей чоловік?

Лені обняла К. однією рукою, мішаючи другою суп, притягнула його ближче до себе і сказала:

– Це такий собі Блок, нещасна людина, купець, що торгує злиднями. Ось подивись на нього.

Обоє озирнулись. Купець сидів на стільці, на який вказав йому К., задув тепер уже непотрібну свічку і пальцями затис ґніт, щоб не було чаду.

– Ти була в льолі, – мовив К. і рукою знову повернув голову Лені до плити. Лені мовчала. – Він твій коханець? – запитав К. – Дівчина хотіла хапатися за суп, але К. взяв її за обидві руки й закричав: – Ану відповідай!

– Ходімо до кабінету, я тобі все поясню, – промовила дівчина.

– Ні, – заперечив К., – я хочу, щоб ти пояснила мені тут. – Лені пригорнулась до К. і хотіла поцілувати його, але він відтрутив її: – Я не хочу, щоб ти цілувала мене тепер.

– Йозефе, – озвалася Лені, благально, а проте й щиро дивлячись йому у вічі, – тобі нема чого ревнувати мене до пана Блока. Руді, – заговорила вона знову, повертаючись до купця, – допоможи мені, ти ж бачиш, мене підозрюють. Поклади ту свічку.

Можна було б подумати, ніби Блок не дослухається до їхньої розмови, але він зрозумів геть усе.

– Я теж не знаю, чого вам ревнувати, – трохи задерикувато відповів він.

– Я, власне, й сам цього не знаю, – всміхнувся купцеві К. Лені розреготалась і, скориставшись неуважністю К., вчепилася йому за руку й зашепотіла:

– Лиши його, невже ти не бачиш, що це за чоловік? Я трохи панькаюся з ним, бо це дуже важливий адвокатів клієнт, іншої причини тут нема. А ти? Ти хочеш поговорити з адвокатом ще сьогодні? Він сьогодні дуже слабує, але, коли твоя ласка, я доповім про тебе. А на ніч ти, звичайно, залишишся в мене. Ти вже так давно не заходив до нас, навіть адвокат питав про тебе. Нізащо не нехтуй свій процес! А я тобі розповім те все, що довідалась. Тільки зніми спершу пальто! – Лені допомогла йому роздягнутись, забрала капелюха, побігла з речами до передпокою, повішала їх, прибігла назад і подивилася до супу. – Спершу доповісти про тебе чи занести йому суп?

– Скажи спершу про мене, – відповів К. Він був сердитий, бо попервах намірявся докладно обговорити з Лені свою справу, надто оту сумнівну

відмову від адвоката, а згодом, у присутності купця, в нього зникло всяке бажання. Але тепер його справа видалася йому вкрай важливою, тут, може, у великій пригоді стане навіть порада цього крамарчука, тож К. гукнув назад Лені, що вже вийшла до коридору:

– Занеси йому спершу суп, перед розмовою зі мною йому треба підкріпитись.

– Ви теж адвокатів клієнт, – тихо, немов стверджуючи, мовив у своєму закутку купець. Проте відповідь була неласкава.

– А вам яке діло? – визвірився К.

– Угамуйся трохи, – попросила Лені. – Отже, я понесу йому суп, – казала вона далі, наливаючи тарілку. – Хоч би він не заснув одразу, їжа миттю наганяє на нього сон.

– Що ж, від того, що я йому скажу, він не скоро засне, – впевнено мовив К., щоразу намагаючись натякнути, що розмовлятиме з адвокатом про щось дуже важливе, він хотів, щоб Лені запитала, про що саме, а вже тоді він попросить у неї поради. Але дівчина тільки точно виконувала його висловлені накази. Проходячи з супом біля К., вона зумисне штовхнула його легенько й зашепотіла:

– Коли він з'їсть суп, я притьмом доповім про тебе, щоб ти якнайшвидше прийшов до мене.

– Та йди вже, йди, – буркнув К.

– Будь трохи ласкавіший, – дорікнула Лені і в дверях іще раз обернулася до К.

К. проводжав її очима: хоча він остаточно постановив, що від адвоката слід відмовитись, було б усе-таки краще, якби спершу

трапилась нагода поговорити про те з Лені. Вона навряд чи має достатнє уявлення про всі подробиці його процесу і, певне, відраджуватиме його, але якби, наприклад, К. іще й цього разу утримався од відмови, то б і далі жив серед сумнівів та неспокою, а згодом все ж таки був би змушений реалізувати свій намір, бо не матиме куди дітись. Отже, що раніше він відмовиться, то менше собі нашкодить. А зрештою, може, й купець щось розповість йому.

К. обернувся, тільки-но помітивши, що купець наміряється встати.

– Сидіть, – звелів йому К. і присунув ближче свого стільця. – А ви вже давно працюєте з цим адвокатом? – запитав він.

– Так, – відповів купець, – я дуже давній його клієнт.

– Скільки років він захищає ваші інтереси? – запитав К.

– Я не знаю, що ви маєте на увазі, – мовив купець. – В усіх юридичних питаннях, пов'язаних із торгівлею, – я торгую зерном, – адвокат захищає мої інтереси відколи я взявся торгувати, отже, десь років двадцять, а в моєму процесі, на який ви, мабуть, натякали, він допомагає мені з самого початку, тобто майже п'ять років. Та ні, понад п'ять років, – додав він, дістаючи старого гаманця, – я тут усе записую, якщо хочете, назву вам точну дату. Дуже важко пам'ятати геть про все. Мій процес, певне, триває набагато довше, бо почався невдовзі після смерті моєї дружини, отже, йому вже понад п'ять з половиною років.

К. присунувся ближче.

– Адвокат провадить іще й звичайні юридичні справи? – запитав він. Таке поєднання правосуддя і звичайної юриспруденції видалося йому напрочуд заспокійливим.

– Атож, – відповів купець і заговорив пошепки: – Навіть кажуть, що в звичайних юридичних справах він набагато тямущіший, ніж у тих. – Але, здається, купець одразу пошкодував про сказане, бо поклав одну руку на плече К. і попросив: – Благаю, не викажіть мене.

К. заспокійливо ляснув його по стегну:

– Ні, я не викажчик.

– Він мстивий, – розповідав далі купець.

– Але такому вірному клієнтові він, звісно, нічого не заподіє, – мовив К.

– І не кажіть, – бідкався купець, – коли він розгніваний, йому байдуже, до того ж я, власне, не вірний йому.

– А це ж чого?

– А вам можна довіритись? – із сумнівом подивився на К. купець.

– Гадаю, що можна, – відповів К.

– Що ж, коли я почасти вам довірюся, то й ви повинні розповісти мені якусь таємницю, щоб ми обоє мали взаємні гарантії супроти адвоката.

– Ви надто обережні, – зауважив К., – але я розповім вам таємницю, яка заспокоїть вас цілковито. Отже, в чому полягає ваша невірність щодо адвоката?

– Я, – заговорив був купець, і в його голосі вчувалося вагання, неначе він робив щось ганебне, – маю, крім нього, ще й інших адвокатів.

– Це ще не найгірше, – кинув трохи розчарований К.

– Тільки не тут, – озвався купець, що, признавшись у своєму переступі, важко дихав, а після слів К. пройнявся до нього більшою довірою. – Бачите, цього не дозволено. І аж ніяк не можна поряд із так званим адвокатом наймати ще й отих писарчуків, адвокатську дрібноту. А я найняв їх, я маю, крім нього, ще п'ятьох адвокатиків.

– П'ятьох! – скрикнув К., вражений такою великою кількістю. – Аж п'ятьох адвокатів, крім оцього?

– Саме тепер я домовляюся з шостим, – кивнув головою купець.

– Але навіщо вам стільки адвокатів? – дивувався К.

– Мені потрібні всі.

– Може, ви поясните мені? – спитав К.

– Залюбки, – відповів купець. – Передусім тому, що не хочу програти свій процес, це річ зрозуміла. Тому я не можу нехтувати те, що може мені згодитись; навіть коли в тому чи тому випадку надія на допомогу мізерна, я не можу не хапатися за неї. Одне слово, все, що я мав, пішло на процес. Я, наприклад, забрав усі капітали зі своєї торгівлі, раніше моя контора займала майже цілий поверх, а тепер я задовольняюсь комірчиною в будинку на затиллі, де я працюю з одним учнем. Такий занепад став, звичайно, наслідком не так відпливу грошей, як виснаження, я не мав сили для роботи. Коли людина хоче домогтися чогось у своєму процесі, вона навряд чи спроможна клопотатися ще чимсь.

– Отже, ви ще й самі працюєте на правосуддя? – запитав К. – Саме про це я б залюбки щось послухав.

– Про це я можу розповісти вам дуже мало. Спочатку я, звичайно, намагався, але незабаром облишив геть усе. То дуже виснажлива

робота, а успіху майже ніякого. Ходити туди на роботу й вести переговори виявилось, принаймні для мене, абсолютно неможливим завданням. Навіть просто сидіти там і чекати вже потребує величезних зусиль. Та ви й самі знаєте, який важкий дух у канцеляріях.

– А звідки ви знаєте, що я там був? – несподівано поцікавився К.

– Я саме сидів у почекальні, коли ви проходили там.

– Який дивний збіг! – закричав вражений К., геть забувши, яким сміховинним видавався йому купець. – Ви, отже, бачили мене! Ви сиділи в почекальні, коли я проходив нею. Так, справді, колись я туди заходив.

– Збіг не такий уже й дивний, – промовив купець, – я там щодня буваю.

– Відтепер, мабуть, і мені доведеться ходити туди частіше, – зітхнув К., – але мене навряд чи прийматимуть так шанобливо, як давніше. Всі попідводились. Певне, гадали, ніби я суддя.

– Ні, – заперечив купець, – ми тоді привітали судовця. Те, що ви – звинувачений, ми вже знали. Такі вістки поширюються навдивовижу швидко.

– Отже, ви вже знали, – протягнув К. – Тоді моя поведінка, напевне, видавалася вам зарозумілою. Ви не говорили про це?

– Та ні, – відповів купець, – скорше навпаки. Але все те дурниці.

– Що дурниці?

– А чого ви питаєте про це? – розсердився купець. – Ви, здається, просто не знаєте тих людей, і у вас склалося про них хибне враження.

Адже подумайте: при таких процесах не раз доводиться розмовляти про те, що для розуму незбагненне, людина просто знесилена, тож багатьох речей не сприймає, і мислення тоді починають заступати всілякі забобони. Я кажу не про себе, але я й сам не кращий. Наприклад, один з таких забобонів полягає в тому, що багато людей з обличчя обвинуваченого, надто з обрису його вуст, можуть провістити, чим скінчиться процес. Ці люди ще заявили, буцімто з ваших вуст вони виснували, що вас дуже скоро, і то безперечно стратять. Кажу вам ще раз: це сміховинний забобон, і в більшості випадків факти цілковито його спростовують, та, коли живеш серед суспільства, дуже важко відгородитись від таких поширених думок. Лишень подумайте, як може приголомшити людину отаке марновірство! Ви ж там до когось звертались, пам'ятаєте? І той чоловік не спромігся вам відповісти. Є, звичайно, багато причин, щоб збентежитись у канцелярії, але однією з них був вираз ваших вуст. Той чоловік згодом розказував, що з ваших вуст він би, напевне, вичитав і призвістку навіть свого смертного вироку.

– З моїх вуст? – перепитав К., витягаючи кишенькове люстерко й розглядаючи їх. – Я не бачу на своїх вустах нічого незвичайного. А ви?

– Я теж не бачу, – заквапився відповісти купець, – нічогісінько не бачу.

– Які ж забобонні люди! – обурювався К.

– А хіба я вам не казав?

– То ви, отже, спілкуєтесь і обмінюєтесь думками? – запитав К. – Я от досі тримався осторонь.

– Загалом ми не спілкуємось одне з одним, – відповів купець, – бо просто не мали б змоги, нас дуже багато. Крім того, в нас мало спільних інтересів. Якщо коли-небудь у якійсь групі виникає думка про спільність інтересів, невдовзі виявляється, що вона хибна. Гуртом правосуддя не

побореш. У кожному випадку провадять окреме розслідування, це правосуддя виконує найретельніше. Отже, об'єднуватись – марна річ, у двобої з правосуддям інколи можна чогось досягти лише поодинці і потай. Тільки після досягнення такого успіху про нього довідується решта, але ніхто не знає, як саме його досягнено. Отже, немає ніякої спільноти, вряди-годи люди збираються по кілька в почекальні, але майже не розмовляють. А всілякі забобони існують іще здавна і множаться, власне, самі собою.

– Я справді бачив людей у почекальні, – мовив К., – і їхнє чекання видалось мені марним.

– Чекання – аж ніяк не марне, – заперечив купець, – марні намагання діяти самостійно. Я вже казав вам, що, крім цього, я маю ще п'ятьох адвокатів. Хтось може подумати, – я й сам спершу так думав, – ніби тепер свою справу я можу цілковито перекласти на них. То була облудна надія. Я міг перекласти на них менше, ніж якби я мав лиш одного адвоката. Ви що, не розумієте мене?

– Ні, – відповів К. і заспокійливо поклав долоню на руку купця, щоб той говорив не так швидко, – я хочу вас тільки попросити говорити трохи повільніше, я для себе з'ясовую дуже важливі речі і не встигаю стежити за вашою думкою.

– Добре, що ви нагадали мені про це, – проказав купець. – Адже ви ще новачок, недосвідчена молодь. Вашому процесові тільки півроку, правда? Атож, я вже чув про нього. Який молодий процес! А я вже міркував про ці речі безліч разів, вони мені – найзрозуміліші на світі.

– А ви радієте, що ваш процес зайшов уже так далеко? – запитав К., не бажаючи зразу розпитувати, в якому, власне, стані купцеві справи. Проте ясної відповіді не дістав.

– Атож, мій процес триває п'ять років, – повторив купець, понуривши голову, – це вже неабияке досягнення. – Купець на хвилину замовк, а К. наслухав, чи не вертається Лені. З одного боку, він не хотів, щоб дівчина прийшла, бо ще багато про що мав розпитати і не хотів, щоб вона застала його за цією довірчою розмовою з купцем, а з другого боку, сердився, що вона попри його присутність так довго бариться в адвоката, набагато довше, ніж треба, щоб подати суп. – Я ще добре пам'ятаю той час, – знов озвався купець, а К., звичайно, враз нашорошив вуха, – коли мій процес був десь такий за тривалістю, як ваш. Я мав тоді тільки цього адвоката, проте був не дуже ним задоволений.

"Зараз я дізнаюся про все", – думав К. і жваво кивав головою, немов міг таким чином заохотити купця розповідати все варте уваги.

– Мій процес, – провадив далі купець, – не рухався вперед, розслідування, щоправда, провадили, я ходив на кожне, збирав матеріал, заніс до правосуддя всі свої бухгалтерські книги, хоча, як я згодом довідався, такої потреби не було, ненастанно бігав до адвоката, він теж подавав різні заяви…

– Різні заяви? – здивувався К.

– Так, звичайно, – потвердив купець.

– Це для мене дуже важливе, – взявся пояснювати К., – у моєму випадку він ще й досі працює над вступною заявою. Він, власне, нічого й не робив. Я тепер бачу, що він ганебно занедбав мою справу.

– Якщо заява ще не готова, значить, були якісь поважні причини, – втішив його купець. – Адже, зрештою, згодом з'ясувалося, що всі заяви мого адвоката не мали жодного сенсу. Завдяки послужливості одного судовця потім я навіть прочитав одну з них. Складено її, правда, по-вченому, але глузду там не було ніякого. Передусім забагато латини, якої я не розумію, потім на кілька сторінок звертання до правосуддя

загалом, далі лестощі окремим судовикам, щоправда, не названим, проте втаємничені однаково б здогадалися, ще далі самовихваляння адвоката, причому він майже по-собачому принижувався перед правосуддям, і нарешті перегляд давніх судових справ, які начебто схожі на мою. Але цей перегляд, наскільки я міг його простежити, був зроблений дуже ретельно. Цими словами я, звісно, аж ніяк не хочу оцінювати роботу адвоката, до того ж заява, яку я читав, – лиш одна з багатьох, але, хай там як, і про це я зараз говоритиму, я не міг добачити у своєму процесі жодного поступу.

– А який поступ ви там намагались добачити? – запитав К.

– Слушне запитання, – засміявся купець, – у таких процесах узагалі дуже рідко можна добачити поступ. Але тоді я ще не знав про це. Я був купець, – у ті часи ого-го який! – і в усьому прагнув очевидного поступу, справа для мене мала або скінчитися, або згідно з законами посунутись далі. Замість цього були тільки домовленості, і то завжди однакового змісту, відповіді я скоро вивчив як молитви, по кілька разів на тиждень до мене в контору, додому або туди, де могли натрапити на мене, ходили посланці, це, звичайно, заважало мені (сьогодні принаймні в цьому аспекті набагато краще, телефонний дзвінок заважає куди менше), серед моїх торговельних партнерів, а надто серед родичів стали поширюватися чутки про мій процес, з усіх боків я зазнавав усіляких збитків, проте не було навіть найменшого натяку на те, що найближчим часом відбудеться бодай перший судовий розгляд. Отож я ходив до адвоката і скаржився. Він давав мені довжелезні пояснення, проте одразу відмовлявся дослухатись до моїх пропозицій, бо ніхто не має впливу на розвиток процесу, якщо в заяві наполягати на прискоренні розгляду, – я цього вимагав, – її просто не почують, а така наполегливість занапастить і мене, і його. А я собі подумав: якщо цей адвокат не хоче або не може нічого зробити, знайдеться інший, що хоче і може. Я став шукати іншого адвоката. Тут я хочу трохи забігти наперед: ніхто з них не вимагав судового розгляду й не наполягав на його прискоренні, бо це, – тут є, проте, один виняток, про який я розкажу потім, – таки справді неможлива річ, отже, з цього погляду навіть цей перший адвокат не

дурив мене; а втім, я ніколи не шкодував, що звернувся ще й до інших адвокатів. Ви, певне, не раз уже чули від доктора Гулда про адвокатську дрібноту і, мабуть, зневажаєте її, і вона справді варта зневаги. Хай там як, та коли доктор говорить про неї і порівнює з собою та своїми колеґами, в його міркування завжди вкрадається невеличка помилка, на яку я тепер лише мимохідь зверну вашу увагу. Щоб відрізнятися від тієї дрібноти, адвокатів свого кола він завжди називає "великими адвокатами". Це дурниця, він, звичайно, може називати "великим" кого завгодно, хто йому до вподоби, але в нашому випадку все вирішують тільки судові традиції. Згідно з ними, крім адвокатської дрібноти є ще великі та малі адвокати. Отож цей адвокат і його колеги належать усе-таки до малих адвокатів, натомість великі адвокати – я лише чув про них і ніколи не бачив – стоять незмірно вище від малих адвокатів, у кількадесят разів вище, ніж стоять вище малі адвокати супроти зневаженої адвокатської дрібноти.

– Великі адвокати? – перепитав К. – Хто вони? Як потрапити до них?

– Отже, ви ще нічого про них не чули, – виснував купець. – Певне, нема такого звинуваченого, хто, почувши про великих адвокатів, не мріяв би про них якийсь час. Але ви краще не дозволяйте собі спокуситися примарною надією. Хто ті великі адвокати, я не знаю, а потрапити до них – річ неможлива. Я не знаю жодного випадку, про який можна було б з певністю сказати, що тут до розгляду справи втручались і вони. Інколи вони когось захищають, але, хоч як намагайся, з власної волі до них не доступишся, вони захищають тільки того, кого хочуть. Але справа, до якої вони беруться, має, звичайно, пройти всі нижчі щаблі правосуддя. А зрештою, набагато краще зовсім не думати про них, бо й так доводиться розмовляти з різними адвокатами, а їхні поради та допомога, як я сам пересвідчився, такі огидні й безвартісні, що найліпше просто спекатися їх, лягти вдома в ліжко і вже ніколи про них не чути. Але, природно, це було б найбільшою дурницею, бо й у ліжку ти недовго матимеш спокій.

– Отже, ви не думали тоді про великих адвокатів? – запитав К.

– Думав, але дуже недовго, – знову засміявся купець, – хоча, на жаль, цілковито забути про них не можна, надто вночі тебе обсідають думки про них. А тоді я прагнув блискавичних успіхів, через те й удався до адвокатської дрібноти.

– Як ви тут миленько сидите! – вигукнула Лені і з тарілкою в руках зупинилась у дверях. Чоловіки й справді сиділи поруч, при найменшому порусі вони б ударились головами, а купець, дарма що невисокого зросту, ще й згорбився, примусивши скорчитись і К., бо інакше той би не чув нічого.

– Ще хвилиночку! – наче відганяючи Лені, крикнув К. і нетерпляче шарпнув рукою, яка ще й досі лежала на купцевій руці.

– Він хоче, щоб я розповів йому про свій процес, – сказав купець Лені.

– Ну ж розповідай, розповідай, – заохотила Лені. До купця вона зверталася ласкаво, а водночас і трохи зверхньо, К. те не подобалось; як він щойно довідався, цей чоловічок таки чогось вартий, він має принаймні досвід і вміє розповісти про нього. К. невдоволено дививсь, як Лені забрала в купця свічку, – він і досі цупко тримав її, – фартухом витерла йому руку, а потім, присівши, стала зішкрябувати віск, який позаляпував йому штани.

– Ви хотіли розповісти мені про адвокатську дрібноту, – нагадав К. і відсунув, нічого більше не кажучи, руку Лені.

– Чого тобі треба? – здивувалась Лені і легенько вдарила К. рукою, знову взявшись до своєї роботи.

– Атож, про адвокатиків, – обізвався купець і замислено потер рукою чоло.

К. прагнув допомогти йому й нагадав знову:

– Ви хотіли мати негайний успіх і пішли до адвокатської дрібноти.

– Правильно, – підтвердив купець, але мовчав і далі. "Він, певне, не хоче говорити перед Лені", – подумав К. і, притлумивши власну нетерплячку миттю почути дальшу оповідь, більше не насідав на співрозмовника.

– Ти доповіла про мене? – запитав К. Лені.

– Звичайно, – відповіла дівчина, – він уже чекає. Лиши тепер Блока, з ним можна поговорити й потім, він зостанеться тут. – К. іще вагався.

– Ви залишитесь тут? – запитав К. купця, прагнучи, щоб той відповів сам, а не Лені говорила замість нього, неначе його й на кухні не було, К. сьогодні весь вечір тамував гнів на Лені. І йому знову відповіла тільки Лені:

– Він часто тут спить.

– Спить тут? – не вірячи, загорлав К., він гадав, що купець лише зачекає його тут, поки він швиденько поговорить з адвокатом, а потім вони вийдуть разом і докладно й без перешкод доведуть до кінця свою розмову.

– Так, – мовила Лені, – бо, Йозефе, не кожного, як тебе, пускають до адвоката будь-якої години. Ти, здається, зовсім не дивуєшся, що адвокат незважаючи на хворобу приймає тебе об одинадцятій годині вечора. Ти береш те, що роблять для тебе друзі, як щось зрозуміле само собою. Що ж, твої друзі, або принаймні я, роблять це залюбки. Я не хочу жодних інших подяк і вони мені й непотрібні, поки ти кохаєш мене.

"Хіба я кохаю тебе, – подумав К. першої миті, але потім йому мов ударило в голову: – Що ж, я кохаю тебе". А проте сказав, відкинувши все інше:

– Приймає, бо я його клієнт. Якби для цього мені навіть була потрібна ще чиясь допомога, невже б я мусив щокроку водночас і жебрати, і дякувати?

– Який він сьогодні нехороший, – поскаржилася Лені купцеві. – "Тепер уже я відсутній", – подумав К. і навіть розгнівався на купця, коли той, набравшись нечемності від Лені, проказав:

– Адвокат приймає його ще й з інших причин. Його випадок набагато цікавіший за мій. Крім того, його процес тільки-но починається, тож, мабуть, ще не дуже заплутаний, і тому адвокат охоче працює з ним. Згодом усе буде по-іншому.

– Авжеж, – підхопила Лені, з усмішкою подивившись на купця, – який він балакучий! А ти йому, – тут вона обернулася до К. – не вір анітрохи. Хоч він і милий, але полюбляє теревені. Певне, адвокат ще й через це його не терпить. Хай там як, він приймає його тільки тоді, коли в нього є настрій. Я доклала вже чимало зусиль, аби його змінити, але він просто неможливий. Ось уяви собі: одного разу я доповіла йому про Блока, а він прийняв його аж на третій день. Та якщо Блока, коли його покличуть, нема на місці, тоді все пропало, про нього треба доповідати знову. Через те Блокові дозволено спати тут, уже не раз траплялося, що адвокат кликав його до себе навіть уночі. Тож тепер Блок готується щоночі. А втім, трапляється й таке, що адвокат, з'ясувавши, що Блок тут, іноді вирішує не приймати його.

К., не вірячи, подивився на купця. Той кивнув головою й пояснив, що перед цим він так щиро розмовляв із К., бо, напевне, бентежився від сорому:

– Атож, людина згодом потрапляє в залежність від свого адвоката.

– Він нарікає лише для годиться, – поправила купця Лені. – Він спить тут залюбки і вже не раз казав мені про це. – Дівчина підійшла до

невеличких дверей і пхнула їх. – Хочете побачити його спальню? – запитала вона. К. підійшов і обдивився з порога низесеньку комірчину без жодного вікна, де весь простір займало вузеньке ліжко. На те ліжко треба було залізати через бильце. Біля узголів'я в стіні була ніша, там мало не купою лежали свічка, каламар, перо і в'язка паперів, мабуть, матеріали процесу.

– Ви спите в кімнаті для прислуги? – запитав К., обертаючись до купця.

– Лені відступила її мені, – відповів Блок, – кімната дуже вигідна.

К. довго дивився на купця: перше враження, яке в нього склалось про Блока, либонь, таки правильне: він має досвід, бо ж його процес триває дуже довго, але той досвід куплено дорогою ціною. Вигляд купця раптом став К. нестерпний.

– Поклади його в ліжко! – гримнув він на Лені, що, здається, зовсім не розуміла його. А сам К. уже хотів іти до адвоката, щоб завдяки своїй відмові спекатись не тільки адвоката, а й Лені та купця. Та він іще не дійшов до дверей, як купець заговорив до нього тихим голосом:

– Пане прокуристе, – К. сердито обернувся до нього. – Ви забули про свою обіцянку, – нагадав купець і благально підвівся назустріч К. – Ви мали сповістити мені якусь таємницю.

– Справді, – схаменувся К. і шмагонув очима й Лені, що пильно дивилась на нього. – Так ось слухайте. А втім, це вже майже не таємниця. Я йду зараз до адвоката, аби відмовитись від нього.

– Він зрікається адвоката! – крикнув купець, зіскочив зі стільця і, піднявши руки, забігав по кухні. – Він зрікається адвоката! – Лені вже хотіла накинутись на К., але купець заступив їй дорогу, дівчина обома кулаками вдарила йому в груди. З кулаками наготові вона метнулася за

К., але той мав велику перевагу. Коли Лені наздогнала його, він був уже в адвокатовій кімнаті. К. майже причинив за собою двері, але Лені, пхнувши ногою половинку дверей, схопила К. за руку й намагалася витягти його. Проте К. так міцно стис їй зап'ясток, що вона, зойкнувши, мусила пустити його руку. Зайти до кімнати Лені вже не наважувалась, але К. однаково замкнув двері на ключ.

– А я вже зачекався вас, – проказав адвокат з ліжка, кладучи документ, який він читав при свічці, на тумбочку й надягаючи окуляри, щоб краще бачити клієнта. А К. замість вибачитись сказав:

– Я скоро піду назад.

Адвокат, не дочекавшись вибачення, пустив слова К. повз вуха й говорив далі:

– Наступного разу такої пізньої години я вас уже не прийматиму.

– Це відповідає моїм бажанням, – буркнув К.

Адвокат спантеличено подививсь на нього.

– Сідайте, – запросив він.

– Якщо така ваша ласка, – мовив К., присунув стільця до тумбочки й сів.

– Мені здається, наче ви двері закрили на замок, – сказав адвокат.

– Так, я замкнувся від Лені. – К. мав намір нікого не щадити. Проте адвокат поцікавився:

– Що, знову приставала?

– Приставала? – перепитав К.

– Атож, – засміявсь адвокат і від сміху закашлявся, а відкашлявшись, потім сміявся знову. – Хіба ви не помітили, яка вона настирлива? – запитав він і ляснув К. по руці, якою той з неуважності зіперся на тумбочку, а тепер хутко прибрав її. – Не дуже цим переймайтеся, – порадив адвокат, бо К. і далі мовчав, – так буде краще. А мені, певне, треба ще й вибачитись перед вами. В Лені є одна особливість, яку я, зрештою, давно вже простив їй і про яку я б і не згадував, якби ви тепер не замкнули двері. Цю особливість я мав би пояснити принаймні вам, але ви дивитесь на мене так приголомшено, що я одразу й поясню; вона полягає в тому, що більшість звинувачених видаються Лені гарненькими. Вона чіпляється геть до всіх, любить усіх, але, здається, всі вони також її люблять; аби часом розважити мене, вона, як я дозволю, розповідає мені про них. Я цьому всьому навіть не дуже дивуюсь, хоча ви, мабуть, просто вражені. Коли дивитись як слід, звинувачені часто і справді дуже гарні. Це, хай там як, якийсь дивовижний і певною мірою суто природний феномен. Не слід, звичайно, гадати, ніби внаслідок звинувачення зовнішність звинуваченого набуває виразних, конкретно визначених змін. Тут не так, як в інших судових справах: адже людина здебільшого не міняє свого способу життя і процес, коли є добрий адвокат, що захищатиме, не заважає їй. А проте ті, хто вже має досвід, спроможні серед велелюдної юрби розпізнати звинувачених – усіх до одного. "Як саме?" – запитаєте ви. Моя відповідь не задовольнить вас. Звинувачені просто найгарніші. Проте не злочин надає їм краси: адже – я мушу принаймні говорити як адвокат – не всі з них винні, і не заслужене покарання робить їх гарними, бо карають не кожного, – краси їм надають тільки оті величні процеси, з якими вони пов'язані. А втім, і серед гарних трапляються ще й напрочуд гарні. Проте гарні всі, навіть Блок, цей злиденний хробак.

Коли адвокат скінчив мову, К. уже остаточно оговтався і навіть покивував головою, слухаючи останні слова, бо й цього разу підтвердилася його давня думка: якимись загальними теревенями, нітрохи не пов'язаними зі справою, адвокат щоразу намагався відвернути

його увагу від головного питання: що, власне, він зробив задля свого клієнта. Адвокат, щоправда, помітив, що К. цього разу опирається йому дужче, ніж завжди, і через те замовк, даючи змогу говорити К., а що той мовчав, запитав сам:

– Ви сьогодні прийшли до мене з якимсь певним наміром?

– Так, – відповів К. і трохи затулив рукою свічку, щоб краще бачити адвоката, – я хочу вам сказати, що надалі я відмовляюсь від ваших послуг як адвоката.

– Чи я правильно зрозумів вас? – сполошився адвокат, наполовину підводячись у ліжку й зіпершись рукою на подушку.

– Моя постанова остаточна, – підтвердив К., що випроставсь на стільці й був, здається, готовий до всяких несподіванок.

– Що ж, цей план теж можна обговорити, – мовив перегодом адвокат.

– Це вже не план, – наполягав К.

– Може, й так, – погодивсь адвокат, – але нам краще не квапитись. – Він ужив займенника "нам", немов не мав наміру відпускати К. і хотів, якщо вже не можна бути юридичним представником, залишитись принаймні дорадником.

– А я й не кваплюся, – заперечив К., поволі підводячись і стаючи позаду свого стільця, – я все добре обміркував, хіба, може, трохи забарився. Вороття вже нема.

– Тоді дозвольте мені сказати лише кілька слів, – попросив адвокат, відгортаючи перину й сідаючи на край ліжка. Його голі, вкриті сивим волоссям ноги тремтіли від холоду. Він попросив К. принести йому з канапи ковдру.

К. приніс і сказав:

– Ви даремно переохолоджуєтесь.

– Причина досить поважна, – сказав адвокат, закутуючи тулуб у перину й накриваючи ноги ковдрою. – Ваш дядько – мій друг, та й ви, щиро признаюся, з часом теж полюбилися мені. Чого б я тут мав соромитись? – Ці зворушливі слова старого чоловіка були дуже прикрі для К., бо примушували його докладно все пояснити, а пояснень йому хотілось уникнути, крім того, як він сам собі признавався, вони спантеличували його, хоча, зрештою, ніколи б не спонукали відмовитись від уже ухваленого наміру.

– Я дякую вам за ваші дружні почуття, – промовив він, – й визнаю, що ви скількимога переймались моєю справою, робили все, що, по-вашому, мало прислужитися мені. Але останнім часом я все-таки дійшов думки, що ваших зусиль не досить. Я, звичайно, ніколи не намагався переконати й прихилити до своїх поглядів вас, такого літнього й досвідченого чоловіка, а якщо коли-небудь мимоволі я й прагнув таке вчинити, то вибачте мені: адже справа, як ви самі сказали, досить поважна, і я переконаний у необхідності докладати до процесу куди більших зусиль, ніж досі.

– Я розумію вас, – промовив адвокат, – ви нетерплячі.

– Ні, якраз я терплячий, – роздратувався К. і вже не дуже зважав на свої подальші слова. – Ще під час мого першого візиту, коли я прийшов до вас із дядьком, ви, певне, помітили, що я не дуже переймаюся своїм процесом; якби мені певною мірою силоміць не нагадували про нього, я б забув його геть. Але дядько наполягав, щоб я доручив вам свій юридичний захист, і я скоривсь, аби догодити йому. Можна було б сподіватися, що відтоді процес стане для мене ще меншим тягарем, ніж доти, бо ж захист на те й доручають адвокатові, щоб трохи відітхнути самому. Натомість сталося протилежне. Раніше я ще ніколи не

переживав так за процес, як з тієї пори, коли ви взялися захищати мене. Як я був сам, я нічого не робив для своєї справи, зате майже й не відчував її, а ось тепер я мав адвоката, все готувалось для дальшого просування справи, я в ненастанній напрузі чекав, поки ви візьметесь до роботи, але марно. Завдяки вам я чимало почув про правосуддя, від когось іншого такого я, мабуть, не дізнався б. Але цього мені не досить, бо тепер процес, офіційно начебто потай, дедалі ближче підступає до мене. – К. відсунув від себе стілець і тепер випростався, запхнувши руки в кишені.

– На певному етапі розвитку процесу, – взявся пояснювати адвокат, – нічого істотно нового більше не відбувається. Скільки вже клієнтів на цьому самому етапі процесу стояли, як-от ви, переді мною й говорили мені те саме!

– У такому разі, – мовив К., – всі ті клієнти так само мали слушність, як і я. Це не переконає мене.

– А я й не хочу вас переконувати, – запевнив адвокат, – я тільки додам, що сподівався від вас глибшого розуму, ніж від решти, зокрема через те, що я дав вам змогу ближче познайомитись із природою правосуддя і своєю діяльністю, ніж решті клієнтів. А тепер мені доводиться бачити, що ви однаково не довіряєте мені. Для мене це дуже прикро.

Як принижується адвокат перед К.! Він геть-чисто забув про гідність, притаманну його становищу, хоч, здавалося, тут професійний гонор мав бути найчутливіший! Навіщо він так чинить? Адже він, здається, досить популярний адвокат, а крім того, ще й заможна людина, тож не повинен дуже побиватись як через утрату заробітку, так і втрату клієнта. До того ж він хворий, і, певне, сам мав би подумати, що в нього відберуть роботу. А проте як цупко він учепився за К.! З якої речі? Може, це особисті зобов'язання перед дядьком або він справді вбачає в процесі К. щось незвичайне і сподівається відзначитись – чи то задля К., чи то – такої можливості теж не можна відкинути – задля якогось приятеля з апарату

правосуддя. З адвокатового обличчя годі щось вичитати, хоч як безцеремонно пильно придивлявся до нього К. Можна було б гадати, ніби адвокат із зумисною незворушністю чекає, як подіють його слова. Мовчання К. він вочевидь тлумачив як сприятливий знак для себе, бо заговорив далі:

– Ви, певне, помітили, що в мене чималенька домашня канцелярія, проте нема жодного помічника. А давніше було інакше, були часи, коли на мене працювали кілька молодих юристів, сьогодні працюю я сам. Причина криється в тому, що почасти змінилася сама моя адвокатська практика, я дедалі більше обмежувався такими судовими справами, як ваша, а почасти я сам набув куди глибших знань, працюючи з цими справами. Я пересвідчився, що нікому не можна доручати цієї роботи, якщо не хочеш нашкодити своїм клієнтам і завданню, яке береш на себе. Але постанова самому виконувати всю роботу мала й свої неминучі наслідки: я мусив відхиляти майже всі клопотання про судовий захист чиїхсь інтересів і приймав лише ті, що були мені до душі, – таж усюди, і навіть тут, по сусідству, є людці, ладні кинутись за кожною крихтою, яку я кину їм. До того ж від перенапруження я ще й захворів. Але всупереч усьому я про свою постанову не шкодую, хоч, може, навіть частіше відмовляв, коли звертались по мою адвокатську допомогу, ніж погоджувавсь, але оскільки процеси, які я вів, були мені близькі, я вважав, що за них слід безперечно братися, і мої зусилля винагороджувались успіхом. Колись у одному дописі я дуже гарно сформулював різницю між адвокатським захистом у звичайних судових справах і захистом у таких справах, як ваша. Так-от: у першому випадку адвокат веде свого клієнта по волосині аж до вироку, в другому він одразу бере свого клієнта на плечі і несе його, не знімаючи, до вироку й навіть набагато далі. Оце й усе. Проте я висловився не зовсім точно, кажучи, буцімто ніколи не шкодував, узявшись до такої тяжкої праці. Якщо вона, як-от у вашому випадку, абсолютно невизнана, тоді, я, звісно, шкодую.

К. ці слова більше роздратували, ніж переконали. Він іще сподівався визначити з адвокатового голосу, що чекає на нього, якщо він

відступить: невже знову лунатимуть самі заспокоєння, натяки, що робота над заявою посувається, що судовики стають прихильніші, а також на великі труднощі, які перешкоджають роботі, – одне слово, знову переказуватимуть давно знайоме і остогидле, щоб знову дурити К. облудними надіями й залякувати непевними погрозами. Ні, цьому треба нарешті покласти край, і К. запитав:

– А що ви робитимете, якщо право обстоювати мої інтереси й далі залишиться за вами?

Адвокат проковтнув навіть це образливе запитання й відповів:

– Далі посуватимусь у тому, що вже досі робив для вас.

– Я так і знав, – мовив К., – розмовляти довше нема сенсу.

– А я спробую ще раз, – провадив далі адвокат, немов те, що роздратувало К., стосувалось не К., а його. – Мені, наприклад, здається, що ви дійшли до хибної оцінки не тільки моєї юридичної допомоги, а й своєї поведінки внаслідок того, що до вас, дарма що ви звинувачений, ставились дуже добре, чи, коли висловлюватись точніше, недбало, начебто недбало. Але й таке ставлення мало свою причину: інколи краще, дарма що ти в кайданах, поводитись як вільний. Але я все ж хочу показати вам, як ставились до решти звинувачених, тоді, можливо, вам пощастить узяти собі якусь науку. Я от зараз запрошу Блока, відімкніть двері і сядьте отут біля тумбочки!

– З радістю, – погодився К. і зробив, як казав адвокат: К. завжди був ладен учитися. Аби про всяк випадок убезпечитись, він запитав іще раз: – Але ви зрозуміли, що я відмовляюсь від вашої допомоги?

– Так, – кивнув адвокат, – але ви, може, ще сьогодні зміните свою думку. – І він знову ліг, натягнув перину до самого підборіддя й повернувся до стіни. А тоді подзвонив.

Лені зайшла майже водночас із дзвінком і швидким поглядом намагалась дізнатися, що сталось; оскільки К. тихо сидів біля адвокатового ліжка, вона, здається, заспокоїлась. Усміхнувшись, кивнула йому головою, він незворушно дививсь на неї.

– Приведи Блока, – звелів їй адвокат. Замість вести Лені підійшла до дверей, гукнула: "Блоку! До адвоката!" – і прошмигнула, скориставшись тим, що адвокат лежав обличчям до стіни і нічим не переймався, до К., ставши позаду його стільця. Тепер вона заважала К., бо перехилилась через спинку і руками, проте дуже ніжно та обережно, гладила йому волосся та щоки. Зрештою К. спробував перешкодити Лені і схопив її за одну руку, дівчина шарпнулась кілька разів, але марно.

Тим часом Блок, ураз прибігши на крик, стояв перед дверима і немов міркував, чи треба йому заходити. Він підняв брови й схилив голову, наче слухаючи, чи не повторять наказ зайти до адвоката. К. міг би заохотити його, але вирішив остаточно розірвати не тільки з адвокатом, а й з усіма, хто був у цій квартирі, і через те й не ворухнувся. Лені також мовчала. Блок побачив, що його принаймні не виганяють, і навшпиньки, з напруженим обличчям, судомно зчепивши руки за спиною, зайшов до кімнати. Він навіть не зачинив за собою двері: ану ж раптом доведеться відступати? К. і не дививсь на нього, а знай поглядав на пишну перину, під якою годі було добачити адвоката, що присунувся до самої стіни. Аж тут почувся його голос.

– Блок тут? – запитав він. Це запитання наче вдарило Блока, що вже трохи підступив до адвоката, спершу в груди, а потім у плечі, він заточився, а тоді, низько схилившись, заціпенів і мовив:

– До ваших послуг.

– Чого ти хочеш? – запитав адвокат. – Ти тут непроханий.

– Хіба мене не кликали? – озвався Блок, запитуючи більше себе, ніж адвоката, підняв руки, немов боронячись, і був уже ладен пуститись навтьоки.

– Тебе кликали, – мовив адвокат, – але ти однаково непроханий. – А після паузи додав: – Ти тут завжди непроханий. – Відколи адвокат заговорив, Блок уже не дививсь на ліжко, а втупився очима в куток і тільки слухав, вигляд промовця, здавалося, засліплює його і йому несила підняти очі. Але навіть слухати було важко, бо адвокат говорив до стіни, і то дуже тихо та швидко.

– Ви хочете, щоб я пішов? – запитав Блок.

– Оскільки ти вже тут, – зласкавився адвокат, – залишайся! – Здавалося, неначе адвокат не задовольнив бажання Блока, а погрожує йому, скажімо, різками, бо тепер Блок затремтів усім тілом. – Учора, – провадив далі адвокат, – я був у третього судді, свого приятеля, і мало-помалу спрямував розмову на тебе. Хочеш почути, що він сказав?

– Благаю вас! – попросив Блок, та що адвокат не відповів, знову повторив своє прохання й зігнувся, мов наміряючись стати навколішки. Тут не витримав К.

– Що ти робиш? – закричав він. Лені намагалась не дати йому крикнути, і К. схопив її другу руку. Руки Лені були в його долонях, і хоч не кохання спонукало К. цупко тримати їх, Лені часто зітхала й намагалася вивільнитись. А Блока за крик К. покарали, бо адвокат запитав його:

– Хто твій адвокат?

– Ви.

– А крім мене? – запитав адвокат.

– Крім вас, нікого, – відповів Блок.

– Тоді нікого більше й не слухай, – дорікнув йому адвокат. Блок цілковито схвалив ці слова, бо міряв К. лихим поглядом і енергійно трусив головою в його бік. Як би ті жести перекласти словом, пролунала б брутальна лайка. І це з такими людьми К. намірявся приязно поговорити про свою справу!

– Я більше тобі не заважатиму, – пообіцяв К., відхилившись на бильце. – Ставай навколішки або плазуй на чотирьох, – роби собі що завгодно. – Але Блок мав іще гідність, принаймні супроти К., бо, вимахуючи кулаками, підступив до нього й закричав так голосно, як тільки міг наважитись під носом у адвоката:

– Не смійте так розмовляти зі мною, так не можна. Навіщо ви ображаєте мене? І то тут, перед паном адвокатом, де нас обох, і вас, і мене, терплять лише з милосердя. Ви нічим не кращі від мене, бо теж звинувачені й маєте свій процес. А якщо ви незважаючи на це ще й пан, то я такий самий, а то навіть ще більший пан. І хочу, щоб і до мене звертались мов до пана, так само як і до вас. Але якщо, на вашу думку, ви привілейовані, бо вам можна спокійно сидіти тут і слухати, тоді як я, як ви щойно висловились, плазую на чотирьох, то я нагадаю вам давній судовий афоризм: для підозрюваного рух завжди кращий, ніж спокій, бо той, хто рухається, може, навіть не знаючи цього, опинитись на шальці терезів, де й зважать його гріхи.

Незмигними очима К. тільки вражено дививсь на того збитого з пантелику чоловіка. Які зміни відбулися тут із ним протягом цих останніх годин! Невже це процес отак жбурляє його на всі боки й не дає роздивитись, де друг, а де ворог? Невже він не бачить, що адвокат зумисне принижує його, і цього разу тільки на те, щоб похизуватись перед К. своєю владою і таким чином, можливо, впокорити і К.? Але якщо Блок неспроможний цього добачити або так боїться адвоката, що ніяка правда йому не зарадить, як він усе-таки спромагається бути чи то таким хитрим, чи то сміливим, що дурить адвоката й не каже йому, що має,

крім нього, ще й інших адвокатів? І як він наважується нападатись на К., коли той може виказати його таємницю? Але він наважився навіть на більше, бо підійшов до адвокатового ліжка й навіть там став нарікати на К.:

– Пане адвокате, ви чули, як цей чоловік говорив зі мною? Його процес ще тільки народився, а він уже береться повчати мене, чоловіка, чий процес триває п'ять років. Він навіть лаяв мене. Нічого не знає та ще й лає мене, бо я, скільки вистачало мені сили, докладно простудіював, чого вимагають пристойність, обов'язок і традиції правосуддя.

– Не зважай ні на кого, – порадив йому адвокат, – і роби те, що тобі видається слушним.

– Авжеж, – погодився Блок, немов набираючись духу, і, притьмом зиркнувши вбік, упав навколішки біля самого ліжка. – Мій адвокате, я вже на колінах, – повідомив він. Але адвокат мовчав. Блок обережно погладив рукою перину. Серед тиші, яка запанувала тепер, озвалася Лені, нарешті випручавшись від К.:

– Таж мені боляче, пусти мене. Я піду до Блока. – Вона підійшла до нього і сіла на край ліжка. Блок страшенно зрадів, коли Лені опинилася поруч, і жваво, але мовчки одразу попросив її, щоб вона заступилася за нього перед адвокатом. Йому вочевидь украй кортіло почути, що скаже адвокат, але, певне, тільки на те, щоб скористатися почутим через решту своїх адвокатів. Лені, мабуть, достоту знала, як можна підлащитись до адвоката, бо кивнула на адвокатову руку й випнула губи, наче для поцілунку. Блок одразу поцілував адвоката в руку, а потім, на вимогу Лені, поцілував іще двічі. Тоді Лені схилилась над адвокатом, показуючи весь свій гарний дівочий стан, і, витягнувшись, нахилившись до самого обличчя, погладила йому довге сиве волосся. Ці пестощі таки спонукали старого відповісти.

– Я вагаюсь, чи слід йому казати, – заговорив адвокат, і всі побачили, що він трохи покрутив головою, певне, щоб дотики Лені стали відчутніші. Блок слухав з опущеною головою, немов оцим слуханням він порушував якусь заборону.

– Чого ти вагаєшся? – запитала Лені.

К. здавалося, неначе він слухає завчений і вже не раз повторюваний діалог, що й згодом лунатиме ще не раз, і лише для Блока, що чув його вперше, він був новий та цікавий.

– Як він сьогодні поводився? – запитав адвокат замість відповіді. Лені, перше ніж здобутися на слово, глянула вниз на Блока і якусь мить спостерігала, як він простер до неї руки і благально тер їх одна об одну. Нарешті Лені повагом кивнула головою, обернулась до адвоката і сказала:

– Був спокійний і роботящий.

Літній купець, чоловік із довгою бородою благав недоросле дівчисько про прихильне до нього свідчення! Може, Блок і приховує якийсь задум, але ніщо не виправдає його в очах його ближніх. К. не розумів, як це адвокат сподівався, що поверне собі клієнта отакою виставою. Якби адвокат не відтрутив його від себе ще давніше, він домігся б такого результату цією сценою. Тут навіть глядач відчуває, що зневажено його гідність. Отже, ось яким методом працює адвокат і як добре, що К. недовго зазнавав його впливу: адже клієнт, зрештою, забуває про цілий світ і сподівається дійти до кінця процесу, тільки ступивши на оцей згубний шлях. Це вже не клієнт адвоката, а його собака. Якби адвокат звелів йому залізти під ліжко, мов у собачу буду, і гавкати звідти, він би з утіхою скорився. К. немов доручив хто увібрати кожне вимовлене тут слово, потім подати звіт до якоїсь високої інстанції й написати доповідь: він слухав дуже пильно і все обмірковував.

– Що він робив цілісінький день? – запитав адвокат.

– Я, – відповіла Лені, – щоб він не заважав моїй роботі, замкнула його в кімнаті для прислуги, де він поводивсь, як звичайно. Крізь вічко від часу до часу я могла перевірити, що він робить. Він, як завжди, став на ліжку навколішки, розгорнув папери, які ти дав йому, на підвіконні й читав їх. Це справило на мене добре враження: адже вікно виходить у вентиляційний колодязь і майже не дає світла. Проте Блок читав, показував мені, який він слухняний.

– Я тішусь, коли чую таке, – заусміхався адвокат. – А він бодай з розумом читав? – Під час цієї розмови Блок ненастанно ворушив устами, напевне, формулюючи відповіді, яких сподівався від Лені.

– Тут я, звичайно, відповісти з певністю не можу, – призналася Лені. – В усякому разі я бачила, що він читав дуже старанно. Він цілісінький день читав одну сторінку і, читаючи, пальцем водив уздовж рядків. Щоразу, коли я до нього зазирала, він зітхав, немов читання завдавало йому великих мук. Мабуть, папери, які ти дав йому, справді нелегко зрозуміти.

– Атож, – кивнув адвокат, – вони, власне, зовсім незрозумілі. Я навіть не думаю, що він там збагнув що-небудь. Вони мали тільки дати йому наздогад, яка важка та борня, що я її проваджу, захищаючи його інтереси. І за кого ж я так тяжко борюся? За – смішно навіть казати про таке – за Блока. Але й він має знати, що це означає. А він студіював їх неперервно?

– Майже, – відповіла Лені, – лиш одного разу він попросив напитися води. Я дала йому склянку крізь віконечко. О восьмій годині я випустила його звідти, щоб він чогось попоїв. – Блок черкнув К. очима, неначе його тут вихваляли і він хотів пересвідчитись, яке враження справляє та хвала. Тепер, здається, він мав добрі надії, почувався не так скуто і совався на колінах. Таке пожвавлення тільки увиразнило заціпеніння, що зійшло на нього після адвокатових слів.

– Ти його вихваляєш, – мовив адвокат, – і саме через це мені дуже важко говорити. Адже суддя висловився неприхильно – як про самого Блока, так і про його процес.

– Неприхильно? – вразилася Лені. – Як так можна? – Блок дивився на неї таким напруженим поглядом, немов вірив у її спроможність обернути тепер на свою користь давно вже висловлені слова судді.

– Неприхильно, – підтвердив адвокат. – Він навіть прикро здивувався, коли я заговорив з ним про Блока. "Не кажіть мені про Блока", – сказав він. "Таж він мій клієнт", – наполягав я. "Ви даремно докладаєте зусиль", – доводив він мені. "Я не вірю, – заперечував я. – Блок у процесі дуже роботящий і завжди якнайпильніше стежить за своєю справою. Він майже перебрався до мене, щоб, крий Боже, не проґавити чогось. Така запопадливість трапляється не часто. Звичайно, в особистому спілкуванні він не дуже приємний, має огидні звички, неохайний, зате з процесуального погляду він справді бездоганний". Я сказав "бездоганний", я перебільшував зумисне. На те він відповів: "Блок просто хитрун. Він набув великого досвіду і тямить, як затягувати процес. Але його необізнаність ще більша за його хитрощі. Що він сказав би, якби довідався, що його процес іще й не починався, якби йому хто сказав, що ще ні разу не дзеленькнув дзвоник, звістуючи про початок процесу". Спокійно, Блоку, – мовив адвокат, бо Блок, хоч коліна йому трусилися, став підводитись, певне, збираючись просити пояснень. Це вперше адвокат ясними й недвозначними словами звернувся безпосередньо до Блока. Він то втомлено поводив очима по кімнаті, то поглядав на Блока, що знову поволі опустився навколішки під тягарем тих поглядів. – Ці слова судді не мають для тебе жодного значення, – заспокоював адвокат. – Нема чого лякатися кожного слова. Якщо таке ще повториться, я тобі більше нічого не казатиму. Тут тільки-но слово вимовиш, а ти вже такий, неначе тобі оголошено смертний вирок. Посоромся ж бодай перед моїм клієнтом! Адже ти розхитуєш довіру, яку він має до мене. Чого ж ти хочеш від мене? Ти ще й досі живеш, перебуваєш під моїм захистом, твій страх безглуздий! Ти десь, напевне, читав, що подеколи остаточний вирок оголошують непередбачено,

байдуже, чиїми вустами, байдуже, коли саме. А втім, хоч є, звичайно, багато винятків та перешкод, здебільшого це таки правда, але не менша правда й те, що мені огидний твій страх, я вбачаю в ньому брак необхідної довіри. Що я сказав тобі такого? Я тільки переповів слова судді. Адже ти знаєш, що навколо процесу громадяться різні думки, і зрештою вже несила нічого розібрати. Скажімо, цей суддя бере за початок процесу іншу дату, ніж я. Це лиш різниця в поглядах, більш нічого. За давнім звичаєм на певному етапі процесу треба закалатати дзвоником. Згідно з поглядом цього судді саме тоді починається процес. Я тепер не можу переповісти тобі всього, що суперечить цьому поглядові, ти, до речі, й не зрозумієш нічого, тобі досить знати, що дуже багато суперечить. – Блок збентежено пропускав між пальцями ворс килимка біля ліжка, страх перед словами судді на якийсь час змусив його забути про свою рабську залежність від адвоката, подумки він на всі боки обертав щойно почуті слова.

– Блоку, – застережливо мовила Лені і, схопивши бідолаху за комір, змусила купця випростатись. – Облиш килимок і слухай адвоката.

[Цей розділ зостався незавершений.]

Розділ 9

У соборі

К. доручили показати одному італійському партнерові, що був дуже важливий для банку і вперше приїхав до їхнього міста, культурно-історичні пам'ятки. Іншим разом він уважав би це доручення за почесне, але тепер, коли він через велику силу ще спромагався ходити до банку на роботу, воно його не тішило. Кожна година, проведена за межами кабінету, завдавала йому мук; щоправда, К. загалом уже не міг так добре використовувати час на роботі, як давніше, здебільшого він бодай про людське око просто вдавав, ніби працює, і через те ще дужча тривога шарпала йому душу, коли він не був у банку. Тоді йому

ввижалося, ніби заступник директора, що завжди був на чатах, не спускаючи з нього ока, вряди-годи заходить до його кабінету, сідає за його письмовий стіл і нишпорить у його паперах, приймає клієнтів банку, з якими за довгі роки К. майже потоваришував, і переманює їх до себе, а то навіть знаходить помилки, які, гадав собі К., тепер під час роботи з усіх боків загрожують йому і яких йому вже несила уникнути. Коли ж інколи йому доручали, щоправда, не вшановуючи тим дорученням, як-от тепер, піти кудись у справах або навіть здійснити невелику подорож, – останнім часом такі доручення зовсім випадково почастішали, – тоді К. завжди от-от був ладен припустити, що його на якийсь час випроваджують з кабінету, щоб перевірити його роботу, або принаймні створити враження, ніби в банку без нього дуже легко обійтися. Від більшості цих доручень він міг би без великих зусиль відмовитись, проте не наважувався, бо, якщо його страх бодай найменшою мірою обґрунтований, відхилити таке доручення означало б признатись у тому страху. З цієї причини К. начебто байдуже брався виконувати ті всі доручення і навіть не сказав, що по-справжньому застудився, коли його послали у виснажливу дводенну ділову подорож, бо хотів уникнути небезпеки, що його звинуватять, ніби ненастанні тієї пори осінні дощі відбили йому охоту кудись їхати. З подорожі він повернувся з нестерпним головним болем і одразу почув, що наступного дня йому треба супроводити італійського партнера. Спокуса принаймні цього одного разу відмовитись була дуже велика, бо ж, як дали йому зрозуміти, прогулянка не мала жодного безпосереднього зв'язку з роботою, хоча виконати такий товариський обов'язок супроти ділового партнера – безперечно важливе завдання. Спокуса, звісно, велика, та аж ніяк не для К., він чудово знав, що лише добре виконана робота втримає його на посаді і якщо йому тепер не пощастить несподівано причарувати того італійця, в банку визнають його непотрібність. К. не хотів навіть на один день покидати роботу, бо страшенно боявся, що назад його вже не пустять, і хоч сам К. достеменно знав, що цей страх перебільшений, він знемагав під його тягарем. А втім, цього разу майже не було змоги вигадати щось прийнятне й відмовитись від доручення. Щоправда, італійську мову К. знав не дуже добре, а все ж задовільно; вирішальним стало те, що К. з часів своєї попередньої роботи знав історію та культуру

рідного міста, про що пішла надзвичайно перебільшена чутка по всьому банку: якийсь час К., зрештою, з суто ділових причин був членом товариства охорони міських пам'яток старовини. А італієць, як стало відомо з чуток, був любитель мистецтва, отже, вибір для нього К. як гіда – річ очевидна.

Був мокрий, дощовий і вітряний ранок, коли К., кленучи день, що чекав на нього попереду, вже о сьомій годині прийшов до свого кабінету, аби бодай трохи попрацювати, перше ніж супроводити гостя. К. був дуже змучений, півночі він студіював італійську граматику, готуючись до зустрічі, і тому підвіконня, на яке він останнім часом не раз полюбляв сідати, вабило його куди дужче, ніж письмовий стіл. К., проте, подолав себе й сів до роботи. На жаль, саме тієї миті зайшов служник і доповів, що пан директор послав його подивитись, чи нема ще пана прокуриста; якщо ж він тут, то нехай виявить люб'язність і зайде до приймальні, той пан з Італії вже тут.

– Зараз іду, – мовив К., запхнув до кишені словничка, взяв під пахву альбом міських пам'яток старовини, який приготував для іноземця, і пішов через кабінет заступника до директорської кімнати. К. тішився, що так рано прийшов до банку і був ладен миттю стати в пригоді, чого, власне, по-справжньому ніхто й не сподівався. Кабінет заступника був ще, звичайно, безлюдний, мов серед темної ночі, певне, служник і заступника мав покликати до приймальні, але нікого не застав у кабінеті. Коли К. зайшов до приймальні, назустріч йому з глибоких фотелів підвелося двійко чоловіків. Директор приязно засміявся, вочевидь зрадівши, що К. прийшов, одразу представив їх один одному, італієць міцно потис К. руку і, сміючись, назвав когось раннім жайворонком. К. не зрозумів до ладу, кого саме він мав на увазі, крім того, в мові італійця трапилось дивне слово, значення якого К. згадав тільки згодом. К. відповів якимсь гладеньким реченням, яке італієць вислухав теж зі сміхом, раз по раз швидким нервовим рухом погладжуючи свою пишну шпакувату бороду. Борода була вочевидь напахчена, породжуючи спокусу підійти та понюхати її. Коли всі посідали і почалась легенька вступна розмова, К. із тривогою став помічати, що розуміє тільки окремі

фрагменти. Коли італієць говорив зовсім спокійно, К. розумів майже все, але така неквапліва мова була рідкісним винятком, здебільшого слова рвалися іноземцеві з рота і він похитував головою, наче тішачись. Розмовляючи так швидко, італієць неодмінно збивався на якийсь діалект, що для К. узагалі не мав нічого італійського, зате директор не тільки розумів той діалект, а навіть розмовляв ним, хоч, власне, К. міг би передбачити це, італієць був родом з Південної Італії, де й директор прожив кілька років. Хай там як, К. пересвідчився, що йому незмога поспілкуватись як слід з італійцем, він його кепсько розумів навіть тоді, коли той розмовляв французькою, до того ж борода приховувала рухи губ, які, певне, допомагали б розумінню. К. подумав, що попереду його чекає чимало прикрощів, а тим часом уже навіть не намагався зрозуміти італійця – в присутності директора, що так легко розумів його, це були б марні зусилля – і обмежився тим, що похмуро спостерігав, як той глибоко, але невимушено сидить у фотелі, раз по раз аж підстрибує в своєму коротенькому сюртуку і вряди-годи здіймає руки вгору й силкується зобразити те, чого К. не спромагався зрозуміти, хоч не спускав очей з тих задертих рук. К. не робив, власне, нічого і тільки машинально поводив очима, стежачи за розмовою, тож зрештою йому далась узнаки втома і він, на щастя, вчасно, зловив себе на тому, що через неуважливість підвівся, обернувся і хотів вийти з кімнати. Нарешті італієць подивився на годинник і підскочив. Розпрощавшись із директором, він напався за К., і то так завзято, що той мусив відсунути свого фотеля, аби мати змогу поворухнутись. Директор, що, звичайно, з погляду К. здогадався, в яку той халепу вскочив із такою італійською мовою, втрутився до розмови, і то так мудро й тактовно, що здавалося, ніби він дає лише невеличкі поради, тоді як насправді він стисло переказував К. усе, що спадало на невтомний язик італійця. К. дізнався від нього, що італієць ще має залагодити кілька справ, що в нього загалом обмаль часу, що він аж ніяк не збирається поспіхом оббігати всі пам'ятки, що він радше, – зрештою, якщо погодиться К., тут усе вирішує він, – думає оглянути тільки собор, проте якнайдокладніше. Його незмірно тішить, що за проводиря йому буде такий обізнаний і люб'язний чоловік, – тут італієць, звісно, говорив про К., а той тим часом зовсім не слухав італійця і лише швидко вбирав слова директора, – і він просить К.,

якщо той час йому підходить, зустрітися через дві години, десь о десятій годині ранку в соборі. Він навіть сподівається, що йому пощастить неодмінно бути в соборі на ту годину. К. відповів щось доречне, італієць потис руку спершу директорові, потім К., потім знову директорові й пішов, наполовину обернувшись до К. та директора, що проводжали його, і ні на мить не уриваючи розмови, до дверей. К. ще якийсь час побув у директора, йому сьогодні, здається, дуже дошкуляла хвороба. Директор гадав, ніби перед К. треба вибачитись, і сповістив, – а їхні взаємини були досить близькі, – що спершу сам намірявся піти з італійцем, а потім – причини він не назвав – надумав краще послати К. Якщо К. спершу не одразу розуміє італійця, то нехай не бентежиться, розуміння з'явиться дуже швидко, а якщо навіть він узагалі нічого не розумітиме, то й це не біда, бо тому італійцеві, зрештою, байдуже, розуміють його чи ні. А втім, К. знає італійську напрочуд добре і, звичайно, на місці вже зорієнтується. Після цього К. відпустили. Час, який залишався до зустрічі, він витратив на виписування зі словника рідковживаних слів, потрібних для опису собору. То була вкрай марудна робота, служник тим часом приніс пошту, заходили службовці з різними запитаннями, але, побачивши К. за роботою, зупинялися біля дверей і вже нікуди не йшли, поки К. не вислухає їх; заступник директора не проминав жодної нагоди заважати К., часто заходив до кабінету, брав до рук словника і знічев'я гортав його, а коли двері відчинялися, в сутіні передпокою видніли навіть клієнти, що нерішуче вклонялися: вони намагались привернути до себе увагу, проте не мали певності, що їх бачать, – те все оберталось навколо К., мов планети круг Сонця, а він сам добирав і складав докупи потрібні слова, потім знаходив їх у словнику, виписував, вправлявся в їхній вимові і нарешті намагався вивчити напам'ять. Але, здається, його давня незрадлива пам'ять полишила його, іноді він так лютився на італійця, який завдав йому стільки клопоту, що жбурляв словника поміж паперів, твердо наміряючись не готуватися далі, потім, проте, міркував, що не мовчки ж він ходитиме з італійцем по собору серед мистецьких пам'яток, і з іще дужчою люттю знову діставав словника.

О пів на десяту, коли К. уже зібрався виходити, задзвонив телефон, Лені побажала йому доброго ранку й запитала, як він почувається. К. квапливо подякував, сказавши, що не може довго розмовляти, бо йому треба до собору.

– До собору? – перепитала Лені.

– Атож, до собору.

– Навіщо до собору? – здивувалася Лені. К. спробував їй стисло пояснити, але тільки-но заговорив, як Лені раптом сказала: – Вони цькують тебе. – Жалі через те, що його вже не викликають і не чекають, були К. нестерпні, тож він нашвидку попрощався і, вже вішаючи трубку, ще додав, звертаючись чи то до себе, чи то до далекої дівчини, що вже не чула його:

– Атож, вони цькують мене.

Розмова трохи затримала К., і він став боятись, що не встигне вчасно до собору. Він поїхав автомобілем, останньої миті ще згадав про альбом, подарувати який раніше не трапилось нагоди, і взяв його з собою. К. поклав альбом на коліна й нервово барабанив по ньому пальцями протягом усієї подорожі. Дощ трохи ущух, але надворі було мокро, холодно й темно, в соборі навряд чи пощастить щось роздивитись, зате К., довго постоявши на кам'яних плитах, застудиться ще дужче. Майдан перед собором був майже безлюдний, і К. пригадав, як іще малою дитиною він звернув увагу, що в будинках навколо цього вузького майдану майже в усіх вікнах опущені штори. Та як надворі така негода, то й дивуватись нема чого, що вікна закриті. Навіть у соборі, здавалось, нема людей, нікому, певне, не спадало на думку прийти сюди. К. проминув обидва бічні нефи і натрапив лише на стару жінку, що, закутавшись у теплу хустку, вклякла перед образом Богородиці й споглядала його. Згодом К. побачив ще й кульгавого служку, що зник у вмурованих у стіну дверях. К. прийшов точно на десяту годину, саме тоді,

як він заходив, пробамкав годинник, проте італійця ще не було. К. знову подався до головного входу, якийсь час нерішуче постояв там, потім під дощем обійшов навколо собору, дивлячись, чи не чекає часом італієць коло якогось бічного входу. Він нікого не побачив. Може, директор не зрозумів, на яку треба прийти годину? Як того іноземця взагалі можна правильно зрозуміти? Хай там як, а К. однаково мусить почекати його принаймні півгодини. Відчувши втому, К. захотів сісти і знову зайшов до собору, знайшов на сходах якусь невелику, начебто схожу на килимок ганчірку, носаком черевика підсунув її до найближчої лави, тісніше загорнувся в плащ, підняв комір і сів. Щоб розвіятись, розгорнув альбом, погортав його трохи, але мусив закрити, було так темно, що він, піднявши очі, нічогісінько не міг роздивитись у бічному нефі.

Удалині на головному вівтарі блимав великий, складений зі свічок трикутник, і К. не міг до пуття сказати, чи бачив він його там раніше. Може, свічки щойно позапалювали. Церковні служки загалом проворні, і їх годі помітити. Випадково озирнувшись назад, К. побачив, як недалеко від нього теж горить свічка, поставлена на якійсь колоні. Хоч які гарні ті свічки, їх вочевидь було замало для освітлення ікон на вівтарі, більшість образів бічного вівтаря розпливались у сутіні, свічки скорше увиразнювали темряву. Італієць, не прийшовши до собору, вчинив водночас і неґречно, і дуже слушно, бо нічого б не побачив, довелося б задовольнятись лиш окремими фраґментами картин, що їх поступово висвітлюватиме електричний ліхтарик К. Аби пересвідчитись, чого тоді можна сподіватись, К. зайшов до найближчої бічної каплички, піднявся на кілька сходинок до низенького мармурового парапету і, перехилившись через нього, освітив ліхтариком ікону на вівтарі. Незгасна лампада, висячи перед іконою, заважала роздивитися подробиці. Перше, що почасти побачив, а почасти вгадав К., була висока постать лицаря в панцері, зображена скраю картини. Він спирався на меч, устромивши його в голу землю перед собою, тільки де-не-де видніли поодинокі травинки. Він, здається, пильно стежив за подіями, що відбувалися перед ним. Дивувало, що він стоїть і не підходить ближче. Можливо, він мав просто вартувати. К., що давно вже не бачив жодної картини, довго розглядав лицаря, дарма що мусив повсякчас блимати очима: зеленаве

світло ліхтаря було йому нестерпне. Освітивши решту полотна, К. побачив традиційно зображене покладання Христа до могили, хоч картина була нова. К. заховав ліхтарика й повернувся на своє місце.

Певне, вже було марно чекати італійця, проте надворі вперіщив густий дощ, а оскільки в соборі всупереч сподіванням холод не дуже й дошкуляв, К. надумав поки що нікуди не йти. Неподалік від К. містилась велика церковна кафедра, на її маленькому круглому дашку напівлежали два невигадливі позолочені хрести, перетинаючись верхівками. Зовнішня поверхня балюстради й перехід до несучої колони були вкриті зеленим листяним орнаментом, серед нього подекуди траплялися то жваві, то супокійні постаті янголяток. К. став перед кафедрою і обдивився її з усіх боків, камінь усюди був бездоганно вирізьблений, глибоке темне тло поміж елементів орнаменту й за ними видавалось таким природним, що К. поклав руку на одну з таких заглибин і обережно обмацав камінь, про існування цієї кафедри він досі ще не знав. Випадково біля наступної лави К. помітив церковного служку, його бахматий одяг провисав чорними складками. Лівою рукою служка тримав дрібку нюхального тютюну й дивився на К. "Чого він від мене хоче? – думав К. – Невже я видаюся підозрілий? Може, йому треба дати на чай?" Служка, помітивши, що К. на нього дивиться, махнув правою рукою в якомусь невизначеному напрямі, між двома пальцями він тримав ще одну порцію тютюну. Його поведінка була навряд чи й зрозуміла, К. зачекав хвилинку, але церковний служка й далі щось показував йому рукою, а на додачу до цих рухів ще й кивав головою.

– Чого він хоче? – тихо запитав К., не зважуючись тут, у соборі, погукати його, потім витяг з кишені гаманця й переступив через наступну лаву, щоб підійти до служки. Той, проте, застережливо махнув рукою, стенув плечима й закульгав собі геть. Отакою квапливою, стрибучою ходою, як у цього кульгавого служки, К. у дитинстві намагався наслідувати їзду верхи. Старий здитинів, подумав К., його розуму вистачає лише на церковну службу. Оно він стоїть, як я стою, і пильнує, чи йтиму далі. К., сміючись, пройшов за старим усім бічним нефом майже до середини головного вівтаря, старий і далі щось

показував, але К. зумисне не обертався, ті жести не мали жодної іншої мети, як збити його зі сліду старого. Зрештою К. облишив служку, він не хотів його дуже налякати, крім того, боявся проґавити італійця, раптом той таки надумає прийти до собору.

Зайшовши до головного нефа й шукаючи місце, де він залишив альбом, К. на колоні майже біля самих вівтарних хорів помітив ще одну невеличку кафедру, збудовану дуже просто з нічим не оздобленого білого каменю. Вона була така маленька, що здалеку скидалась на ще порожню нішу, де має стояти постать святого. Проповідник не міг би ступити й кроку до поренчат. Крім того, кам'яний склепінчастий дашок кафедри починався дуже низько й круто здіймався вгору, не мав, правда, жодних прикрас, але був вигнутий так, що людина середнього зросту не змогла б випростатись під ним і була б змушена весь час перехилятись через поренчата. Та кафедра була немов створена, щоб завдати мук проповідникові, важко було здогадатись, навіщо вона потрібна, коли є інша, простора й так вишукано оздоблена кафедра.

К., мабуть, не помітив би цієї невеличкої кафедри, якби вгорі не світила лампа, яку ставлять невдовзі перед тим, як читатимуть казань. Невже справді зараз прийде проповідник? До порожньої церкви? К. подивився на східці, що, горнучись до колони, тягнулись до кафедри: такі вузенькі, немов просто оздоблювали колону, а не допомагали людині вибратись нагору. Але під кафедрою, К. аж засміявся з подиву, справді стояв священик, тримаючись за поренча; він був ладен от-от ступити на східці й приглядався до К. Потім злегка кивнув головою, К. перехрестився і вклонився, хоч мав би зробити це набагато раніше. Священик шарпнувсь і швидкими, короткими кроками став підніматись на кафедру. Невже справді виголосять казань? Може, церковний служка таки не зовсім відбився глузду і хотів, щоб К. підійшов до проповідника? Адже в безлюдній церкві то була справді потрібна річ. А втім, десь перед образом Богородиці стояла ще й стара жінка, вона теж би мала підійти. І якщо має початися казань, чому не грає орган? Він мовчить, он лише мляво полискує в пітьмі своїми величезними трубами.

К. подумав, чи не слід йому якнайшвидше вийти з собору, якщо він не вийде тепер, нема жодної надії, що йому пощастить вийти під час казані, тоді він буде змушений залишитись, хоч скільки вона триватиме, він і так змарнував забагато робочого часу, чекаючи на італійця, чого, зрештою, вже не зобов'язаний робити, і К. подивився на годинник: була вже одинадцята. Але невже справді читатимуть казань? Невже сам К. заступить усю церковну громаду? А що, як він лиш іноземець, який хоче оглянути церкву? Власне, він і справді хотів її оглянути. Проте безглуздо думати, ніби сьогодні таки читатимуть казань – тепер, об одинадцятій годині, у робочий день, за такої негоди. Священик – а то безперечно він, – молодик із гладеньким понурим обличчям, береться східцями вгору вочевидь на те, щоб погасити лампу, яку хтось помилково запалив.

Та насправді сталось не таке, священик кілька разів підправив ґніт і ще трохи писав щось, потім неквапом обернувся до балюстради, узявшись руками спереду за кам'яний виступ. Так він простояв якийсь час і, не ворушачи головою, обдивлявся навколо. К. тим часом далеченько відступив назад, зіпершись ліктями на першу церковну лаву. Непевними очима він дивився, навіть сам не усвідомлюючи цього, туди, де, згорбившись, мирно спочивав церковний служка, неначе після виконаного завдання. Яка тиша тепер у соборі! Але К. мусить її порушити, він не має наміру залишатися тут; якщо обов'язок священика полягає в тому, щоб певної години, незважаючи на обставини, прочитати казань, то нехай собі читає, це йому вдасться й без К., бо й присутність К. однаково не надасть сили словам казані. К. поволі рушив з місця, обмацав носаком черевика лаву, вийшов у широкий прохід і без жодних перешкод пішов далі, проте на кам'яній підлозі виразно чулись якнайтихіші кроки, а склепіння тихо, але неперервно повторювали їх мінливою багатозвучною луною. К. відчував певну безпорадність, ідучи самотою поміж порожніх лав, де його, мабуть, бачив священик, крім того, йому здавалося, ніби собор такий величезний, що ще трохи – і людина в ньому збожеволіє. Підійшовши до місця, де він сидів, К. нашвидку, не зупиняючись, намацав альбом і забрав його. Він уже майже проминув лави і підійшов до незайнятого простору між ними та виходом, аж тут уперше до нього долинув голос проповідника. Могутній, добре

поставлений голос. Як він пронизує собор, що готовий слухати його! Але проповідник заговорив не до громади вірних, а безпосередньо – тут навіть сумнівів не було – до К.:

– Йозефе К.! – гукнув голос.

К. зупинився і втупився очима в підлогу перед собою. Він поки що вільний, ще може піти далі і вийти крізь троє невеличких темних дерев'яних дверей неподалік від нього. Це просто означатиме, що він не розчув того вигуку або розчув, та вирішив не звертати уваги. А якщо він обернеться, тоді його затримають, тоді він признається, що добре зрозумів той вигук, що тут справді зверталися до нього і що він ладен скоритися. Якби священик гукнув іще раз, К. напевне, пішов би далі, та оскільки, поки К. мов прикипів до підлоги, всюди панувала тиша, він таки повернув трохи голову, йому кортіло подивитися, що тепер робить священик. Той, як і перше, спокійно стояв на кафедрі, проте можна було виразно побачити, що він киває К. головою. Якщо К. тепер не обернеться повністю, це буде лише звичайнісінька дитяча гра в піжмурки. Він справді обернувся, і священик, киваючи пальцем, став підкликати його ближче. Оскільки тепер уже все могло відбуватися відкрито, К. – з цікавості і щоб швидше залагодити справу – швидким сягнистим кроком підбіг до кафедри. Біля першої лави він зупинився, проте священикові відстань видалась завеликою, він випростав руку і, опустивши вниз вказівного пальця, показав на місце біля самої кафедри. К. став на те місце, але там йому доводилось високо задирати голову, аби ще бачити священика.

– Ти Йозеф К., – ствердив священик і невідомо навіщо підняв одну руку з балюстради.

– Так, – відповів К., замислившись над тим, як часто давніше називали його ім'я, що з певного часу стало немов тягарем для нього, його ім'я знають тепер навіть люди, котрих він бачить уперше, – а як воно добре, коли ти спершу представишся, а вже потім тебе називають на ім'я!

– Ти звинувачений, – незвичайно тихо проказав священик.

– Атож, – підтвердив К., – мені казали про це.

– Тоді ти той, кого я шукаю, – провадив далі священик. – Я тюремний капелан.

– Он воно що, – зітхнув К.

– Я погукав тебе сюди, щоб поговорити з тобою.

– Я цього не знав, – здивувався К. – Я прийшов сюди показати собор одному італійцеві.

– Облиш марноту, – звелів священик. – Що в тебе у руці? Молитовник?

– Ні, – відповів К., – альбом міських пам'яток.

– Випусти його з рук, – наказав священик. К. так віджбурнув альбома, що він розкрився і проїхав трохи підлогою на розгорнутих сторінках.

– Ти знаєш, що твій процес обертається кепським боком? – запитав священик.

– Мені теж так здається, – кивнув К. – Я докладав усіх зусиль, але без успіху. А втім я навіть іще не написав вступної заяви.

– Як ти собі уявляєш кінець? – запитував далі священик.

– Давніше я гадав, що все скінчиться добром, а тепер інколи й сам сумніваюсь у цьому. Я не знаю, як він закінчиться. А ти знаєш?

– Ні, – відказав священик, – але боюся, що скінчиться погано. Тебе визнали винним. Твій процес, певне, навіть не вийде за межі нижніх щаблів правосуддя. Принаймні цієї миті твою провину вважають за доведену.

– Таж я невинний, – захищався К., – тут якась помилка. Як узагалі людина може бути винною? Адже всі ми люди, такі самі, як решта.

– Правильно, – поправив священик, – але винні завжди таке кажуть.

– І ти теж ставишся до мене упереджено? – запитав К.

– Ні, я не упереджений, – відповів священик.

– Я вдячний тобі, – мовив К., – бо всі інші, хто пов'язаний із процесом, ставляться до мене упереджено. Вони впливають навіть на тих, хто не пов'язаний. Моє становище стає дедалі тяжче.

– Ти хибно розумієш ситуацію, – заперечив священик. – Вирок не оголошують одразу, процес мало-помалу обертається на вирок.

– Так ось воно що, – опустив голову К.

– Що ти робитимеш далі задля своєї справи? – запитав священик.

– Ще пошукаю допомоги, – відповів К., піднімаючи голову, щоб побачити реакцію священика на цю відповідь. – Ще є певні можливості, якими я поки що не скористався.

– Ти шукав забагато чужої допомоги, – невдоволено буркнув священик, – надто в жінок. Хіба ти не помітив, що то не справжня допомога?

– Признаюсь, що іноді й навіть досить часто твої слова слушні, – відповів К. – але не завжди. Жінки мають велику владу. Якби кількох знайомих мені жінок я спонукав спільно працювати задля мене, я б неодмінно втримався. Надто за цього правосуддя, де кожен уганяє за жінками. Покажи слідчому жінку десь удалині, і він пережене, аби не спізнитись, і суддів, і звинувачених. – Священик схилився головою на парапет, тепер, здається, дашок кафедри вже гнітив його. Але що там за негода така надворі? Бо вже й не похмурий день, а глупа ніч. Жоден вітраж величезних шибок не світиться, на темних стінах де-не-де проступають тільки світліші плями. І саме тепер церковний служка став одна за одною гасити свічки на головному вівтарі.

– Ти сердишся на мене? – запитав К. священика. – Ти, напевне, не знаєш, якому правосуддю ти служиш? – Відповіді не було. – Це тільки мій власний досвід, – говорив далі К., але нагорі знов мовчали. – Я не хотів тебе образити, – знов озвався К. Аж тут священик як не крикне згори на нього:

– Невже ти не можеш подивитись на два кроки далі? – Кричав він гнівно, але водночас немов усупереч власній волі, нерозважливо, налякавшись того, що бачив сам.

Після цього обидва довго мовчали. Звісно, серед пітьми, що панувала внизу, священик не міг як слід роздивитись К., тим часом К. виразно бачив його у світлі невеличкої лампи. Чому священик не зійде вниз? Адже він не читає казані, тільки розповідає К. про те, що, як добре обміркувати, мабуть, більше нашкодить йому, ніж допоможе. Проте К. здавалося, ніби в священика безперечно добрі наміри, отже, ще є можливість, що він, зійшовши вниз, стане на його бік, ще є можливість, що він дасть йому найголовнішу й цілком прийнятну пораду, яка, либонь, підкаже йому не те, як можна вплинути на процес, а скорше як позбутися його, обминути, як можна жити без процесу. Певне, така можливість ще є, останнім часом К. не раз думав про неї. Та якщо священик знає про цю можливість, він, напевне, коли його попросити, розповість про неї, дарма що сам належить до правосуддя і дарма що

він, коли К. напався на правосуддя, був змушений згнітити свою лагідну натуру й навіть нагримати на К.

– Ти не зійдеш донизу? – запитав К. – Таж проповіді не буде, йди до мене.

– Тепер я вже можу зійти, – мовив священик, що, певне, вже покаявся за свій крик. Знімаючи лампу з гачка, він додав: – Спершу я мусив розмовляти з тобою здалеку. Я такий, що на мене легко вплинути, і тоді я забуваю про свою службу.

К. чекав священика внизу коло сходів. Іще спускаючись, священик уже простяг йому руку.

– Ти маєш для мене трохи часу? – запитав К.

– Скільки завгодно, – відповів священик і дав К. лампу, щоб той ніс її. – Навіть зблизька постать священика не втрачала певної величі.

– Ти дуже приязний до мене, – мовив К., тепер вони обидва походжали туди-сюди по темному бічному нефу. – Ти виняток з-поміж усіх, хто належить до правосуддя. Я тобі довіряю більше, ніж будь-кому з них, хоч знаю я їх уже багатенько. З тобою я можу розмовляти відверто.

– Не помилися, – застеріг священик.

– Чого б я мав помилятися? – здивувався К.

– Ти помиляєшся в правосудді, – сказав священик, – а у вступному слові до закону якраз ідеться про таку помилку. Перед брамою правосуддя стоїть сторож. До нього підійшов селянин і попросив, щоб йому дали доступитись до правосуддя. Проте сторож сказав, що тепер його пустити не можна. Чоловік замисливсь, а потім запитав, чи можна йому зайти згодом. "Можливо, – відповів сторож, – але тепер – ні".

Оскільки брама правосуддя була, як завжди, відчинена, а сторож відступив убік, чоловік пригнувся, щоб через браму зазирнути всередину. Сторож, помітивши, засміявся: "Якщо тобі так кортить туди, спробуй зайти попри мою заборону. Але пам'ятай: хоч я дуже могутній, я тільки найнижчий сторож біля брами. Там, перед кожною брамою, теж стоять охоронці, і кожен наступний могутніший за свого попередника. Вже на третього навіть я дивитися не можу". Селянин не сподівався таких труднощів, правосуддя має бути доступне для всіх, і то завжди, гадалося йому, але, придивившись до охоронця, що стояв у кожусі, виставивши великого загостреного носа і довгу рідку чорну татарську бороду, він подумав, що краще зачекати, аж поки йому дозволять зайти. Сторож подав йому стільчика й посадив його біля брами. Чоловік сидів там день у день довгі роки і не раз намагався дістати дозвіл зайти, він уже вимучив сторожа своїми благаннями. Сторож часто влаштовував йому невеличкі допити, розпитував про його рідний край і про всіляку всячину, але то були байдужі запитання, як-от ті, що їх ставлять великі пани, врешті решт завжди казав, що ще не може його пустити. Чоловік, що, готуючись до подорожі, взяв із собою багато речей, віддав геть усе бодай трохи вартісне, намагаючись підкупити сторожа. Той, щоправда, брав усе, але завжди приказував: "Я беру, але тільки на те, щоб ти не думав, ніби не вжив усіх способів". Протягом багатьох років чоловік майже невідступно спостерігав сторожа. Він уже забув про решту сторожів, і цей перший видавався йому єдиною перешкодою, що не давала доступитись до правосуддя. Бідолаха проклинав уголос той нещасливий випадок першого року, коли він відмовився зайти, а згодом, як став старий, тільки бурчав собі під ніс. Він здитинів, а оскільки за довгі роки приглядання до сторожа впізнавав навіть бліх у його кожусі, то просив навіть їх допомогти йому і власкавити сторожа. Зрештою він став недобачати і вже не знав, чи то насправді так темно, чи то очі його підводять. Аж тепер, серед пітьми, він помітив незгасне сяєво, що неперервним потоком лилося з брами правосуддя. Після цього він довго й не прожив. Перед смертю чоловік згромадив у своїй голові ввесь досвід змарнованого чеканням часу, зосередивши його в єдиному запитанні, якого доти ще не ставив охоронцеві. Він махнув йому рукою, бо його

заціпеніле тіло вже не випростувалось. Сторож мусив низько нахилитись до нього, чоловічок за довгі роки змалів і висох.

– Про що ти хочеш дізнатися тепер? – запитав сторож. – Адже ти просто невситимий.

– Усі прагнуть доступитись до правосуддя, – проказав чоловік, – тож як сталося, що за багато років ніхто, крім мене, не вимагав, щоб його пустили?

Сторож побачив, що чоловік от-от помре, і, щоб його кволий слух ще сприйняв що-небудь, проревів йому на вухо:

– Тут більше нікого не можна було пускати, бо ця брама призначалася тільки для тебе. Тож тепер я піду звідси й зачиню її.

– Отже, сторож одурив того чоловіка, – нараз виснував К., ця розповідь дуже зацікавила його.

– Не поспішай ніколи, – наставляв його священик, – і не погоджуйся з чужою думкою без перевірки. Я розповів тобі тільки те, про що була розповідь, про ошуканство там не йшлося.

– Таж ні, там усе ясно, – заперечив К., – і твоє перше тлумачення цілком слушне. Сторож повідомив спасенну звістку тільки тоді, коли вона вже нічим не допомогла б чоловікові.

– Просто він раніше не запитував, – викрутився священик. – Ти ж подумай: він був лише сторож і як сторож він виконав свій обов'язок.

– Чому ти гадаєш, що він виконав свій обов'язок? – запитав К. – Адже він його не виконав. Його обов'язок, можливо, полягав у тому, щоб відганяти всіх чужих, а цього чоловіка, якому призначалася ця брама, він мав пустити.

– Ти не слухав мене як слід і перекрутив мою розповідь, – дорікнув священик. – У цій розповіді сторож подає два важливі пояснення, як доступитись до правосуддя: одне на початку, а друге наприкінці. Першого разу сказано, що тепер його не можна пустити, а другого – що ця брама була призначена тільки йому. Якби між цими двома твердженнями існувала суперечність, ти мав би слушність, сторож одурив би чоловіка. Але тут суперечності нема. Навпаки, перше пояснення навіть натякає на друге. Можна було б сказати, що сторож навіть вийшов за межі свого обов'язку, давши чоловікові надію, що, можливо, його колись упустять. На той час його обов'язок, здається, полягав у тому, щоб не пускати чоловіка, і чимало слухачів справді дуже дивувалися, що сторож узагалі дав йому ту надію, хоч сам, здається, полюбляв точність і невідступно пильнував своєї служби. Протягом багатьох років він не покидав своїх чат і зачинив браму аж наприкінці, він добре усвідомлював вагу своєї служби, кажучи: "Я могутній"; він шанував начальство і боявся його, бо казав: "Я тільки найнижчий сторож", і він аж ніяк не балакучий, бо всі ті роки ставив так звані "байдужі запитання"; він непідкупний, бо ж казав про подарунок: "Я беру, але тільки на те, щоб ти не думав, ніби не вжив усіх способів", його, коли йдеться про обов'язок, неможливо ні розчулити, ні вблагати, бо ж сказано про чоловіка: "Він вимучив сторожа своїми благаннями", зрештою, навіть його зовнішність свідчить про педантичність характеру – великий гострий ніс і довга ріденька чорна татарська борода. Невже є сторож, ще вірніший своєму обов'язку? Проте в сторожа є й інші риси вдачі, вкрай сприятливі для того, хто вимагає доступу, саме вони допомагають нам усвідомити, що тим своїм натяком на майбутню можливість доступитись він міг трохи порушити свій обов'язок. Адже не можна заперечити, що сторож трохи простакуватий, а на додачу ще й чванькуватий. Та якщо слова сторожа про його могутність і могутність решти охоронців брам, дивитись на яких навіть йому несила, – так-от, навіть якщо ці слова самі по собі, може, й правда, то спосіб, яким їх висловлено, засвідчує, що його розуміння затьмарене простодушністю й зарозумілістю. І слухачі тут кажуть: "Справжнє розуміння однієї речі й нерозуміння іншої, подібної до неї речі, не зовсім узгоджуються між собою". В усякому разі слід припустити, що ті простодушність та зарозумілість, хоч які мізерні їхні зовнішні вияви, все

ж ослабили пильність сторожування, це вади сторожової вдачі. До цього ще додається, що за своєю натурою сторож – людина приязна, він аж ніяк не суворий службовець. Уже першої миті він дозволяє собі жарт, запрошуючи чоловіка зайти попри недвозначну й нескасовану заборону, потім не відсилає його геть, а дає йому, як сказано, стільчика й садовить біля брами. Терпіння, з яким сторож усі ті роки вислухав чоловікові благання, невеличкі допити, приймання подарунків, великодушність, із якою він дозволяє, щоб чоловік уголос біля нього проклинав нещасливий випадок, до якого спричинився сам сторож, – це все можна пояснити співчуттям. Не кожен сторож так поводиться. І нарешті, коли йому махнули, він низько нахиляється до чоловіка, щоб дати йому нагоду запитати востаннє. Тільки ледь помітне нетерпіння – сторож знає, що все вже скінчилося, – проступає в його словах: "Ти невситимий". Чимало слухачів, удаючись до таких пояснень, ідуть іще далі, вважаючи, ніби слова "Ти невситимий" передають своєрідне дружнє зачудування, яке, зрештою, трохи приправлене зверхністю. Хай там як, але постать сторожа виявляється трохи інакшою, ніж тобі здається.

– Ти знаєш цю розповідь краще за мене і вже дуже давно, – сказав К. Із хвилину вони помовчали, потім К. озвався знову: – Тож, по-твоєму, чоловіка не одурено?

– Зрозумій мене правильно, – мовив священик, – я тобі лише показав, які думки можна виснувати з цієї розповіді. А тобі не слід дуже зважати на них. Сама розповідь незмінна, а думки дуже часто – лише вияв розпачу з цього приводу. В даному разі є навіть думка, згідно з якою одурено саме сторожа.

– Це вже надто далека думка, – заперечив К. – Як її можна обґрунтувати?

– Обґрунтування, – відповів священик, – полягає в простодушності сторожа. Адже сказано, що внутрішнього устрою правосуддя він не знає, знає тільки дорогу перед брамою, по якій змушений довіку походжати. Його уявлення про той внутрішній устрій уважатимуть за дитячі, крім

того, можна припустити, що він сам боїться того, чим хоче налякати чоловіка. Так, він боїться ще дужче, ніж чоловік, бо той нічого так не хоче, як зайти, навіть уже почувши про страшних внутрішніх сторожів, натомість сам сторож заходити не хоче, принаймні ми про це нічого не знаємо. Інші, щоправда, кажуть, що він уже мав бути всередині, бо ж колись його наймали на службу правосуддю, а те могло діятись десь усередині. На це можна відповісти, що його могли поставити сторожем, просто гукнувши з брами, і що принаймні дуже далеко всередину сторожеві заходити не можна, бо вже на третього охоронця йому несила дивитись. До того ж не сказано, що за багато років він, крім про охоронців, іще щось розповідав про внутрішній устрій. Це могло бути й заборонене, але й заборони він теж не згадував. Отже, тут можна виснувати, що про форму та значення внутрішнього устрою сторож нічогісінько не знає і тому він одурений. Але він одурений ще й щодо селянина: сторож йому підпорядкований і навіть не здогадується про це. Те, що він трактує того чоловіка як підлеглого, видно з багатьох обставин, про які ти ще, певне, не забув. Але те, що насправді сторож підпорядкований йому, проступає, на мою думку, з не меншою виразністю. Насамперед слід згадати, що людина вільна завжди вища від людини залежної. Так-от, цей чоловік фактично вільний, він може піти куди завгодно, йому заборонено тільки доступ до правосуддя, до того ж забороняє лиш одна людина – сторож. Якщо ж він сідає на стільчик біля брами і сидить на ньому все життя, то робить це з власної волі, в розповіді нічого не сказано про примус. Натомість сторож прив'язаний службою до свого посту, йому не можна нікуди відходити, за всіма ознаками йому не можна заходити й усередину, навіть якби він захотів. Крім того, хоч він нібито служить правосуддю, він служить лише цій брамі, і то тільки задля чоловіка, котрому вона призначена. Навіть із цієї причини сторож підпорядкований йому. Отже, можна припустити, що протягом багатьох років, усі свої зрілі літа, сторож прослужив певною мірою марно, бо ж сказано, що прийшов чоловік, тобто людина зрілого віку, тобто й сторож має чекати до зрілих літ, перше ніж виконає свій обов'язок, і то чекати так довго, скільки заманеться чоловікові, що приходить із власної волі. Навіть кінець служби визначений смертю чоловіка, сторож, отже, підпорядкований йому аж до його смерті. І знову

слід наголосити, що сторож про це все, здається, нічогісінько не знає. І не слід добачати в тому чогось незвичайного, бо згідно з однією думкою сторожа одурено ще раз, і то набагато страшніше, тут уже йдеться про його службу. Адже наостанок він каже перед брамою: "Тепер я її зачиняю", але на початку сказано, що брама правосуддя стоїть, як завжди, відчинена; як завжди, отже, незалежно від тривалості життя чоловіка, котрому вона призначена, тобто сторож не міг би зачинити її. А далі думки вже розходяться: може, сторож своїм повідомленням, що зачинить браму, просто наголосив на своєму службовому обов'язку, а може, хотів завдати чоловікові перед смертю ще більшого каяття та смутку. Але чимало людей погоджуються на тому, що він не міг зачинити браму. Ще дехто гадає, ніби сторож, принаймні наприкінці, навіть знав набагато менше за чоловіка, бо той бачив сяєво, яке линуло з брами правосуддя, тим часом сторож, що, звичайно, стояв плечима до брами, жодним словом не виказав, що помітив якісь зміни.

– Добре обґрунтовано, – похвалив К., півголосом повторюючи для себе окремі місця зі священикових пояснень. – Добре обґрунтовано, і я теж тепер вірю, що сторожа одурено. Проте від своєї попередньої думки я не відступаю, почасти моя і ваша думки не суперечать одна одній. Я сказав, що чоловік був одурений. Якщо сторож усе бачив ясно, тоді в цьому можна засумніватись, та якщо сторож одурений, його одуреність неминуче передається й чоловікові. В такому разі сторож нікого не дурить, але такий простодушний, що його негайно треба прогнати зі служби. І все-таки слід зазначити, що одуреність, у якій перебуває сторож, йому нітрохи не вадить, натомість чоловікові завдає в тисячу разів більше зла.

– Але тут є й протилежна думка, – обізвався священик. – Дехто стверджує, ніби ця розповідь нікому не дає права судити про сторожа. Як здається і нам самим, він усе-таки слуга правосуддя, отже, належить до правосуддя і через те неприступний людському судові. Крім того, аж ніяк не можна вважати, ніби сторож підпорядкований чоловікові. Бути завдяки своїй службі прив'язаним тільки до брами правосуддя означає незмірно більше, ніж тішитися волею на світі. Коли чоловік уперше

підступив до брами, сторож уже стояв там. Отже, саме правосуддя поставило його на службу, і сумніватись у сторожовій гідності означає сумніватись у правосудді.

– З цією думкою я не погоджуюсь, – похитав головою К., – бо як пристати на неї, доведеться вважати за істину те все, що казав сторож. Але ж ти сам докладно обґрунтував, що це неможлива річ.

– Ні, – заперечив священик, – не конче вважати за істину геть усе, слід лише визнати, що воно необхідне.

– Невесела думка, – зітхнув К. – Брехня стає основою світового ладу.

К. сформулював прикінцевий висновок, але ще не дійшов остаточної думки. К. надто знесилився і не спромігся добачити всіх наслідків, пов'язаних із цією розповіддю, крім того, незвичні міркування, до яких вона спонукала його, розважання про речі, що не мають реального буття, годилося б обговорювати десь у гурті судовиків, а не йому самому зі священиком. Простенька розповідь збентежила його, він прагнув відкараскатись від неї, а священик, що тепер виявляв велику чулість, стерпів і мовчки вислухав зауваження К., хоч вони, звичайно, не узгоджувались із його власною думкою.

Якийсь час обидва йшли мовчки, і К. мало не горнувся до священика, навіть не усвідомлюючи, де він. Лампа в його руці давно погасла. Одного разу просто перед ним блиснула срібна статуя святого, вкритого, правда, лише якоюсь подобою срібла, і одразу знову пощезла в пітьмі. Щоб не залежати цілковито від священика, К. запитав його:

– Ми тепер уже десь біля головного входу?

– Ні, – відповів священик, – ми вже далеко відійшли від нього. Ти йдеш далі чи ні?

Хоча К. саме цієї миті про те не думав, він зразу відповів:

– Авжеж, я мушу йти далі. Я прокурист банку, на мене чекають люди, я прийшов сюди тільки на те, щоб показати собор одному нашому іноземному партнерові.

– Що ж, – мовив священик, простягаючи руку К., – тоді йди.

– Але я не можу сам зорієнтуватись у пітьмі, – поскаржився К.

– Іди ліворуч до стіни, – підказав священик, – потім уздовж стіни, не відступаючи від неї, і ти знайдеш вихід. – Священик відійшов лише на кілька кроків, але К. щосили гукнув його:

– Благаю, зачекай!

– Я чекаю, – відказав священик.

– Ти більш нічого не хочеш від мене? – запитав К.

– Ні.

– Раніше ти був такий приязний зі мною, – мовив К., – усе мені пояснював, а тепер покидаєш мене, ніби вже збайдужів до мене.

– Ти мусиш іти далі, – наполягав священик.

– Що ж, дивися тоді сам, – зітхнув К.

– Це ти подивися спершу, хто я, – сказав священик.

– Ти тюремний капелан, – мовив К. і підступив до священика, йому, зрештою, не так уже й треба відразу повертатися до банку, як він уявляв собі, можна й тут залишитися.

– Я належу до правосуддя, – признався священик. – З якої речі мені чогось хотіти від тебе? Правосуддя не хоче від тебе нічого. Воно прийме тебе, коли ти прийдеш, і відпустить, коли ти підеш.

Розділ 10

Кінець Кінець

Увечері напередодні тридцять першого дня народження К. – було близько дев'ятої години, пора, коли на вулицях уже запановує тиша, – до його помешкання зайшли два добродії. Бліді й гладкі, вони були в сюртуках та циліндрах, що їх, здається, і з голови ніколи не знімали. Після невеличких формальностей біля дверей квартири, пов'язаних із тим, що прибульці приходили вперше, вони повторили ті самі формальності, щоправда, в значно більшому обсязі, перед дверима К. А той, хоч йому й не повідомили про їхній прихід, сидів, теж вбраний у чорне, на стільці поблизу дверей і повільно натягав нові, дуже вузькі в пальцях рукавички, увесь його вигляд свідчив, що він чекає гостей. К. одразу підвівся і з цікавістю приглядався до них.

– Отже, вас послали по мене? – запитав К. Чоловіки кивнули головами, кожен немов показав циліндром на свого напарника. К. подумав, що він чекав зовсім іншого візиту. Він підійшов до вікна і ще раз подивився на темну вулицю. Майже всі вікна на протилежному боці вулиці теж були темні, чимало вікон закривали штори. В одному освітленому вікні кількаповерхового будинку гралися за сіткою немовлятка й намагалися, ще невправні, зіпершись на рученята, перелізти зі свого місця. "По мене прислали старих другорядних акторів, – подумав К. і озирнувся, щоб іще раз пересвідчитись у тому. –

Намагаються вколошкати мене якнайдешевшим способом". К. раптом обернувся й запитав:

– У якому театрі ви граєте?

– У театрі? – здивувався чоловік, у якого аж сіпнулись вуста, і повернувся до другого за порадою. Той другий поводився мов німий, що бореться зі своїм упертим організмом. "Вони не готові до запитань", – сказав собі К. і пішов надягати капелюха. Уже на порозі добродії хотіли взяти К. попід руки, але він сказав їм:

– Спершу ходімо на вулицю, я не хворий. – Одразу за дверима вони вчепились у нього так, як К. іще ніколи не ходив із жодною людиною. Вони підперли його ззаду плечима, проте рук назад не закрутили, а обплели їх своїми руками, затиснувши внизу долоні К. завченим, дуже вправним і невідпорним рухом. К. ішов поміж ними мов розіпнутий, і вони втрьох утворили таку єдність, що, якби кому заманулось когось убити, попадали б усі троє. То була єдність, яку можуть утворити тільки мертві.

Під ліхтарями К. часто намагався, хоч як важко йому доводилось, краще роздивитися проводирів, бо в сутінках власної кімнати він їх бачив не дуже виразно. Можливо, це тенори, думав він, дивлячись на їхні важкі подвійні підборіддя. Їхні бездоганно чисті обличчя виповнювали йому душу огидою. Ще він бачив їхні руки, які то протирали кутик ока, то чухали верхню губу, то розгладжували складки на підборідді.

Помітивши ті руки, що ненастанно немов вичищали обличчя, К. зупинився, стали і його проводирі; вони дійшли до краю пустого, безлюдного майдану, навколо тиснулись будинки установ.

– Чому це прислали саме вас! – не так запитав, як просто крикнув К. Чоловіки вочевидь не знали відповіді і стояли, опустивши додолу вільні руки, немов санітари, що чекають, коли хворий рушить з місця. – Я далі не піду, – мовив К., намагаючись з'ясувати, яка буде реакція. На ці слова

чоловіки навіть не мали потреби відповідати, вони лиш і далі цупко тримали його за руки і спробували зрушити з місця, проте К. опирався. "Скоро мені сила не знадобиться, а тепер я застосую її всю", – думав К. Йому спали на гадку мухи, що, мало не вириваючи собі лапок, намагаються відірватись від липкої стрічки. Його проводирям доведеться непереливки.

Аж тут, піднявшись сходами на майдан з якогось завулка, перед ними постала панна Бюрстнер. Певності, чи то справді вона, не було, але схожість просто приголомшувала. Але К. було байдуже, чи справді то панна Бюрстнер, він лише раптом збагнув усю марність свого опору. Хіба це геройство, якщо він опирається, якщо він тепер завдає цим добродіям клопоту, якщо, боронячись, пробує натішитись останньою примарною подобою життя? К. пішов далі, щоб радість, яку він, скорившись, дав цим добродіям, передалась трохи і йому. Вони ще терпіли, що К. сам вибирає дорогу, і він пішов вулицею, якою ступала десь попереду панна Бюрстнер, і не тому, що хотів її наздогнати, не тому, що хотів бачити її якомога довше, а лише тому, щоб не забувати про засторогу, яку вона для нього означала. "Єдине, що я можу тепер зробити, – казав він собі, і сумірність його кроків із ходою проводирів підтверджувала його думки, – єдине, що тепер мені під силу, – до кінця зберігати спокійну ясність розуму. Я завжди прагнув двома десятками рук хапатись за все на світі, а до того ж задля мети, яку годі схвалити. Тут я схибив. Невже я маю тепер показувати, що однорічний процес нічого не навчив мене? Невже я маю загинути як нетямуща людина? Невже потім казатимуть про мене, ніби ще тільки на початку процесу я вже прагнув завершити його, а тепер, коли настав кінець, хочу почати його знову? Я не хочу, щоб про мене пішла така поголоска. Я вдячний уже за те, що в останню путь мене проводжають ці напівнімі й безтямні добродії, і мені залишено змогу самому сказати необхідне".

Жінка тим часом повернула в якийсь завулок, але К. міг тепер обійтися й без неї і покладався лише на своїх проводирів. Усі троє в цілковитій згоді вийшли на осяяний місяцем міст, чоловіки наслідували кожен навіть найменший рух К., і, коли він повернув трохи вбік,

розвернулись і всім гуртом підступили до поренчат. Вода здригалась і мерехтіла під місяцем, омиваючи маленький острівець, де, наче збиті докупи, громадились дерева та кущі. Поміж них, тепер, правда, невидна, тягнулася посипана жорствою доріжка з затишними лавами, на яких К. полюбляв недбало випростатись улітку.

– Я не хотів тут зупинятись, – проказав він своїм проводирям, соромлячись їхньої запопадливості. Поза спиною К. вони лагідно мовчки дорікнули один одному за ту помилкову зупинку, потім рушили далі.

Вони пішли вуличкою, що піднімалась угору, на ній де-не-де стояли й походжали поліцаї: то десь далеко, а то й зовсім близенько. Один поліцай із пишною бородою та рукою на ефесі шаблі немов зумисне підступив ближче до гурту, що таки видавався підозрілим. Чоловіки мов прикипіли до землі, поліцай начебто вже відкрив рота, але К. силою потягнув своїх супутників уперед. Потім він зчаста обережно озирався, дивлячись, чи не йде поліцай за ними, а коли весь гурт завернув за ріг, пустився бігти, чоловіки попри велику задишку мусили бігти теж.

Отак вони притьмом вийшли з міста, що тут майже без усякого переходу межувало з полем. Неподалік від іще суто міських споруд чаїлася занедбана і страшна мала каменярня. Тут чоловіки зупинилися, може, тому, що це місце з самого початку було метою їхньої подорожі, а може, тому, що виснажились і не могли бігти далі. Тепер вони вже пустили К., що мовчки чекав їх, поскидали циліндри та обтерли хустинками спітніле чоло, водночас роззираючись навколо. Все осявав місяць, надаючи кожному предметові природності та спокою, більше ніде нічого не світилося.

Після обміну невеличкими люб'язностями з приводу того, як виконувати дальше завдання, – чоловікам, здається, не сказали, як розподілити функції, – один з них підступив до К. і зняв з нього піджак, жилетку і нарешті сорочку. К. мимоволі здригнувся від холоду, і чоловік легенько, заспокійливо ляснув його рукою по спині. Потім дбайливо склав речі, немов колись їх ще мали вдягати, хай навіть не найближчим

часом. Щоб К. не сидів без руху на таки холодному нічному повітрі, він узяв його попід руку і став походжати з ним, тим часом як другий чоловік шукав у каменярні якогось підхожого місця. Знайшовши, махнув рукою, і перший чоловік підвів туди К. Місце було біля схилу, з якого брали камінь, одна забута брила лежала долі. Чоловіки посадили К., прихилили його до каменю й задерли йому голову. Попри всі зусилля, яких вони докладали, і всі намагання К. допомогти їм, його поведінка була вкрай неприродна й силувана. Один чоловік просив іншого, щоб той на якусь мить дав змогу йому самому покласти К., але й так виходило не ліпше. Зрештою вони надали К. пози, що аж ніяк не була кращою від уже спробуваних. Тоді один чоловік розстебнув сюртука і з піхов, що звисали з обв'язаного навколо жилетки пояса, дістав довгого тонкого двосічного різницького ножа, підняв його вгору і перевірив при місячнім сяйві, чи він гострий. Знову почалися взаємні люб'язності, один чоловік простяг ножа над К. іншому, той над К. знову повернув його назад. К. тепер достеменно знав: його обов'язок полягає в тому, щоб самому схопити ножа, якого передають над ним з рук до рук, і проткнути себе. Але він цього не зробив, а тільки покрутив іще вільною шиєю і обдивився навколо. Він не міг остаточно довести свою спроможність і забрати в начальства всю роботу, і за цю останню його помилку відповідає той, хто не дав йому потрібної на те сили. Погляд К. натрапив на горішній поверх найближчого до каменярні будинку. Немов блимнуло світло – то розчахнулись обидві половинки вікна і якийсь чоловік, що здалеку здавався на тій висоті худим і миршавим, вихиливсь якомога далі з вікна, ще далі простягаючи свої руки. Хто він? Друг? Добра людина? І він співчуває йому? Прагне допомогти? Невже він тільки сам? Невже це всі? Невже ще можна допомогти? Невже ще є не згадані відмовки? Логіка, правда, несхитна, але людині, що хоче жити, вона не перешкода. Де суддя, що його він ніколи не бачив? Де те високе правосуддя, до якого він ніколи не доступився? К. випростав руки і розчепірив пальці.

Але на горлянку К. уже лягли руки одного добродія, тим часом як другий глибоко вгородив ножа йому в серце і двічі прокрутив його там. Гаснучим зором К. іще бачив, як чоловіки, над самим його обличчям

притулившись один до одного щоками, спостерігали його смерть. "Немов собаку!" – обурився К., сором, здавалось, мав пережити і його.

Додаток до роману "Процес"

Незакінчений розділ

До Ельзи

Одного дня, коли К. уже от-от мав виходити з роботи, йому подзвонили й вимагали негайно з'явитись до канцелярії суду. Його застерегли, що непокора матиме тяжкі наслідки. Його нечувані заперечення, – мовляв, допити непотрібні, не дають і не можуть дати жодних результатів і він на них більше не ходитиме, незважаючи ні на телефонні, ні на письмові запрошення, а посланців викидатиме за двері, – всі до одного записані до протоколу і вже багато йому нашкодили. Чому він не хоче скоритись? Адже хіба судді не намагаються, незважаючи ні на час, ні на кошти, добрати ладу в його вкрай заплутаній справі? Невже він заважає їм зумисне, змусивши їх зрештою вдатись до насильства, якого до нього досі ще не застосовували? Сьогоднішнє запрошення – це остання спроба. Він може робити, що йому заманеться, але нехай подумає, що високе правосуддя не дозволить жартувати з собою.

А К. уже попередив Ельзу, що прийде цього вечора до неї, і через те не міг з'явитись до канцелярії; він зрадів, що таку зневагу до правосуддя можна виправдати візитом до Ельзи, хоча, звичайно, ніколи не мав звички виправдовуватись і, напевне, не пішов би до канцелярії, навіть якби не мав цього вечора жодних інших зобов'язань. І все ж, добре усвідомлюючи своє право, К. запитав по телефону, що станеться, коли він не прийде. "Тоді вас знайдуть", – була відповідь. "І мене покарають за те, що я не з'явився доброхіть?" – знову запитав К. і засміявся, чекаючи того, що йому доведеться почути. "Ні", – прозвучала відповідь. "Чудово, – мовив К., – тоді який мені сенс іти сьогодні до канцелярії?" – "До вас

прагнуть не застосовувати насильних методів правосуддя", – відповів дедалі слабший і зрештою вже нечутний голос. Украй кепсько, що вони цього не роблять, думав, виходячи, К., треба таки спробувати дізнатись, які ті насильні засоби.

Не вагаючись, К. поїхав до Ельзи. Затишно вмостившись у кутку екіпажа й засунувши руки до кишень плаща, – надворі холоднішало, – К. споглядав ожвавлені вулиці. З певною втіхою К. думав про те, що правосуддю, в разі, якщо воно справді функціонує, він створив неабиякі труднощі. Він не сказав виразно, з'явиться до канцелярії чи ні, отже, суддя його чекає, можливо, навіть чекають усі збори, проте К., надто вже розчарувавши галерею, не прийде. Не знаючи перешкод із боку правосуддя, він їде туди, куди йому заманеться. На якусь мить К. завагався, чи не назвав він часом візникові через власну розвіяність адресу судової канцелярії, і тому якомога гучніше повторив Ельзину адресу; візник, не мовивши й слова, тільки кивнув головою. Згодом К. мало-помалу забув про правосуддя і все його єство, як і давніше, виповнили думки про банк.

Поїздка до матері

За обідом К. зненацька відчув, що йому треба провідати матір. Весна вже майже закінчувалась, отже, проминуло три роки, відколи він бачив її востаннє. Тоді вона була попросила К. приїхати до неї на його день народження, попри численні перешкоди він таки справді спромігся приїхати й навіть пообіцяв кожен свій день народження проводити з матір'ю, проте вже двічі не дотримав обіцянки. Через те він вирішив цього разу не чекати свого дня народження, хоч до нього було два тижні, і їхати негайно. Щоправда, К. казав собі, що немає якоїсь поважної причини саме тепер вибиратись до матері, навпаки, вістки, які він регулярно, що два місяці одержував від брата в перших, що торгував у тому містечку й порядкував грішми, які К. посилав матері, були втішніші, ніж будь-коли раніше. Щоправда, мати вже майже осліпла, але лікарі попереджали про це К. ще кілька років тому, натомість загалом їй стало краще, різні старечі хворощі замість посилюватись відступили назад,

принаймні мати менше на них скаржилася. Як писав брат у перших, таке поліпшення, певне, пов'язане з тим, що протягом останніх років мати стала – під час своїх останніх відвідин К. з огидою вже помітив перші ознаки – над усяку міру побожна. В одному листі брат дуже образно змалював, як стара жінка, що давніше насилу волочила ноги, тепер, коли в неділю він веде її попід руку до церкви, тупцяє досить жваво. А братові в перших К. міг вірити, той звичайно був боязливий і перебільшував у своїх листах скорше погане, ніж добре.

Але, хай там як, К. надумав тепер поїхати до матері. Серед решти невтішних рис своєї вдачі він знову виявив саможалісливість, майже нестримне прагнення потурати всім своїм забаганкам, – що ж, нехай хоч тепер цей ґандж прислужиться добрій справі.

К. підійшов до вікна, аби трохи впорядкувати думки, одразу звелів прибрати обідній посуд, послав служника до фрау Ґрубах попередити її про свій від'їзд і принести валізку, до якої господиня складе все, що їй видасться необхідним, далі дав панові Кюне кілька ділових доручень на час своєї відсутності, але цього разу майже не сердився, що пан Кюне із властивою йому негарною манерою, яка стала мало не звичкою, вислухав розпорядження з повернутим убік обличчям, неначе докладно знав, що йому слід робити, і терпів цей переказ доручень лише як церемонію; наостанок К. пішов до директора. Коли К. попросив його про дводенну відпустку, щоб він міг поїхати до матері, директор, природно, запитав, чи мати, бува, не хвора.

– Ні, – відповів К., більше нічого не пояснюючи. Він стояв серед кімнати, схрестивши руки позаду. Наморщивши чоло, К. зосереджено думав. Може, він трохи поквапився зі своїми готуваннями до від'їзду? А чи не краще залишитися тут? Чого йому там треба? Може, він їде через власну сентиментальність? І через ту сентиментальність, може, пропустить тут щось важливе, якусь справу, що потребуватиме негайного втручання, а таке може статися щодня, щогодини, бо процес уже тиждень немов причаївся й до нього не дійшло жодної важливої звістки? Крім того, чи не злякається стара жінка, – К. цього, звичайно, не

хотів, але таке може легко статись усупереч його волі, бо тепер дуже багато чого стається всупереч його волі: адже мати не просила, щоб він приїхав. Раніше в листах брата в перших мати раз по раз наполегливо просила його приїхати, але вже давно не просить. Отже, зрозуміла річ, він їде туди не задля матері. Якщо ж він їде, сам бозна-чого сподіваючись, тоді він стеменний дурень і матиме там, остаточно в усьому зневірившись, винагороду за свою дурість. Та оскільки ці сумніви належали наче й не йому, їх немов нашіптував хто чужий, К., отямившись від навали думок, не змінив своєї постанови їхати до матері. Директор, що тим часом випадково або, ймовірніше, внаслідок великої ласкавості до К., схилився над газетою, тепер підняв очі, подав, підводячись, руку К. і побажав йому, ні про що більше не запитуючи, щасливої дороги.

У своєму кабінеті К., ходячи з кутка в куток, іще зачекав на служника, майже нічого не кажучи, спроваджував заступника директора, що не раз забігав, прагнучи дізнатися причини від'їзду, потім, нарешті одержавши валізку, заквапився до вже замовленого екіпажа. К. був уже на сходах, як останньої миті нагорі показався Кюліх із недописаним листом у руці, вочевидь потребуючи якихсь указівок. К. відмахнувся від нього, але той нетямущий молодик із великою білявою головою не зрозумів знаку і, вимахуючи папером, помчав сходами вниз, і то так прудко, немов прагнув скрутити собі в'язи. К. був такий роздратований, що, коли Кюліх наздогнав його в дверях, вихопив листа йому з рук і розірвав. У повозі К. обернувся і побачив, що Кюліх, певне, досі не збагнувши своєї помилки, стоїть на тому самому місці й дивиться вслід екіпажеві, тим часом як портьє біля нього низько насунув на обличчя капелюха. Адже К. був усе ж одним з найвищих службовців банку і якби навіть він сам спростовував це твердження, портьє б йому заперечив. А мати, хоч скільки їй доводили, вважала, і то вже багато років, ніби К. – директор банку. В очах матері він ніколи не опуститься, дарма що його авторитет трохи підірвано. Мабуть, це добра прикмета, переконав себе К. перед самим від'їздом, що він відібрав листа таки в того службовця, що пов'язаний із правосуддям, і без усяких вибачень розірвав його, хоч той лист йому рук не пік.

Звідси закреслене

…А все ж, якби було можна, К. найрадніше двічі шмагонув би рукою по білих круглих щоках Кюліха. З одного боку, це, звісно, дуже добре, бо К. ненавидить Кюліха, і не тільки Кюліха, а й Рабенштайнера та Камінера. Йому здається, ніби він ненавидить їх бозна-відколи, хоч, правда, їхня поява в кімнаті панни Бюрстнер уперше примусила його звернути на них увагу, але його ненависть давніша. Останнім часом К. майже страждав з тієї ненависті, бо не міг задовольнити її: до них дуже важко підступитися, вони тепер найнижчі службовці банку, пересічні й нічим не видатні, і піднімуться трохи вище хіба що під тиском прослужених років, та й то повільніше, ніж будь-хто інший, отже, майже неможливо поставити на їхньому шляху якусь перешкоду; жодна перешкода, поставлена чужою рукою, не буде такою великою, як Кюліхова глупота, Рабенштайнерові лінощі та Камінерова огидна підлабузницька скромність. Єдине, що можна вдіяти проти них, – посприяти їхньому звільненню з роботи, і цього було б неважко досягти, вистачило б кількох слів, мовлених директорові, але на таке К. не наважувався. Може, він би і спробував, якби заступник директора, що відверто або потай віддавав перевагу всьому, що ненавидів К., заступився за тих трьох, але саме тут, хоч як дивно, заступник зробив виняток і хотів того самого, що й К.

Прокурор[1]

Попри добре знання людей і світу, що його здобув К. за довгі роки роботи в банку, товариство завсідників, які завжди збиралися за одним столом у пивниці, видавалося йому надзвичайно гідним поваги і він сам ніколи не заперечував, що належати до такого товариства – для нього велика честь. Це товариство складалося майже з самих суддів, прокурорів та адвокатів, до нього були допущені навіть кілька юних службовців і адвокатських помічників, проте вони сиділи аж у кінці столу і могли брати участь у розмовах лише тоді, коли до них звернуться. Але метою таких звертань здебільшого було прагнення розсмішити товариство, надто прокурор Гастерер, що звичайно сидів поруч із К., полюбляв засоромити молодь, ставлячи які-небудь запитання. Коли він

клав на стіл свою велику й дуже волохату руку з розчепіреними пальцями і звертався до кінця столу, кожен нашорошував вуха. А коли там, на тому краї, хтось брався відповідати, проте не знав правильної відповіді, або замислено втуплювався в пиво, або замість говорити лише роззявляв рота, або – це було найгірше – невпинним потоком починав верзти всілякі нісенітниці, старші чоловіки, регочучи, поверталися до молоді, і, здавалося, тільки тоді їм по-справжньому добре. Поважні, суто професійні розмови точилися лиш у межах їхнього гурту.

К. привів у це товариство один адвокат, юридичний представник його банку. То була пора, коли К. за довгими розмовами з тим адвокатом мусив засиджуватись у банку до пізнього вечора, і одного разу якось само собою сталося, що він укупі з адвокатом повечеряв за тим столом для завсідників і здобув симпатії всього товариства. К. бачив там високоосвічених, шанованих, певною мірою впливових добродіїв, чиї розваги полягали в тому, що вони, докладаючи великих зусиль, намагались розв'язати складні питання, які мали вкрай далекий зв'язок із повсякденним життям. Якщо, звичайно, сам К. рідко коли міг брати участь у розмові, він мав неоціненні можливості дізнатися про те, що рано чи пізно згодилося б йому в банку, крім того, він мав змогу налагодити особисті зв'язки з представниками правосуддя, а такі зв'язки потрібні завжди. Але й товариству, здається, К. припав до вподоби. Невдовзі всі визнали його за фахівця у сфері підприємництва і його думку поціновували – навіть якщо інколи не обходилось без іронії – як щось незаперечне. Не раз траплялося, що два чоловіки, сперечаючись із приводу якогось пункту торговельного права, просили К. висловити свою думку, а вже потім ненастанно повторювали його ім'я в усіх своїх арґументах та контраргументах, доходячи до таких абстрактних розважань, які К. уже не міг сприймати. В усякому разі для самого К. мало-помалу дуже багато прояснилося, надто коли він мав біля себе такого доброго порадника, як прокурор Гастерер, що став йому приятелем. Уночі К. не раз навіть проводжав його додому. Він довго не міг звикнути ходити попід руку з таким здорованем, що міг би непомітно заховати його під полами свого плаща.

З часом прокурор і К. так здружилися, що між ними стерлась усяка різниця, породжена освітою, фахом та віком. Вони спілкувалися, немов знали один одного здавна, і якщо ззовні іноді здавалось, що з-поміж них хтось домінує, то цим старшим був аж ніяк не Гастерер, а К., що, спираючись на свій практичний досвід, майже завжди мав слушність; їх поєднала така щира дружба, якої за столом представників правосуддя ще не бачили.

Приятелі за столом завсідників дуже скоро помітили цю дружбу, і всі вже майже забули, хто привів К. у їхнє товариство, бо тепер за К. завжди стояв Гастерер; якби право К. сидіти за цим столом натрапило на сумнів, він міг би безперечно покликатись на Гастерера. Через те К. дісталось дуже привілейоване становище, бо Гастерера не менше шанували, ніж боялись. Уже навіть сила та вправність його юридичного мислення були варті зачудування, і хоч чимало фахівців принаймні не поступалися йому в цьому аспекті, ніхто не міг дорівнятися до нього в тій несамовитості, з якою він боронив свою думку. К. здавалося, ніби Гастерер, не спромігшись переконати свого суперника, принаймні наганяє на нього страху, вже побачивши його випростаний вказівний палець, чимало людей відсахувались. Тоді суперник неначе забував, що він у товаристві колеґ та приятелів, що йдеться лише про теоретичні питання, що насправді нічого аж ніяк не може статись, – він замовкав і навіть похитування головою вже становило мужність. Страшно було дивитись, коли опонент сидів десь далеко і Гастерер, знаючи, що на такій відстані важко дійти порозуміння, лише трохи відсував страву й поволі підводився, щоб самому підійти до співрозмовника. Ті, хто сидів поблизу, задирали голови, щоб побачити вираз його обличчя. А втім, такі ситуації траплялися нечасто, Гастерер міг так розхвилюватись лише через юридичні питання, і здебільшого ті, що стосувалися процесів, які тепер або в минулому провадив він сам. А коли таких питань не зачіпали, він був приязний та люб'язний, його усмішка – мила, а всі пристрасті належали тільки стравам і напоям. Інколи навіть траплялося, що він не дослухався до загальної розмови, а повертався до К., клав руку на спинку його стільця і півголосом розпитував про банк, потім сам говорив про свою роботу або розповідав про знайомих дам, що завдавали йому

не менше клопоту, ніж правосуддя. Більше ні з ким із товариства він не розмовляв отак удвох, тож не раз, коли хто хотів чогось домогтися від Гастерера, – здебільшого тут ішлося про примирення з колеґою, – то спершу просив К. про посередництво, і той завжди охоче і легко виконував цю послугу. К. узагалі, навіть не користаючи в цьому аспекті зі своєї дружби з Гастерером, з усіма поводився дуже чемно і скромно, а до того ж тямив на тому, що набагато важливіше за чемність і скромність: непомильно розбирався в ієрархії цього товариства правників і до кожного ставився відповідно з місцем, яке той посідав у цій ієрархії. А втім, тут йому у великій пригоді ставав Гастерер, бо то були приписи, яких ніколи, хоч як розшаленівши, не порушував навіть він. Через те й до молоді в кінці столу, яка ще не займала жодних місць у ієрархії, Гастерер завжди звертався як до гурту, не розчленованої на індивідів спільноти. Проте саме молодь засвідчувала йому якнайвищу пошану, і коли близько одинадцятої години він підводився, щоб іти додому, хтось один уже допомагав йому вдягнути важке пальто, другий, низько схилившись, відчиняв двері і, звичайно, притримував їх, коли вслід за Гастерером з кімнати виходив К.

Якщо попервах К. Гастерера або той його проводжали якийсь шмат дороги, то згодом такі вечори здебільшого закінчувались тим, що Гастерер просив К. зайти до його помешкання і трохи побути з ним. Тоді друзі ще з годинку сиділи за горілкою та сигарами. Ці вечори були такі любі Гастерерові, що він ні разу не захотів відмовитись від них, навіть коли взяв до себе жити на кілька тижнів одну бабу на ймення Гелена. То була вже немолода дебела жінка з жовтавою шкірою і чорними локонами, що завивались навколо лоба. К. бачив її попервах лиш у ліжку, звичайно вона лежала там без усякого сорому, читала якийсь дешевий роман і не дослухалась до чоловічої розмови. Аж коли наставала пізня година, вона витягувалась, позіхала і жбурляла, якщо жодним іншим способом не могла привернути до себе уваги, книжку в Гастерера. Тоді той, сміючись, підводився, і К. прощався. Проте згодом, коли Гелена вже набридла Гастерерові, вона стала дуже заважати товариським посиденькам. Вона зустрічала чоловіків цілком вбрана, і то здебільшого в одяг, який, певне, вважала за дуже коштовний та витончений, хоча

насправді то була якась стара перешита бальна сукня, справжнє одоробло, обвішане задля прикрас кількома рядами довгих торочок. Який саме вигляд мала та сукня, К. достоту не знав, бо певною мірою уникав дивитися на Гелену і годинами сидів з напівопущеними очима, тим часом як вона, вихиляючись, ходила по кімнаті або сідала десь поряд; згодом, коли їй ставало дедалі важче зберігати власне становище, вона, опинившись у скруті, навіть спробувала віддавати перевагу К., щоб пробудити ревнощі Гастерера. То була потреба, а не підступність, коли вона з оголеними заокругленими жирними плечима нахилялася над столом і наближала до К. своє обличчя, змушуючи поглянути на неї. Вона домоглася тільки того, що наступного разу К. відмовився заходити до Гастерера, а коли згодом знову зайшов до нього, Гелену вже остаточно послали під три чорти. Цього вечора друзі засиділись дуже довго, пили за Гастереровим наполяганням на брудершафт, а додому К. ішов аж очманілий від курива та випивки.

І якраз наступного ранку директор банку під час ділової розмови зауважив, що вчора йому здалося, ніби він бачив К. Якщо він не помиляється, К. ішов попід руку з прокурором Гастерером. Директор, здається, так був вражений тим, що – а втім, тут, може, виявилась його любов до точності – навіть назвав церкву, коло якої недалеко від колодязя сталася та зустріч. Навіть якби він описував міраж, то не зміг би висловитись інакше. К. пояснив йому, що прокурор його друг і що вчора вони справді йшли повз ту церкву. Директор здивовано всміхнувся й запросив К. сісти. То була одна з тих митей, за які К. так любив директора, мить, коли цей кволий і хворий чоловік, напівзадушений кашлем і пригнічений величезною відповідальністю, виявляв певну турботу про добробут і майбутнє К., турботу, що її, за словами решти службовців, які відчували те саме під час розмови з директором, можна було б назвати холодною й суто поверховою; вона становила не що інше, як добрий засіб прихилити до себе сумлінних працівників, пожертвувавши їм дві хвилини на рік, але навіть якщо це правда, К. у такі хвилини відчував щиру відданість директорові. Можливо, з К. директор розмовляв трохи інакше, ніж із рештою, бо забував не те що про своє керівне становище, аби таким чином наблизитись до К., – до цього він

скорше вдавався щодня у звичайному діловому спілкуванні, – тут він, здається, забував якраз про становище К. і розмовляв з ним, як з дитиною або з нетямущим молодиком, що лише прагне одержати роботу і з якихсь незбагненних причин пробудив прихильність директора. К. не потерпів би такої манери розмовляти ні від будь-кого іншого, ні навіть від самого директора, якби директорова турбота не видавалася йому щирою або якби принаймні можливість, що існує така турбота, яка ввижалася йому цієї миті, не зачаровувала його до краю. К. визнавав свою слабкість; певне, її причина полягала в тому, що з цього погляду він і справді ще мав у собі щось дитинне, бо ніколи не знав, що таке батьківська турбота, його батько помер замолоду, він рано пішов з дому, а ніжність матері, яка, наполовину сліпа, й досі жила в тому містечку, де ніколи нічого не міняється, і до якої він їздив востаннє десь понад два роки тому, завжди скорше відтручувала, ніж вабила його.

– А я й не знав про цю дружбу, – сказав директор, і тільки млява приязна усмішка пом'якшила суворість цих слів.

Дім

Попервах не пов'язуючи з тим якихсь певних намірів, К. при багатьох різних нагодах спробував дізнатися, де міститься та установа, звідки надійшли перші вказівки почати його справу. Він дізнався про це без труднощів, бо й Тіторреллі, і Вольфарт на перше його запитання назвали точний номер будинку. Згодом Тіторреллі з усмішкою додав, що для всяких таємниць, які йому не можна обговорювати, йому заздалегідь указують, що казати про них, а саме ця установа не має анінайменшої ваги, він сповістив тільки те, що йому доручено, і якщо існує якийсь вищий орган служби звинувачень, він, хай там як, клієнтам недоступний. Якщо хто хоче дізнатися що-небудь про службу звинувачень, – звичайно, завжди є багато бажань, але не завжди мудро висловлювати їх, – тоді все-таки треба звернутись до названої підпорядкованої установи, проте таким способом однаково не можна потрапити до самої служби звинувачень, зате зникне бажання її шукати.

К. уже знав натуру художника, отже, в його словах не було суперечності, і тому К. далі вже не розпитував, а тільки запам'ятав почуте. В нього знову виникло враження, як, до речі, вже не раз останнім часом, що Тіторреллі може завдавати йому не менших мук, ніж адвокат. Різниця полягала тільки в тому, що К. не був остаточно відданий на поталу Тіторреллі і міг коли завгодно, незважаючи на жодні обставини, відмовитись від нього, до того ж Тіторреллі був дуже товариський, ба навіть балакучий, дарма що давніше куди балакучіший, ніж тепер, і, нарешті, К. сам мав змогу мучити Тіторреллі.

Саме до такої тактики К. вдався цього разу, часто згадував про той дім, і то таким тоном, немов Тіторреллі щось замовчує, немов сам К. налагодив зв'язки з тією службою, проте вони ще не досить зміцніли, щоб без ризику розповідати про них, а коли Тіторреллі намагався змусити К. дати якусь докладну інформацію, той раптом ухилявся від розмови і довго не згадував порушеної теми. К. тішився такими дрібними успіхами, тоді йому здавалося, ніби він уже набагато краще розуміє людей, що в'ються навколо правосуддя, тепер він уже може гратися з ними, він майже втерся до їхнього кола, бодай цієї миті краще в усьому розбирається, ніж вони, хоч перший щабель правосуддя, на якому вони стоять, певною мірою дає їм переваги. А що, коли він остаточно втратить своє становище серед них? Адже в цьому полягає ще одна можливість рятунку: він повинен затертись до гурту цих людей, і якщо внаслідок свого підпорядкованого становища або з інших причин вони не спроможні допомогти йому в судовому процесі, то все ж можуть прийняти до свого кола й заховати; вони, якщо він добре обміркує свій план і потай запровадить його, можуть бути навіть не від того, щоб служити йому, надто Тіторреллі, що вже й тепер – його добрий приятель і благодійник.

Такими й подібними до них сподіваннями К. живився, правда, не щодня, загалом він іще зберігав ясність розуму й пильність, боявся недобачити якихось труднощів або проминути їх, проте іноді – здебільшого в стані цілковитого виснаження ввечері після роботи – його охоплювала тривога з приводу найнезначніших, а проте неоднозначних

денних подій. Звичайно К. лягав тоді на канапу в своєму кабінеті – він уже не міг вийти з кабінету, не спочивши години на канапі, – і подумки перебирав усі свої спостереження. К. не обмежувався тільки людьми, пов'язаними з правосуддям, у напівдрімоті вони змішувались усі, він тоді забував про велику роботу правосуддя, йому ввижалося, ніби він єдиний звинувачений, а решта людей метушаться як службовці та юристи в коридорах будинку правосуддя, навіть найтупіші опустили підборіддя на груди, понадимали губи, повтуплювались очима в простір і міркували, усвідомлюючи весь тягар відповідальності. К. завжди натрапляв на купку людей, що тримались одним гуртом, то були пожильці фрау Ґрубах, вони стояли голова до голови, пороззявлявши роти, неначе хор оскаржувачів. Серед них було й чимало незнайомих, бо К. уже давно й нітрохи не цікавився справами пансіону. Через тих незнайомих К. бентежився, не наважуючись підійти ближче до групи, але іноді йому таки доводилось підходити, коли він шукав там панну Бюрстнер. Скажімо, він швиденько проходив повз групу і зненацька його спиняли своїм блиском чиїсь цілковито чужі очі. Панни Бюрстнер він тоді не знаходив, але коли, щоб уникнути помилки, дивився ще раз, бачив її якраз посередині групи, панна обіймала двох чоловіків, які стояли обабіч неї. Така картина майже не справляла на К. жодного враження, надто тому, що була йому не нова, зберігшись як незнищенний спогад про фотографію на пляжі, яку він колись бачив у кімнаті панни Бюрстнер. Ця картина завжди проганяла К. від групи, і навіть якщо він потім іще не раз повертався до неї, то пробігав квапливим кроком уздовж і впоперек увесь будинок правосуддя. Він дуже добре орієнтувався там в усіх приміщеннях, забуті коридори, що їх він ніколи не бачив, видавалися наче рідні, К. почувавсь як удома. Окремі подробиці з прикрою виразністю вкарбувалися йому в пам'ять, наприклад, у вестибюлі гуляв один іноземець, вбраний, наче тореадор, стан – мов вирізьблений, його коротенький, тісно прилеглий до тіла одяг складався з жовтуватих мережив, плетених грубою ниткою, і К., ні на мить не припиняючи прогулянки, невпинно чудувався цьому чоловікові. К., згорбившись, проминав його і вирячував з дива очі. Він знав усі візерунки мережив, кожну бездоганну облямівку, кожен помах одягу і таки не міг надивитись на них удосталь. Чи, радше, давно вже надивився, або, як бути точним, ніколи не мав навіть наміру дивитись,

але та одяганка несамохіть вбирала його очі. "Які там маскаради за кордоном!" – думав К. і ще ширше вибалушував очі. Потім він ішов за тим чоловіком, аж поки перевертавсь на канапі й притискався обличчям до шкіри.

Звідси закреслене

К. лежав отак дуже довго і тільки тоді відпочивав по-справжньому. Щоправда, він міркував і тепер, але в пітьмі, йому вже ніхто не заважав. Найбільше він любив думати про Тіторелли. Тіторелли сидить на стільці, а К. став перед ним навколішки, гладить йому руку і якомога облещує його. Тіторелли знає, чого хоче К., але вдає, наче нічого не знає, і тим самим трохи мучить його. Натомість К. знає, що він зрештою доб'ється геть усього, бо Тіторелли легкодумний чоловік, чию прихильність здобути вкрай неважко, в нього нема справжнього почуття обов'язку, і тому незбагненно, як могло правосуддя зв'язатись із таким чоловіком. К. відчуває: якщо десь і можна пробитись, то тільки тут. Його не бентежить безсоромний сміх Тіторелли, коли той, задираючи голову, регоче чогось до стін, він наполягає на своєму проханні, і його руки вже піднімаються, пестячи Тіторелли обличчя. К. не дуже й старається, його рухи радше недбалі, він певен свого успіху і лише задля втіхи виявляє таку неквапливість. От як, виходить, просто перехитрувати правосуддя! Немов корячись природному законові, Тіторелли нарешті нахиляється до нього і повільно приязно заплющує очі, показуючи, що вже ладен виконати прохання, бере руку К. і міцно тисне її. К. підводиться, настрій, звичайна річ, у нього майже святковий, але Тіторелли тепер уже не до свят, він обіймає К. і пускається бігти з ним. Ось вони в будинку правосуддя, біжать сходами, проте не лиш угору, а й угору та вниз, і то без жодних зусиль, легенькі, немов човник на воді. І саме тоді, коли К. споглядає свої ноги й доходить висновку, що такий чудовий спосіб пересування не міг належати його дотеперішньому приземленому життю, саме тоді над його опущеною головою відбувається перетворення. Світло, що досі лилося ззаду, зненацька струменить і засліплює вже спереду. К. піднімає голову, Тіторелли киває йому і обертає його навколо. К. знову в коридорі будинку правосуддя, але тепер тут усе

спокійніше і простіше. Нема жодних примітних подробиць, К. усе охоплює одним поглядом, вивільняється з обіймів Тіторелли і простує своєю дорогою. К. одягнув сьогодні нове довге темне вбрання, приємно важке і тепле. Він знає, що з ним сталося, проте такий щасливий, що навіть не хоче признаватися собі в цьому. В закутку коридору з широким, настіж відчиненим вікном К. бачить на купці свій давніший одяг: чорний жакет, смугасті штани, а зверху розправлену сорочку, рукави стиха погойдував вітер.

Боротьба з заступником директора

Одного ранку К. почувався набагато свіжішим і спроможнішим до опору, ніж будь-якого іншого дня. Про правосуддя він навряд чи й думав; коли К. і спадала якась гадка, йому здавалося, ніби, скориставшись якимсь потаємним важелем, що за нього можна вхопитись лиш у пітьмі, цю безмежну широку організацію можна враз розшматувати і знищити. Цей незвичайний стан навіть спокусив К. запросити до свого кабінету заступника директора і обговорити з ним одну ділову операцію, бо її вже давненько годилося розглянути. В таких ситуаціях заступник директора завжди поводився так, ніби його ставлення до К. за останні місяці не змінилось анітрохи. Він неквапно зайшов, як і в попередні часи невпинного суперництва з К., спокійно вислухав його пояснення, незначним люб'язним, ба навіть товариським зауваженням засвідчив свою співучасть і збентежив К. тільки тим, – у цьому, правда, не слід добачати певного наміру, – що дозволив своїй увазі відвернутись на речі, не пов'язані зі справою, хоча за своєю натурою він цілковито віддавався роботі, тим часом як думки К. перед отим взірцем вірності службовому обов'язку нараз починали роїтися на всі боки, змушуючи його майже без опору взагалі передавати всю справу заступникові директора. Одного разу була така прикра ситуація, що К. зрештою тільки помітив, як заступник директора зненацька підвівся й мовчки подався до свого кабінету. К. не знав, що сталося, може, їхня розмова скінчилася так, як і годиться, але не менша й можливість, що заступник директора урвав її, коли К., навіть не усвідомивши, чимсь образив його або бовкнув яку дурницю; а може, заступник директора лиш остаточно пересвідчився, що

К. його не слухає і думає про щось інше. А можливо, К. висунув якусь сміховинну пропозицію або заступник директора вивідав її в К. і тепер поспішає, щоб скористатися нею на шкоду К. Принаймні до цієї справи вже ніколи не поверталися, К. не хотів нагадувати про неї, а заступник уперто мовчав; а втім, поки що це все не мало жодних відчутних наслідків. Хай там як, але цей випадок не злякав К., тільки-но траплялася слушна нагода, а він сам хоч трохи почувався на силі, то вже знову стояв під дверима заступника директора, щоб зайти до нього або запросити його до себе. Часу ховатися від нього, як робив К. давніше, вже не було. К. більше не сподівався на швидкий вирішальний успіх, що одним духом позбавить його всього клопоту і сам собою відновить колишні його взаємини з заступником директора. К. бачив, що йому не можна відступати: тільки-но він позадкує, як, може, й годилося б у тій ситуації, виникне небезпека, що він, либонь, ніколи вже не ступить уперед. Заступника директора не можна лишати з думкою, ніби з К. вже покінчено, він не повинен спокійно сидіти в своєму кабінеті з такою думкою, треба його стривожити. Йому слід якомога частіше нагадувати, що К. живий і, як і все живе, якогось дня може приголомшити новонабутими спроможностями, хоч яким немічним він видається сьогодні. К., щоправда, не раз казав собі, що таким методом він бореться не за що, як за власну честь, бо користі йому, власне, не буде ніякої: адже якщо попри кволість він і далі опирається заступникові директора, в того зросте чуття сили і дасть йому змогу аналізувати й припасовувати свої заходи до щомиті інших обставин. Але К. не міг змінити своєї поведінки, він дурив сам себе, в нього не раз з'являлася впевненість, що саме тепер у стосунках із заступником директора йому слід виявляти безтурботність; прикрий досвід не навчив його нічого, він гадав, ніби після невдач у десятьох спробах, одинадцятого разу йому пощастить домогтися успіху, дарма що кожного разу все відбувалося однаково і, звісно, не на його користь. Коли після такої сутички він спітнілий, знесилений, з порожньою головою опинявся в своїй кімнаті, то не знав, надія чи розпач спонукали його нападатись на заступника директора, але наступного разу безперечно надія знову пожене його до дверей заступника.

Закреслено звідси аж до слів "діставати від нього осібні доручення"

Сьогоднішнього ранку ця надія видавалася надто вже обґрунтованою. Заступник директора поволі зайшов до кабінету К., тримаючись рукою за чоло, й поскаржився на головний біль. К. хотів одразу відповісти щось ущипливе, проте передумав і, не гаючи часу, взявся пояснювати справу, нітрохи не беручи до уваги, що в заступника болить голова. Може, той біль був не дуже й дошкульний, а може, його на мить притлумила цікавість до справи, – одне слово, під час розмови заступник директора прибрав руку з чола і відповідав, як завжди, загонисто й майже без роздумів, неначе взірцевий учень, що відповідає раніше, ніж чує запитання. К. міг би цього разу зіткнутися з ним і не раз дати йому відкоша, але думка про головний біль заступника весь час заважала йому, неначе той біль не ослаблював, а покріплював заступника. Диво дивне, як він терпить і притлумлює той біль! Заступник раз по раз сміявся, хоч причини на те в його словах не було, здавалося, він немов хизується, що має головний біль, який, проте, не заважає мислити. Розмова точилась про одне, а водночас тривав мовчазний діалог, у якому заступник директора, щоправда, не заперечував сили свого головного болю, але неодмінно наголошував, що той біль незначний, отже, зовсім не такий, від якого страждав К. А якби К. хотів щось заперечити, – легкість, із якою заступник директора долав свій головний біль, спростовувала всі його твердження. Водночас ця легкість правила К. за наочний приклад. Він теж може відгородитись від усіх турбот, не пов'язаних із роботою. Просто треба, щоб він іще ревніше, ніж дотепер, хапався до діла, запроваджував у банку нове устаткування, яке надовго поглине його думки, візитами та подорожами зміцнив свої трохи занедбані зв'язки з діловим світом, частіше звітував директорові й прагнув діставати від нього осібні доручення.

Так було й цього ранку. Заступник директора прийшов одразу, але зупинився біля дверей, протер – така в нього з'явилась нова звичка – пенсне, подивився спершу на К., а потім, немов не помітив у ньому нічого незвичайного, уважно обдивився всю кімнату. Здавалось, він ніби користається з нагоди й перевіряє свій зір. К. витримав ті оглядини,

навіть ледь усміхнувся й запросив заступника директора сісти. Сам К. сів до свого фотеля, нахиливсь якомога ближче до заступника, нараз узяв зі столу потрібні папери й заходився пояснювати. Заступник попервах навряд чи й слухав його. Стільниця письмового столу К. була обгороджена низеньким різьбленим бар'єрчиком. Та й сам стіл був довершеної роботи, і бар'єрчик міцно тримався на його поверхні. Але заступник директора вдав, ніби саме тепер помітив, що бар'єрчик трохи хитається, і спробував усунути той ґандж, натиснувши на різьблення вказівним пальцем. К. хотів через те урвати свою розповідь, але заступник директора такого не любив, бо, як пояснював він сам, докладно все чув і розумів. Поки К. іще не вимагав від нього жодних посутніх зауважень, заступникові здалося, ніби бар'єрчик потребує незвичайних заходів, бо він тепер витяг свого цизорика, взяв як важіль лінійку К. і спробував підняти бар'єрчик, щоб, напевне, потім було легше вставити його глибше. У своїй доповіді К. мав подати одну цілком оригінальну пропозицію, що, як він сподівався, справить велике враження на заступника, але тепер, дійшовши до цієї пропозиції, він навіть не міг викласти її послідовно – так його захопила власна робота, чи, радше, так він тішився дедалі рідшим усвідомленням, що тут, у банку, він і досі таки щось означає і його пропозиції спроможні виправдати його. Мабуть, отакий спосіб захисту був би найкращий не лиш у банку, а й у процесі, набагато кращий, можливо, за будь-який інший спосіб, який він уже випробував або ще тільки планував. Кваплячись договорити, К. не мав часу, щоб недвозначно звеліти заступникові директора не чіпати бар'єрчика, під час свого викладу він лише двічі або тричі майже неусвідомлено, немов заспокоюючи, провів вільною рукою над бар'єрчиком, аби показати заступникові, що бар'єрчик не має жодного ґанджу, а якщо навіть має, цієї миті пильна увага важливіша і навіть пристойніша, ніж будь-які вдосконалення. Але, як, бува, часто трапляється зі жвавими натурами, поглинутими суто розумовою діяльністю, ця ремісничa робота надихнула заступника директора завзяттям, він уже справді витяг один фраґмент бар'єрчика, і тепер треба було знову вставити шипи в належні їм гнізда. Це завдання виявилось важчим, ніж уся попередня робота. Заступник був змушений підвестись і працювати обома руками, намагаючись притиснути бар'єрчик

до стільниці. Та попри всі зусилля це йому не вдавалося. Захоплений своєю розповіддю, – а втім, він додавав до неї й чимало не заготовлених наперед фраз, – К. тільки дуже невиразно помітив, що заступник директора підвівся. К., правда, під час усього викладу навряд чи й забував, що заступник директора відвертає свою увагу на щось другорядне, але тепер йому чомусь здалося, ніби той рух заступника якось пов'язаний із його пропозицією, – отже, він теж підвівся і, поставивши палець під якоюсь цифрою, простягнув папір заступникові директора. Тим часом заступник, побачивши, що тиску його рук не досить, не став довго думати, а сів усією своєю вагою на бар'єрчик. А втім, цього разу йому пощастило, шипи, зарипівши, пішли у свої гнізда, проте внаслідок поспіху один шип уперся у край гнізда, і на тому місці тендітна верхня планка розламалась надвоє. "Нікудишнє дерево!" – розсердився заступник директора.

Фраґмент

Коли вони вийшли з театру, накрапав невеличкий дощик. К. був уже вимучений п'єсою і кепською грою акторів, а думка, що дядька треба залишити в себе на ніч, доконувала його остаточно. Саме сьогодні він дуже хотів поговорити з п. Б., можливо, вигадав би іще якийсь привід зустрітися з нею, проте дядькове товариство цілковито позбавляло його такої змоги. Їздив, щоправда, ще один нічний поїзд, на який міг би сісти дядько, але спонукати його виїхати сьогодні, коли він вгатив стільки зусиль і часу на процес К., видавалося абсолютно безнадійним. Проте К., не маючи великих сподівань, таки спробував:

– Боюся, дядьку, – промовив він, – що найближчим часом мені справді знадобиться твоя допомога. Я от тільки не знаю, де саме, але ти неодмінно будеш мені потрібний.

– Можеш покластися на мене, – запевнив дядько, – я тільки й думаю про те, як можна допомогти тобі.

– А ти не змінився, – сказав К. – Я от лише боюся, що тітонька розсердиться на мене, коли я невдовзі проситиму тебе знову приїхати до міста.

– Твоя справа важливіша, ніж отакі прикрощі.

– З цим я погодитись не можу, – заперечив К., – але хоч як воно складеться, я без великої нужди від тітки тебе не забиратиму, днів через кілька ти, напевне, вже знадобишся мені, то, може, ти хочеш тим часом поїхати додому?

– Завтра?

– Атож, завтра, – відповів К., – а може, навіть сьогодні нічним поїздом, так було б найзручніше.

Місця, що їх закреслив автор

Розділ 1:

До с. 29, рядок 18

Допит, здається, обмежується самими поглядами, подумав К., отже, я ще маю трохи часу. Якби знаття, що це за установа, яка задля мене, тобто взявшись за цілковито безнадійну справу, влаштовує таку пишну церемонію! Бо те, що діється, вже з повним правом можна назвати такою церемонією. По мене послано аж трьох чоловік, улаштовано розгардіяш у двох чужих кімнатах, а он там у кутку ще стоять три молодики й роздивляються фотографії панни Бюрстнер.

До с. 30, рядок 10

Хтось казав мені, – вже не пам'ятаю, хто саме, – що все-таки дивно, коли людина, прокинувшись уранці, бачить, як усі речі стоять загалом на тому самому місці, що й учора ввечері. Адже людина, яка спить і їй щось сниться, вочевидь перебуває в стані, що дуже істотно відрізняється від стану бадьорості, і потрібне, як слушно наголосив той чоловік, безмежне самовладання або велика кмітливість, щоб, розплющивши очі, не злякатися, побачивши все навколишнє більш-менш на тому самому місці, де воно було вчора ввечері. Через те мить прокидання – найнебезпечніша мить доби: якщо людина колись переживе її, нікуди не йдучи зі свого місця, цілий день її може мучити тривога.

До с. 31, рядок 2

Вони знали, службовці завжди знають більше за начальство.

До с. 36, рядок 27

Думка, що саме так він їм, можливо, полегшує спостереження за власною особою, яке їм, напевне, доручене, видалася йому такою сміховинною фантазією, що він сперся підборіддям на руки і з хвилину отак посидів, щоб отямитись. Ще кілька таких думок, сказав він собі, і ти будеш справжнісінький йолоп. Через те К. потім іще вище підносив свій трохи гаркавий голос.

До с. 40, рядок 25

Перед будинком твердою і рівною ходою вартового походжав солдат. Отже, ще й варта під дверима. К. мусив далеко вихилитися з вікна, щоб бачити солдата, бо той ходив попід самою стіною. "Здоров!" – гукнув він йому, проте не так гучно, щоб той міг почути. Невдовзі, щоправда, з'ясувалось, що солдат чекав лише на служницю, яка пішла по пиво до готелю на тому боці вулиці і тепер показалась в освітлених дверях. К. запитав себе, чи йому тільки на мить здалося, ніби задля нього тут поставлено варту, і не міг відповісти на це запитання.

До с. 44, рядок 19

– Ви нестерпна людина, ніколи не знаєш, чи ви кажете щось поважне чи жартуєте.

– Це не зовсім точно, – сказав К., радіючи, що теревенить з гарненькою дівчиною, – не зовсім точно, бо поважності я не маю геть і мушу жартами сповіщати як про поважне, так і жартівливе. А от заарештували мене насправді.

Розділ 2:

До с. 53, рядок. 35

Замість "окружні збори якоїсь політичної партії" попервах стояло "соціалістичні збори".

До с. 60, рядок 24

К. тільки побачив, що її розщіпнута блузка звисає навколо стану, а чоловік затяг її в куток за дверима, обняв і притис до себе її прикриті самою сорочкою груди.

Розділ 3:

До с. 69, рядок 36

К. уже хотів був схопити жінку за руку, яку вона вочевидь, хоч і боязко, простягала до нього, аж тут його увагу привернули слова студента. То був балакучий, трохи зарозумілий чоловік, і, напевне, він може докладно розповісти про звинувачення, висунуте проти К. Якби К. мав таку інформацію, він, безперечно, міг би одним духом, звичайнісіньким помахом руки на пострах усім покінчити з цим процесом.

Розділ 5:

До с. 95, рядок 34

Атож, тут годі сумніватись, він відхилив би цю пропозицію, навіть якби К. давав йому хабара, бо так він би двічі зневажив свій обов'язок: адже К., поки триває процес над ним, має бути недоторканним для всіх представників правосуддя.

Розділ 6:

До с. 105, рядок 36

Ця похвала теж нітрохи не зворушила дівчину, ба більше, жодного враження, здається, не справили на неї навіть подальші дядькові слова.

– Може, й так, – проказав дядько. – Але я, якщо буде змога, ще сьогодні пришлю до тебе сестру-жалібницю. Якщо вона буде непотрібна, можеш її відіслати, але, зроби мені ласку, попробуй ще з нею. Ти живеш серед таких обставин та тиші, що можна втратити всяку надію.

– Тут не завжди так тихо, як тепер, – відповів адвокат. – А твою сестру-жалібницю я візьму тільки тоді, як буду змушений.

– Ти мусиш уже тепер, – наполягав дядько.

До с. 111, рядок 11

Письмовий стіл, тягнучись уздовж майже всієї кімнати, стояв поблизу вікна і був поставлений так, що адвокат сидів плечима до дверей, тож відвідувач, заходячи, немов злодій до чужої квартири, був змушений пройти всю кімнату впоперек і аж тоді міг бачити обличчя адвоката, якщо, звісно, той не виявляв дрібки люб'язності і не обертався до гостя.

Розділ 7:

До с. 135, рядок 1

Ні, від того, що всі знатимуть про процес, К. добра для себе не сподівався. Бо хто не зможе, як суддя, підвестись і, заплющивши на все очі, якнайшвидше засудити його, той намагатиметься – тепер це зовсім неважко – бодай принизити його.

Розділ 8:

До с. 177, рядок 20

У кімнаті було зовсім темно, на вікнах, певне, висіли важкі завіси й не пропускали ані проблиску світла. К., іще збуджений бігом, бездумно ступив кілька сягнистих кроків. Аж тоді зупинився й помітив, що навіть не знає, в якому місці кімнати він стоїть. Адвокат безперечно вже спав, його віддиху навіть не чути, бо він мав звичку ввесь залізати під перину.

До с. 180, рядок 35

…немов чекав, що звинувачений подасть ознаки життя…

До с. 182, рядок 20

Ваші слова нещирі, і ви ніколи не розмовляли зі мною відверто. Через те годі вам нарікати, що я, принаймні на вашу думку, не ціную вас. Я щирий, і через те не боюсь, що мене хтось не цінує. Ви взяли весь мій процес на себе, ніби я зовсім вільний, але тепер мені вже здається, що ви не тільки кепсько провадили його, а й намірялись, не вдаючись до жодних поважних спроб, приховати його від мене, щоб я не мав змоги втрутитись до нього і щоб десь колись за моєї відсутності оголосили вирок. Я не стверджую, що ви робили це все зумисне…

До с. 186, рядок 19

Тепер було б дуже великою спокусою поглузувати з Блока. Лені скористалась розвіяністю К. і, оскільки він цупко тримав її руки, вперлась ліктями в спинку стільця і стала легенько хитати К., той попервах не звертав уваги, а тільки дививсь, як Блок обережно підняв краєчок перини, напевне, шукаючи адвокатову руку, яку прагнув поцілувати.

Розділ 9:

До с. 193, рядок 12

…що, принаймні на перший погляд і не знаючи, про що йдеться, можна було б уважати за дзюрчання води у фонтані.

До с. 210, рядок 13

Проказавши це, К. зупинився; йому здалося, ніби він тепер говорив і міркував про леґенду, хоча, звісно, не знав, звідки та леґенда, пояснення теж видавалися чимсь незнаним. Його спонукали до міркувань, що були йому абсолютно незвичні. Може, священик, так само як і решта, хотів говорити про справу К. тільки натяками, щоб, напевне, завести його на манівці, а зрештою замовкнути? Замислившись, К. забув про лампу, вона стала чадіти, і К. помітив це тільки тоді, коли сморід і кіптява вдарили йому в обличчя. Спробувавши прикрутити ґніт, він загасив лампу. Навколо була цілковита пітьма, і К. навіть не знав, у якому місці церкви він стоїть. Ніхто ніде не озивався, і К. запитав:

– Де ти?

– Тут, – відповів священик і взяв К. за руку. – Навіщо ти загасив лампу? Ходімо, я поведу тебе до ризниці, там є світло.

К. зрадів, що він, власне, виходить із собору, те високе й просторе приміщення, де око сприймало тільки клаптик навколишньої пітьми, вже пригнічувало його, в голові раз по раз крутилася думка про непотрібність цієї величезної споруди, щоразу, як його очі піднімалися вгору, на нього зусебіч просто навалювався морок.

У ризниці горіла лампа, ще менша від тієї, яку носив К. Та й висіла вона так низько, що освітлювала майже саму підлогу ризниці, що, хоч і вузенька, тяглась угору, напевне, так само високо, як і собор.

– Яка тут усюди темрява, – поскаржився К. і приклав руку до очей, неначе вони йому боліли від намагань зорієнтуватись у пітьмі.

Розділ 10:

До с. 213, рядок 4

Брови в них були мов приклеєні і хиталися вгору-вниз незалежно від їхніх кроків.

До с. 214, рядок 26

Вони йшли вуличкою, що піднімалась угору, на ній де-не-де стояли або ходили поліцаї, то десь далеко, а то зовсім поряд. Один поліцай з пишною бородою і рукою на ефесі шаблі, яку довірила йому держава, немов зумисне підступив ближче до гурту, що таки видавався підозрілим.

– Держава пропонує мені свою допомогу, – зашепотів К. на вухо одному з проводирів. – А що як я передам процес під юрисдикцію держави? Тоді, може, мені ще доведеться боронити вас від держави!

Первісний варіант кінця передостаннього абзацу

…може, ще є не згадані відмовки? Звісно, є. Логіка, правда, неспростовна, але людина, яка хоче жити, розбиває її вщент. То де ж суддя? Де те високе правосуддя? Я хочу слова. Я простягаю руки.